

**T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ**

**İRAN-TURAN-AFGAN COĞRAFYASI
ÜZERİNDE İNGİLİZ-RUS REKABETİ VE BU
REKABETİN OSMANLI BASININA
YANSIMALARI**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Samet ÖNATA

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Sevda ÖZKAYA SOFU**

**T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ**

**İRAN-TURAN-AFGAN COĞRAFYASI ÜZERİNDE İNGİLİZ-
RUS REKABETİ VE BU REKABETİN OSMANLI BASININA
YANSIMALARI**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Samet ÖNATA

**Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Sevda ÖZKAYA SOFU
Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Özlem COŞKUN
Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Işıl IŞIK BOSTANCI**

KASTAMONU - 2019

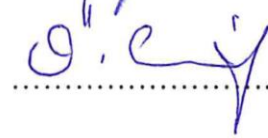
TEZ ONAYI

Samet ÖNATA tarafından hazırlanan "**İran-Turan-Afgan Coğrafyası Üzerinde İngiliz-Rus Rekabeti ve Bu Rekabetin Osmanlı Basımına Yansımaları**" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri üyeleri önünde savunulmuş ve **oy birliği / oy çokluğu** ile **Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı Dr. Öğr. Üyesi Işıl Işık
BOSTANCI
Mustafa Kemal Üniversitesi

Jüri Üyesi Dr. Öğr. Üyesi Sevda
(Danışman) ÖZKAYA SOFU
Kastamonu Üniversitesi

Jüri Üyesi Dr. Öğr. Üyesi Özlem
COŞKUN
Kastamonu Üniversitesi

18/06/2019

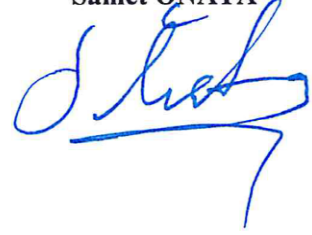
Enstitü Müdürü Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU

TAAHHÜTNAME

Tezin içerisindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildirir ve taahhüt ederim.

Samet ÖNATA

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

İRAN-TURAN-AFGAN COĞRAFYASI ÜZERİNDE İNGİLİZ-RUS REKABETİ VE BU REKABETİN OSMANLI BASININA YANSIMALARI

Samet ÖNATA
Kastamonu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Yakınçağ Tarihi

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Sevda ÖZKAYA SOFU

İran-Turan-Afgan coğrafyası tarih boyunca stratejik bir öneme sahip olmuştur. 19. Yüzyıldan 20. Yüzyılın başına kadar Rusya'nın Hindistan'a ulaşma emeli ve İngiltere'nin Hindistan'daki varlığını koruma mücadelesi doğrultusunda iki devletin siyasi, askeri ve iktisadi alanlarını genişlettiği “*Büyük Oyun*” veya “*Gölgeler Yarışması*” olarak adlandırılan rekabete sahne olmuştur.

İran-Turan-Afgan coğrafyasında uzun yıllar devam eden hâkimiyet mücadelesinin Osmanlı Devleti'ne etkileri ve halifelik kurumundan dolayı Osmanlı Devleti'nin İslam âleminin lideri kabul edilip, devletin bölge üzerindeki Müslüman devletlere ve Türkistan hanlıklarına karşı kayıtsız kalamaması, mücadelenin basında yer almasına sebep olmuştur. Özellikle Meşrutiyet döneminde, çalışmanın ana kaynağını oluşturan süreli yayınların bilgilendirme ve bilinçlendirme aracı olarak kullanılması, İngiliz-Rus rekabetine dair bilgi ve tespitlerin yapılmasını sağlamıştır. Ayrıca basında yer alan makaleler ve yazılardan çıkan sonuç ile Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet mücadelesine bakışı, coğrafyaya eğilimi ve Türk aydınlarının mücadeleye karşı fikir ürettikleri görülmüştür.

Bu çalışmada İngiliz-Rus rekabetinin boyutları, Türk aydınlarının gözünden Osmanlı basını vasıtasıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışmada basının yanı sıra Osmanlı arşiv belgeleri, araştırma ve inceleme eserler kullanılarak çalışmaya daha geniş çerçeveden bakılması sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran-Turan-Afgan, İngiltere, Rusya, Osmanlı, Meşrutiyet, basın, rekabet.

2019, Sayfa 157

ABSTRACT

MSc. Thesis

**THE REFLECTIONS OF THE BRITISH-RUSSIAN COMPETITION ON
OTTOMAN PRESS UPON IRAN-TURAN-AFGHAN GEOGRAPHY**

Samet ÖNATA
University of Kastamonu
Social Sciences Institute
Department of History
History of Near-Age

Advisor: Assis. Prof. Dr. Sevda ÖZKAYA SOFU

Iran-Turan-Afghan geography has had a strategic importance throughout history. From the nineteenth century to the beginning of the 20th century, Russia was the scene of a competition called the “*Great Game*” or “*Competition of The Shadows*” in which the two countries aimed at expanding their political, military and economic spheres with the aim of reaching out to India and protecting the UK's presence in India.

The effects of the struggle for dominance in the Iranian-Turanian-Afghan geography on the Ottoman Empire. The Ottoman Empire, because of the caliphate institution of the Islamic world was accepted as the leader of the state and the state on the Muslim states and Turkestan khanates to remain indifferent to the cause, the struggle has taken place in the press.

In particular, during the Constitutional period, the main source of the study of the periodicals used as information and awareness-raising tool, provided information and determinations about the British-Russian competition. In addition, the articles and essays in the press showed that the Ottoman Empire's view of the struggle for domination, its tendency towards geography, and the ideas of the Turkish intellectuals against the struggle.

In this study, the dimensions of British-Russian competition were tried to be put forward through the Ottoman press. In addition to this, besides the press, it was ensured that the study was looked at in a wider framework by using Ottoman archival documents, research and examination works.

Keywords: Iran-Turan-Afghan, Britain, Russia, Ottoman, Constitutionalism, press, competition.

ÖNSÖZ

19. yüzyıl dünya tarihi açısından büyük değişme ve gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bu değişme ve gelişmelerin temelinde mutlak surette iktisat yatmaktadır. 16. Yüzyılda Coğrafi keşifler ile başlayan sömürgecilik yarışı, İngiltere, Rusya, Fransa gibi devletler tarafından 19. Yüzyılda hızlandırılmış ve devletlerin yeni politikalar üretmelerine sebep olmuştur. Sömürgecilik yarışında, devletler stratejik öneme sahip olan ve iktisadi olarak gelişebilecekleri bölgeleri tercih etmişlerdir. İngiltere ve Rusya'nın çıkarları neticesinde tercih ettikleri bölgelerden bir tanesi "*İran-Turan-Afgan*" coğrafyasıdır.

İran-Turan-Afgan coğrafyası tarih boyunca stratejik bir öneme sahip olmuştur. Rusya'nın aktif yayılmacı siyaseti ve İngiltere'nin Rus siyasetine karşı Hindistan sömürgecini elde tutma mücadelesi İran-Turan-Afgan coğrafyasında yaklaşık bir asır süren rekabeti ortaya çıkarmıştır.

İngiliz-Rus rekabeti ile alakalı günümüze kadar yapılan bilimsel çalışmalar göz önünde tutulduğunda kullanılan temel kaynakların özellikle Türkçe araştırma ve inceleme eserlerin yanı sıra İngilizce ve Rusça olduğu görülmektedir. Ancak Osmanlı Basınıının temel alındığı çalışmalar kısıtlı kalmıştır.

Bu çalışmada kullanılan Osmanlı basınıındaki yazılar İSAM ve Milli Kütüphaneden temin edilmiştir. Çalışmada kullanılan metinler çevrilirken bazı kelimeler okunamamış veya okunan özel isimlerden emin olunamamıştır. Bu sebeple metin içerisinde okunamayan yerlerde "...", emin olunamayan yerlerde ise "?" işaretleri kullanılmıştır.

Son olarak tez çalışması ile sınırlı kalmayıp benden destek ve ilgilerini esirgemeyen değerli hocam ve tez danışmanım Dr. Sevda ÖZKAYA SOFU'ya, özel olarak teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca eğitim hayatım boyunca üzerimde emeği olan tüm hocalarıma ve her zaman destekçim olan kıymetli aile fertlerim Ayla ÖNATA ve Ömer ÖNATA'ya teşekkürü bir borç biliyorum.

Samet ÖNATA

Kastamonu, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	vi
GİRİŞ	1
1. İRAN-TURAN-AFGAN BÖLGESİ: TARİHİ COĞRAFYASI	14
1.1. İran	15
1.2 Turan	18
1.3 Afgan.....	23
2. İRAN-TURAN-AFGAN COĞRAFYASINDA İNGİLİZ-RUS YAYILMA SİYASETİ	27
2.1 İngiliz Yayılma Siyaseti.....	27
2.1.1 Yayılma Siyasetinin Aracı Olarak Anonim Şirketler.....	27
2.1.2. Sanayi Devrimi'nin İngiltere Politikalarına Etkisi.....	32
2.1.3 İngiltere'nin Hindistan'da Hâkimiyet Sağlaması.....	33
2.2 Rusya'nın Yayılma Siyaseti.....	34
2.2.1 Rus Yayılma Siyasetinin Başlangıcı	35
2.2.2 Rus Yayılma Siyasetinin Sistemli Hale Gelişi.....	41
2.2.3 Sistemli Rus Yayılmasının Aracı Olarak “Orenburg” Şehri	45
3. İRAN-TURAN-AFGAN COĞRAFYASI ÜZERİNDE İNGİLİZ-RUS REKABETİ	49
3.1 Fransa'nın Doğu Politikaları ve İngiliz–Rus Rekabetine Etkisi	49
3.1.1 Napolyon ve Çar I. Pol'ün İttifakı	51
3.1.3 Napolyon'un Bölgede Tutunma Çabaları ve İngiltere'nin Karşı Politikaları	56
3.1.4 Napolyon'un Politikalarının İflası	59
3.2 İngiliz-Rus Rekabeti.....	60

SONUÇ.....	109
KAYNAKÇA	112
EKLER.....	121
ÖZGEÇMİŞ.....	157

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
ATAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SÜTAD	: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TASAV	: Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vb.	: Ve Benzeri

GİRİŞ

19. yüzyıl dünya tarihi açısından büyük değişme ve gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bu değişme ve gelişmelerin temelinde mutlak surette iktisat yatmaktadır. Coğrafi keşifler ile başlayan sömürgecilik yarışı, İngiltere, Rusya, Fransa gibi devletler tarafından 19. Yüzyılda hızlandırılmış ve yeni politikalar belirlemiştir. Sömürgecilik yarışında, devletler stratejik öneme haiz ve iktisadi olarak gelişebilecekleri bölgeleri tercih etmişlerdir. İngiltere ve Rusya'nın çıkarları neticesinde tercih ettikleri bölgelerden bir tanesi "*İran-Turan-Afgan*" coğrafyasıdır.

Ruslar için önemli dönüm noktalarından biri hiç şüphesiz 1853-56 Kırım Savaşı'dır. Bu savaş ile birlikte Avrupalı devletler, Osmanlı-Rusya arasındaki savaşta Rusya'nın gücünü kırmak adına Osmanlı Devleti'ne destek vermiş, Rusya'nın Avrupa'daki ilerleyişini durdurmuşlar ve sıcak denizlere inmesini engellemişlerdir. Netice olarak; Avrupa'daki itibarını ve yayılmacılığını yitiren Rusya kesin olarak yönünü Avrupa'dan Asya'ya çevirmiştir. Çar I. Petro'dan (1682-1725) beri Hindistan'a ulaşma emelini güden Rusya, ekonomik çıkarları doğrultusunda "*İran-Turan-Afgan*" coğrafyasında bir güç olarak varlığını sürdürmek istemiştir.

Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) ile birlikte kesin olarak Hindistan'ı alan İngiltere, bu coğrafyada sömürgesini kurmuş ve iktisadi olarak Hindistan, İngiltere'nin vazgeçilmezi hâline gelmiştir. İngiltere, Hint coğrafyasındaki sömürgelerini elinde tutmak amacıyla Rusların güneye inme politikasına karşı, 19. Yüzyılda "*İran-Turan-Afgan*" coğrafyasında Ruslar'ı engellemeye çalışan bir devlet olarak bulunmuştur. Yaklaşık yüzyıl boyunca, çetin mücadelelere sebep olan İngiliz-Rus rekabeti 1907 yılında sınırların belirlenmesiyle sona ermiştir.

Her ne kadar "*İran-Turan-Afgan*" coğrafyası bir geçiş güzergâhı gibi görünse de rekabete tutuşan sömürgeci iki devlet için bu coğrafya bir geçişten ibaret olmayıp, siyasi, iktisadi ve sosyo-kültürel politikalarını uyguladığı bir çıkar bölgesi hâline gelmiştir.

"*İran-Turan-Afgan*" coğrafyasında uzun yıllar devam eden hâkimiyet mücadelesinin Osmanlı Devleti'ne tesirleri ve halifelik kurumundan dolayı Osmanlı Devleti'nin İslam Âleminin lideri kabul edilip, devletin bölge üzerindeki Müslüman devletlere ve

Türkistan hanlıklarına karşı kayıtsız kalamaması, mücadelenin basında yer almasına sebep olmuştur. Özellikle Meşrutiyet döneminde, çalışmanın ana kaynağını oluşturan süreli yayınların bilgilendirme ve bilinçlendirme aracı olarak kullanılması, İngiliz-Rus rekabetine dair bilgi ve tespitlerin yapılmasına yol açmıştır. Ayrıca basına yansıyan makaleler ve yazılardan çıkan netice ile Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet mücadelesine bakışı ve coğrafyaya eğilimi, Türk aydınlarının mücadeleye karşı fikir ürettikleri görülmüştür.

Osmanlı aydınınının zikredilen coğrafyalara ve coğrafyalar üzerindeki meselelere nasıl baktığını ve bunları halka nasıl yansıttığını, hilafet makamı çerçevesinde İslam Dünyası'nın lideri olan Osmanlı Devleti üzerine düşen vazifeler örneklerle gösterilip izah edilmiştir.

“Beyanülhak” dergisi yazarlarından “Nizameddin” 22 Ağustos 1910 tarihli “Asyayı Vustada İngiliz - Rus Rekabeti” adlı yazısında “İngilizlerle Rusların Asya-yı Vusta'daki rekabetlerine saha-i faaliyet olan İran, Afganistan hükümet-i İslamiyyesinin hayat ve istikballerine mütaallık olan her hadiseyi bilmek bizim için derece-i vücudadır.¹”

“Tearüf-i Müslimin” yazarlarından “Ahmet Tacettin” in 21 Temmuz 1910 tarihli “Afganistan-Buhara” adlı yazısı “İşte bugün muhit-i İslamiyanda, İslamları ağızdan çıkar çıkmaz bütün nazarları kendi tarafına çeviren, “Ne varmış” diye insanı meraka düşüren iki hükümet-i İslamiye..!”

“İşte bugün Âlem-i İslam'ın, bir saniye bile nazarını üzerinden alamayacağı, alması katiyen caiz olamayacağı bir muhit..!”

“Öyle bir muhittir ki ceneral Makarof'un gark olduğu andan itibaren tenezzüle uğramış Rus siyaseti bugün kemal-i şiddetle etrafında dönüyor.²”

“Sırâtümüstakim” dergisinde ise “Kara Bey” in 4 Ağustos 1910 tarihli “Âlem-i İslâm ve Rusya” başlıklı yazısındaki “...Bugün Rusya Müslümanları eziliyor, yarın İran elden gidiyor, öbür gün de sıra Devlet-i Aliyye'ye geliyor”, “Üç sene istibdadı yıkmaya çalışıp, dünyalarca kurban verip hürriyet istihsâl eden İranlılar el-ân kendi hâinlerinin irtikâblarından dolayı memleketlerini Rusla İngilizlere terk edecek hâle gelmişler. Buhâra, Türkistan ve sâir istiklâllerini kaybetmiş memleketlerde tıpkı o marazın alilleri olmuşlar. Şimdi ise kusûrlarımızı i'tirâf etmeyelim mi? Arlanıp istikbâlimizi

¹ Nizameddin, “Asya-yı Vusta'da İngiliz - Rus Rekabeti”, **Beyanülhak**, 22 Ağustos 1910, C.3, S.74, s.1440.

² Ahmet Tacettin, “Âlem-i İslam: Afganistan – Buhara”, **Tearüf-i Müslimin**, 21 Temmuz 1910, C.1, S.8, s.128.

*düşünmeyelim mi? Şu devr-i mühlike ilaç aramayalım mı?*³ ifadeleri İngiltere ve Rusya'nın "*İran-Turan-Afgan*" coğrafyasında uyguladığı politikaları Osmanlı Devleti'ne uygulayabilir düşüncesi ve tedirginliği başından beri Osmanlı Devleti'ni bölgeye ilgili ve alakalı kalmaya sevk etmiştir.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde modernleşme ve yenileşme hareketlerinin hız kazandığı görülmüştür. Bu hareketler neticesinde devlet içerisinde bozulma ve çözümler ıslahat yolunu açmıştır. Islahat programı ilk olarak askeri alanda başlamış daha sonraki yıllarda siyaset, iktisat ve eğitim gibi alanlarda kendini göstermiştir. Islah çalışmalarının vasıtası ve vesilesi olarak Osmanlı basını yukarıda zikredilen alanlar için katkı sağlamaya başlamış ve basın faktörü Osmanlı'nın modernleşmesine giden süreçte önemli rol oynamıştır.

Modernleşme açısından, Osmanlı Devleti'nin basın ve yayın faaliyetlerinin başlaması, çağının diğer devletlerine göre çok geç başlamıştır. Matbaa, Lale Devri ile birlikte İbrahim Müteferrika ve Mehmet Sait Efendi tarafından kurulmuş olsa da uzun süreli olamamıştır. Halkı bilinçlendirme ve biçimlendirme amacı güden basın ve yayın faaliyetleri Osmanlı toplumunda Padişah ve hükümetinin yapılan faaliyetlerini halka duyurma amacıyla ilk çalışmalarına başlamıştır.

Osmanlı basınının tarihsel süreci, Tanzimat Dönemi ile başlanıp, Meşrutiyet Dönemi ile sonlandırılmıştır. Osmanlı memleketinde ilk yayın faaliyeti, İstanbul ve İzmir'de Fransızca çıkan gazeteler ile başlamıştır. Ardından 1828 yılında Mısır'da Türkçe-Arapça olarak Vakayi Mısriye yayınlanmıştır.⁴ İlk defa Türkçe olarak 1831 yılında Takvim-i Vakayi devletin yayın organı olarak faaliyetlerine başlamıştır. Bu tarihten on yıl sonra ise Ceride-i Havadis adında İngilizler tarafından yarı resmi gazete çıkarılmıştır.⁵ 1849 yılında ise ilk Osmanlı dergisi olan Vakayi Tıbbiye yayımlanmaya başlanmıştır.⁶ Resmi gazetelerin yayın hayatına başlaması, Osmanlı'da bir öncül olmuş, bu tarihten sonra özel gazeteler yayımlanmaya

³ Kara Bey, "*Âlem-i İslam ve Rusya*", *Sırâtümüstakim*, 4 Ağustos 1910, C.4, S.100, s.378-379, (Ed. Ertuğrul Düzdağ, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi Sırâtümüstakim Mecmuası 1908-1925*, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Ekim 2015, s.375-376).

⁴ Yasemin Doğaner, "*Hürriyet Ve Modernleşme Enstrümanı Olarak Osmanlı'da Basın*", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Haziran 2012, C.29, S.1, s.110.

⁵ Cevdet Perin, *Tarih Boyunca Düşünce Ve Basın Özgürlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1974, s.90.

⁶ Bülent Varlık "*Tanzimat Ve Meşrutiyet Dergileri*", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim, İstanbul, C.1, s.112.

başlamıştır. Resmi yayınlar destek amaçlı ortaya çıkarken özel gazetelerin çoğunlukla muhalefet amaçlı ortaya çıkmıştır.

Hürriyetin siyasi bir anlam kazandığı dönemde basın ve yayın faaliyetleri hareketlenmeye başlanmış, 1860 ve 1861 yıllarında sırasıyla Agâh Efendi ve Şinasi tarafından özel gazete namıyla Tercüman-ı Ahval ve Tasvir-i Efkâr gazeteleri yayımlanmaya başlamıştır. Siyasi çalkantıların hızlandığı bir dönemde çıkan bu gazeteler, hükümete ve padişaha eleştiriden, hürriyet, meşrutiyet, vatan ve ulus gibi kavramların kullanılmasından uzak kalmamıştır. Siyasi olarak bu gazeteler yayımlanırken 1862 yılında Osmanlı İlmiye Cemiyeti tarafından eğitim, ticaret ve sanayi konularını işleyen Mecmua-i Fünun dergisi yayımlanmıştır. Gazetelerin tesiriyle fikri ve siyasi olarak muhalefet artmış netice olarak 1865 yılında Yeni Osmanlılar⁷ adıyla bir cemiyet kurulmuştur. Şinasi'nin çıkardığı Tasvir-i Efkâr gazetesi zamanla bu cemiyetin yayını hâline gelmiştir.⁸

Basın, yayın faaliyetlerinin ve hükümete eleştirilerin artmasıyla birlikte 1865 yılında önemli düzenlemeler getirilmiştir. Vilayet Nizamnamesi ile vilayet sistemine geçilerek, hükümetin faaliyetlerinin halka aktarılması için her vilayette matbaa kurulmasına karar verilmiş olup, matbaanın sadece İstanbul merkezli olunmasına son verilmiştir. Bununla beraber, basın ve yayın faaliyetlerinin hızlandığı görülmüştür. Ancak 1865 Matbuat Nizamnamesi ile basına ön sansür getirilmiştir. Nizamname ile Müslüman halktan biri neşir faaliyetinde bulunacak olursa, nüshanın Maarif Nazırlığına, gayrimüslim halktan biri aynı şekilde neşir faaliyetinde bulunacak olursa, nüshanın Hariciye Nazırlığına teslimi uygulaması getirilmiştir.⁹ 1867 yılında ise Kararname-i Ali ile basın ve yayın faaliyetlerinin devlet kontrolünde olduğu, sansür uygulamasının resmi olarak getirildiği görülmüştür. Kararname'nin içeriğinde, İstanbul'da neşredilen yayınların, dilde ve fikirde sert oldukları, devlet

⁷ II. Mahmut'un Batılı anlamda ıslahat çalışmalarından sonra Osmanlı toplumunda siyasi ve sosyal hareketler baş göstermeye başlamıştır. Bu hareketliliğin tesiri sonucunda Sultan Abdülaziz döneminde muhalefet olarak 1865 yılında Yeni Osmanlılar kurulmuştur. Yeni Osmanlılar kaynaklarda, Jön Türkler, Genç Osmanlılar, Genç Türkler gibi isimlerle de anılmıştır. Cemiyet içerisinde Agâh Efendi, Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi isimler yer almıştır. Cemiyet, siyasi anlamda çağdaş muhalefet partisi konumunda olmuştur. Teşkilat konusunda zayıf olmalarına rağmen, belli bir program ve metotları mevcuttur. Hürriyet ve meşrutiyet konusunda basın yoluyla geniş alanlara yayılarak ileride yapılacak ıslahatların temellerini oluşturmuşlardır. Yeni Osmanlılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, TTK, Ankara, 2011, C.7, s.297-315, Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, TTK, Ankara, 2003, s. 592-595.

⁸ Doğaner, a.g.m, s.111-113.

⁹ Cevdet Kudret, **Abdülhamit Devrinde Sansür**, Milliyet, İstanbul, Ocak 1977, s.5-6, İlber Ortaylı, **Batılılaşma Yolunda**, İnkılap, İstanbul, 2015, s.54-55.

menfaatine zarar getirdikleri, düzenin korunması gerektiği ve düzene karşı yazılan yazıların devlet aleyhine olup bunların önlenmesi zorunluluğu savunulmuştur.¹⁰ Kararname ile muhalif olanların fikirlerini serbestçe dile getiremediği, hükümet aleyhine yazılan yazılara göre gazetelerin kapatıldığı, yazarların sürgüne gönderildiği bir döneme girilmiştir. Sultan Abdülaziz dönemindeki bu uygulama benzer bir şekilde Sultan II. Abdülhamit döneminde de görülmeye devam etmiştir.

Kararname'nin neticesinde, hükümete muhalif olan Yeni Osmanlıların yayınları kapatılmış, yayınlarına Avrupa'da devam etmişlerdir. Kararnameye tepkisiz kalamayan cemiyet, 1867 yılında Ali Suavi tarafından yayımlanan Muhbir, 1868 yılında Namık Kemal tarafından yayımlanan Hürriyet, 1870 yılında Ali Efendi tarafından yayımlanan Basiret, 1872 yılında yine Namık Kemal ve cemiyet üyeleri tarafından günlük yayımlanmaya başlayan İbret gibi birçok gazete¹¹ ile hükümete ağır eleştirilerde bulunmuş, mutlakiyet rejimi devam ettiği sürece iç ve dış karışıklığın devam edeceğini dile getirmiş ve meşrutiyet rejimine geçilmesini savunmuştur. Zikredilen gazeteler cemiyetin sesi olmuş, hükümet nezdine ve halka karşı, savundukları düşünceleri basın yoluyla dile getirmişlerdir.¹² 1865 nizamnamelerinden sonra gazete basımında yukarıdaki gelişmeler olurken, dergiler arasında ise Mecmua-i Askeriye, Mecmua-i Maarif, Mecmua-i Ulum ve Tuhfetü't-tıp gibi dergiler mevcuttur. 1871 yılına kadar birkaç dergi daha yayımlanmıştır. Bu süreye kadar çıkarılan dergiler özellikle elitler tarafından çıkarılmış ve okunmuştur fakat bu tarihten sonra geniş kitleye yayılmıştır.¹³

Tanzimat döneminin basını görüleceği üzere, 1827 Navarin Olayı'nın basına yansması şeklinde 1828 yılında Mısır'da çıkarılan Vakay-i Mısıriye gazetesinden etkilenecek 1831 yılında hükümetin faaliyetlerinin halka yansıtılması için çıkarılan 1831 tarihli Takvim-i Vakayi ile başlamıştır. Resmi yayın organının yanı sıra özel olarak çıkmaya başlayan Tercüman-ı Ahval ve Tasvir-i Efkâr neşir ve düşün faaliyetlerinin hız kazanmasına yol açmıştır. Neşir ve düşün faaliyetlerinin hız

¹⁰ Doğaner, a.g.m, s.114.

¹¹ Yeni Osmanlıların yayın organı olarak sayabileceğimiz gazeteler arasında, Ulum, İttihad, Utarit, Ayine-i Vatan, Muhib, Kevkeb-i Şarkî, Terakki (sonrasında Hakayiku'l-Vakayi ismini almıştır.) gibi gazeteler yer almıştır. Yeni Osmanlıların yayın faaliyetleri hakkında bilgi için bkz. Tanık Zafer Tunaya, "*Osmanlı Basını Ve Kanun-ı Esasî*", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim, İstanbul, C.1, s.72-82.

¹² Kenan Demir, "*Osmanlı'da Basının Doğuşu Ve Gazeteler*", **İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, İğdır, Nisan 2014, S.5, s.74-85.

¹³ Varlık, a.g.m, s.114.

kazanmasında 1865 yılında hükümete muhalif olarak kurulan Yeni Osmanlılar önemli rol oynamıştır. Ancak 1867 yılından sonra basın üzerinde kontrolün ele alınması, tatil ve sansür gibi uygulamalardan dolayı Yeni Osmanlılar, faaliyetlerini yurtdışında sürdürmüşlerdir.¹⁴ Tanzimat döneminde, 1860-1866 yılları arasında İstanbul'da toplam 17 gazete ve dergi basılmasına rağmen, 1866-1878 yılları arasında 113 gazete ve dergi faaliyet göstermiştir.¹⁵

Mayıs 1876'da Sultan Abdülaziz'in saltanatından sonra yerine geçen Sultan V. Murat devrinde basın hayatı kısa bir süreliğine özgürlükçü yapıya bürünmüştür. Aralık 1876'da Sultan II. Abdülhamit tarafından ilan edilen Kanun-i Esasi'nin 12. maddesi neticesinde, kanun çerçevesinde basının serbestliğine izin verildiyse de 113. maddenin¹⁶ padişaha vermiş olduğu geniş yetkiler¹⁷, Matbuat Kararnamesi ve Kararname-i Âlî'nin devam etmesi gibi sebeplerden dolayı özgürlükçü yapı geçici olmuştur.¹⁸

Basın ve yayın faaliyetleri, Sultan II. Abdülhamit (1876-1909) döneminde basında sansür, tatil ve yazarlara sürgün gibi Tanzimat dönemindeki durumlar, iç ve dış olayların vermiş olduğu tesirle kendine has yöntemleri uyguladığı ve bundan dolayı kendisine atfedilen "*İstibdat Dönemi*"nde de devam etmiştir. Fakat buna rağmen basın ve yayın faaliyetleri Tanzimat dönemine göre daha fazla gelişme göstermiştir.¹⁹ Tarihsel süreç içerisinde kamuoyunun da basın ve yayına ilgisinin arttığını belirtmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki, dönemin gazete ve dergileri Yıldız'ın güdümünde olup, siyasi olaylara çok bulaşmadığı görülmüştür. Bu dönemde yurt içinde çıkarılan en önemli gazetelerden biri Ahmet Mithat Efendi tarafından 1878

¹⁴ Yeni Osmanlıların basın ve yayın faaliyetlerinin yurtdışında gerçekleştirmelerini iç ve dış faktör olarak inceleyen Cavit Orhan Tütengil, basın üzerinde artan baskıdan dolayı Muhbir gazetesinin kapatılıp Ali Suavi'nin Kastamonu'ya sürgün edilmesini ve Tasvir-i Efkar gazetesinin kapatılıp Ziya Paşa ve Namık Kemal görevlerinden uzaklaştırılmasını iç faktörler arasında değerlendirmiştir. Dış faktörü ise Mısır hidiv sülalesinden, aynı zamanda Yeni Osmanlıların mali destekçisi Mustafa Fazıl Paşa'nın bazı yazarları yurtdışına davet etmesine bağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cavit Orhan Tütengil, "**Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği (1867-1967)**", Belge Yayınları, İstanbul, Şubat 1985.

¹⁵ Orhan Koloğlu, "*Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi*", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim, İstanbul, C.1, s.85.

¹⁶ "*Mülküm bir cihetinde ihtilâl zuhûr edeceğine müeyyid âsar u emârât görüldüğü halde, hükümet-i seniyyenin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten (idâre-i örfiyye) i lânına hakkı vardır. (Idâre-i örfiyye), kavanin ve nizâmât-ı mülkiyenin muvakkaten ta'tilinden ibaret olup (idare-i örfiyye) tahtında bulunan mahallin sûret-i idâresi, nizâm-ı mahsus ile ta'yîn olunacaktır. Hükümetin emniyyetini ihlâl ettikleri, idâre-i zabitanın tahkikat-ı mevsûkası üzerine sâbit olanları Memâlik-i Mahrûse-i şâhânedan ihrâc u teb'îd etmek, münhasıran zât-ı hazret-i Pâdişâhî'nin yed-i iktidarındadır.*" Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Yıldız, **Modernleşme Dönemi Osmanlı Siyasi Metinleri**, ATAM, Ankara, 2015.

¹⁷ Hamza Çakır, "*II. Meşrutiyete Kadar Osmanlıda Basın-İktidar İlişkileri*", **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, 2001, C.11, s.104.

¹⁸ Hıfzı Topuz, **100 Soruda Türk Basın Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, Mart 1973, s.50.

¹⁹ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Mart 2015, s.368.

yılında çıkarılan Tercüman-ı Hakikat gazetesidir. Bu gazetenin yanı sıra önemli basınlar arasında Sabah, İkdam, Saadet ve Tarik gazeteleri ve Malumat ve çalışmada yararlanılan Servet-i Fünun dergileri yer almıştır.²⁰ Ayrıca Tercüman-ı Hakikat, Ruzname-i Ceride-i Havadis ve Vakit gibi gazeteler devlet nezdinde uygulanan tatil veya sansür politikalarına tabi tutulmamıştır.²¹ Yine bu dönemde (1878-1908) Yeni Osmanlılar ve İttihat ve Terakki²² paralelinde basın ve yayın faaliyetleri yurt dışında devam etmiş, Ezan, Mizan, Meşveret, Osmanlı, Terakki, Şura-yı Ümmet, Kanun-i Esasi, Hakikat, Enini Mazlum, İntikam, Yıldırım ve yine çalışmada yararlanılan Hürriyet ve İçtihat gibi gazete ve dergiler çıkarılmıştır.²³ Sultan II. Abdülhamit döneminde basın ve yayın hayatı bu görüntüye sahiptir. Dönemin perspektifinden incelendiğinde özellikle yurtdışında faaliyet gösteren yayınların sansüre daha fazla tabii tutulması ve Osmanlı topraklarına girişinin yasaklanması gibi uygulamalar görülmüş iken yurtiçindeki yayınların devlet destekli olup, bu tür uygulamalara fazla maruz kalmadığı görülmüştür.

Sultan II. Abdülhamit döneminden itibaren Osmanlı basını, Meşrutiyet dönemi ile yeni bir döneme girmiş, fikir hayatının gelişmesiyle birlikte yayın hayatında da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Meşrutiyet döneminde yönetimi ele alan İttihat ve Terakki Cemiyeti basın ve yayın faaliyetlerine önem vermiştir. Yayın organları arasında Hüseyin Cahit tarafından çıkarılan Tanin, Hürriyet, Yeni Tasvir-i Efkâr, Hukuku Umumiye, Şura-yı Ümmet, Silah ve Rumeli gibi dergiler yer almıştır. Osmanlı, Mizan, Serbesti ve Volkan gibi yayınlar ise İttihat ve Terakki yönetimine muhalif olmuştur. Meşrutiyet döneminin özgürlükçü havasının getirmiş olduğu fikirler ile Türkçülük ekseninde Türk Yurdu Derneği'nin yayın organı olan Türk Yurdu²⁴, Türk Sözü, Halka Doğru, Genç Kalemler gibi dergiler yayımlanmaya başlanmıştır. Yenilikçi-İslamcı eksende çalışmada kullandığımız Sırat-ı Müstakim(Sebilürreşad), Beyanülhak, Tearüf-i Müslimin, İslam Mecmuası ve

²⁰ Koloğlu, a.g.m, s.87.

²¹ Alpay Kabacalı, **Türkiye'de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti, Temmuz 1990, İstanbul, s.53.

²² 1889 yılında İttihad-i Osmani adı altında Mekteb-i Tıbbiye öğrencileri, İshak Sukuti, İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, Çerkez Mehmet Reşit, Hüseyinzâde Ali ve Ubeydullah Efendi tarafından meşruti idarenin getirilmesi ve özgürlükçü düşüncelerini yansıtmak amacıyla kurulmuştur. İçlerindeki fikir ayrılıklarından dolayı bazı isimler cemiyetten ayrılmış, cemiyet zamanla İttihat ve Terakki adını almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eric Jan Zürcher, **Milli Mücadele'de İttihatçılık**, Çev. Nüzhet Salihoğlu, Bağlam, Ekim 1987, İstanbul, M. Şükrü Hanoğlu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İletişim, Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken, İstanbul, 1992, s.125.

²³ Nurettin Güz, "*Osmanlı Basını*", **Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi**, C.1, S.3, s.52.

²⁴ Türk Yurdu Dergisi, 1911 yılında kurulan Türk Yurdu Derneği'nin yayın organı iken, derneğin bir yıl sonra kapatılmasının ardından kurulan Türk Ocağı'nın yayını haline gelmiştir.

Ceride-i Sufiye yayımlanmıştır. Bu dönemde bazı dergiler konularına göre ayrılmış, ekonomi konularında Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye dergisinde, sosyal ve siyasi konularda, Ziya Gökalp'in çıkarmış olduğu Yeni Mecmua ve içeriğinde İngiliz-Rus rekabetine yer veren Abdullah Cevdet'in çıkarmış olduğu İçtihat Dergisi'nde, felsefi konularda Baha Tevfik tarafından çıkarılan Felsefe Mecmuası'nda, sosyalist konularda başı çeken Hüseyin Hilmi tarafından çıkarılan İştirak Dergisi'nde, yazılar kaleme alınmıştır. Ayrıca bu dönemde mizahi alanda Kalem Dergisi, kadın ve çocuklara yönelik alanlarda Mehasin, Demet, Kadınlar Dünyası, Kadın, Arkadaş, Talebe, Muallim, Çocuk Yurdu dergileri ön plana çıkmıştır.²⁵

Meşrutiyet Döneminden, Mütareke döneminin sonuna kadar (1908-1918) kısa veya uzun soluklu toplam 918 tane gazete ve dergi yayın hayatına başlamıştır. Yayın hayatı, savaş dönemlerinde, kesintilere uğramıştır. Balkan Savaşlarından sonra yayın hayatı hızlandıysa da 1915-1917 yıllarında yayınların düşüklüğü söz konusudur.²⁶ I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkarmış olduğu buhran neticesinde uygulamaya konulan sansür politikası Cumhuriyetin ilanına değin devam etmiştir.²⁷

Çalışmamızın temel kaynakları olan dergiler, özellikle Osmanlı basın hayatında bir dönüm noktası olan Meşrutiyet döneminde çıkarılmaya başlanmıştır. Dergiler üzerinden hareketle “İran-Turan-Afgan” Coğrafyası'nda İngiliz-Rus rekabeti ve bu rekabetin Osmanlı Devleti'ne tesirleri inceleneceğinden Osmanlı dergilerinin siyasi manada neyi ifade ettiğini anlamak amacıyla dergilerin yayın hayatına başlayışı, siyasi çizgisi ve yazar kadrosu hakkında bilgi vermek ve dönemin portresini çizmek açısından yerinde olacaktır.

Kısa süreli yayınlar arasında yer alan “Hürriyet”, 1868 yılında Yeni Osmanlılar arasında yer alan Namık Kemal tarafından Avrupa'da çıkarılmaya başlanmıştır. Gazeteye maddi destek, Yeni Osmanlılara da destek veren Mısır Hidiv sülalesinden Mustafa Fazıl Paşa tarafından sağlanmıştır. Gazete de genellikle Namık Kemal ve Ziya Paşa yazılar kaleme almıştır. İlk Gazetenin imtiyaz sahibi ise Ebuzziya Tevfik'ten aktarılanına göre Ziya Paşa'nın Paris'e beraberinde getirdiği Kasap Arif

²⁵ Güz, a.g.m, s.55, Recep Ercan, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Fikir Dergiciliği ve Sosyolojiye Etkileri**, Anı, Ankara, 2011, s.57-71.

²⁶ Topuz, a.g.e, s.105.

²⁷ Güz, a.g.m, s.56.

iken 5. sayısından sonra Namık Kemal olmuştur.²⁸ Gazetenin nüshalarından anlaşıldığı üzere Yeni Osmanlıların yayın organı olarak 1870 yılına kadar çalışmalarına devam etmiş ancak 64. sayısından sonra Namık Kemal'in gazeteyi bırakması üzerine Mustafa Fazıl Paşa destekli Ali Suavi başına geçtiyse de çok uzun süreli olamamıştır. Gazetede meşruti yönetime geçilmesi, devlet adamlarının Osmanlı Devleti'nin kötü gidişatından dolayı sorumlu tutulması, Osmanlı ekonomisinin düzeltilmesi, Eğitim alanında düzenlemeler yapılması, medreselerin ıslahı²⁹ gibi konuların yanı sıra dış politikaya dair konularda yer almıştır.

Ahmet İhsan Tokgöz tarafından 27 Mart 1891 tarihinde “*Servet-i Fünun*” edebiyat dergisi mahiyetinde çıkmaya başlanmış, Sultan II. Abdülhamit dönemi siyasi manzaraya çok dâhil olmamıştır. Fakat II. Meşrutiyet Dönemi ile birlikte yazar kadrosu siyasi ve içtimai fikirlerini dergiye yansıtmışlardır. Dergi yayın hayatının son bulacağı 1944 yılına kadar Edebiyat-ı Cedide, Fecr-i Ati, Milli Edebiyat ve Yedi Meşaleciler gibi edebiyat topluluklarının yayın organı olarak çalışmıştır.³⁰

Meşrutiyet dönemi fikir adamlarından Doktor Abdullah Cevdet'in Batıcı çizgide çıkarmış olduğu “*İçtihat*” 1904 yılında Cenevre'de yayın hayatına başlamış sonraki yıllarda Kahire ve İstanbul'da da yayımlanmıştır. 1932 yılına dek 28 yıl yayın hayatına devam eden dergi, toplam 358 sayı çıkarmıştır.³¹ İçtihat, Osmanlı toplumunu Batının düşünceleri ile kalkındırmayı amaçlamıştır. Dergi, dönem içerisinde Türkçülük ve İslamcılık fikirlerine karşı durmuş, şeriat düşünenlere karşı laikliği, Türkçülüğün savunduğu Turan ideolojisine karşı ilim ve irfanı savunmuştur.³² Çoğunlukla dergide Abdullah Cevdet'in yazıları yer alırken, Celal Nuri İleri, Oğuz Arslan, Samizade Süreyya ve Ali Sami gibi isimlerde yazılar kaleme almıştır.³³

Kaynaklar arasında yer alan *Sırat-ı Müstakim (Sebilürreşad)* dergisi, 1908 Ağustos'unda İslamcı çizgide olmasına karşın Sultan II. Abdülhamit'e muhalif olarak yayın hayatına başlamıştır. Kuruluşundan 1 Mart 1912 yılına kadar Sırat-ı

²⁸ Ülken, a.g.e, s.57.

²⁹ Hüseyin Çelik, “*Hürriyet*” TDVİA, 1998, C.18, s.505-506.

³⁰ İsmail Parlatır, “*Servet-i Fünun*” TDVİA, 2009, C. 36, s.573.

³¹ Ercan, a.g.e, s.58.

³² Ercan, a.g.e, s.60.

³³ Mustafa Gündüz, **Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası Modernleşme Eğitim Kültür Ve Aydınlar**, Lotus, Ankara, Mart 2010, s.315.

Müstakim ismiyle yayın hayatına devam eden dergi, bu tarihten itibaren, Sebilürreşad ismiyle devam etmiştir. Yazar kadrolarında Mehmet Akif, Eşref Edib ön planda olmuştur. Dergi içerisinde Türk Dünyasından Abdürreşit İbrahim, Osman Cudi, Yakup Kemal ve Troyskili Ahmet Tacettin gibi isimlerin bulunması geniş bir kitleye hitap ettiğinin ve Türk Dünyası ile ilgilenildiğinin göstergesidir. Dergide Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Halim Sabit gibi isimlerin zamanla dergide yazılar kaleme alması İslamcı ve Türkçü çizginin net şekilde oturmadığı veya fikirlerin Yenilikçi-İslamcı-Türkçü olması muhtemeldir. Ayrıca dönemin İslamcı isimleri arasında Şebenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, Said Halim Paşa ve Musa Kazım gibi isimler yer almaktadır.³⁴ İlk yazısında “Din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulumdan bahis haftalık gazetedir” yazısı derginin çalışma alanlarını belirlemiştir. Derginin içeriğine bakıldığında İslam Dünyası'nın meseleleriyle de ilgilenildiği görülmüş ve çalışmaya konu olan “*İran-Turan-Afgan*” coğrafyasına dair birçok bilgi verilmiştir.

İslamcı dergiler arasında “*İran-Turan-Afgan*” coğrafyasıyla ilgilenen bir diğer dergi “*BeyanülHak*” dergisidir. Haftalık dergi olarak 22 Eylül 1908 tarihinde Cemiyet-i İlmîye-i İslamiye tarafından yayın hayatına başlayan dergi 22 Ekim 1912 yılına kadar yayın hayatına devam etmiştir. Dergi, Sırat-ı Müstakim(Sebilürreşad) gibi İslamcı çizgide olmasına rağmen yine Sultan II. Abdülhamit politikalarına karşıdır. Kurucuları arasında Mustafa Sabri Efendi, Ahmet Ramiz Efendi, Mehmet Fatin, Elmalılı Muhammet Hamdi Yazır, Mehmet Arif, Hüseyin Hazım gibi kişiler yer almıştır. Derginin başlangıcında imtiyaz sahibi Fatih medresesi müderrislerinden Ahmet Ramiz Efendi iken 44. Sayıdan sonra yine Fatih medresesi müderrislerinden ayrıca milletvekilliği yapan Mustafa Asım Efendi'dir. Başyazarı ise yine Fatih müderrislerinden Mustafa Sabri Efendi, müdürü ise Mehmet Fatin Efendi'dir.³⁵

Derginin amacını başyazar Mustafa Sabri, 1. Sayıdaki “*Beyanülhakk*”ın *Mesleği*” adlı yazısında iyiliği emredip kötülüğü def etme ile yola çıktıklarını, bu yolda kötülüğünde istibdat devri olduğunu belirtmiştir. Bu meseleyi İttihat ve Terakki Cemiyetinin hallettiğini ve teşekkür borçlu olduğunu yazmıştır. Mustafa Sabri'nin “*Risâlemiz, en başta (Mehafetullah)*, olmak üzere iffet ve istikamet, hamiyet, hemcinsine*

³⁴ Sevdâ Özkaya, *Meşrutiyet Basımından Örneklerle Türkistan(Siyasi, İktisadi, Sosyal Hayatına Dair)*, Kesit, İstanbul, Ekim 2016, s.12-14.

³⁵ Ramazan Boyacıoğlu, “*Beyanü'l-Hak'ta Ulema, Siyaset Ve Medrese*”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, S.2, s. 51.

* Allah korkusu.

*muavenet***, *suret-i meşruada hürriyet, ciddiyat ile ülfet, zulüm ve istibdada nefret, ulum ve fünuna muhabbet gibi hissiyat-ı fazılayı tamîme medar olacak neşriyatıyla Millet-i Necîbe-i Osmaniye'nin seviye-i fikriyelerini yükseltmeye çalışacak ve bilhassa, din-i İslamın mani-i terakki olması gibi zannun ve tekavvülâtın butlanını bi havle Teala isbat edecektir.*” cümlesi temel amaçlarını belirtirken “*Risalemiz, din-i İslam aleyhinde vukua*” melhuz olan itirazata edille-i muknia ile cevap verecek ve herhangi bir mesele-i diniye veya ilmiye hakkında hatırlara hutur edebilen şekuk ve şübehatı ref‘ ve izale ile İslam’ın, bütün insanların menafi-i hakikalarının bir fezlekesi mesabesinde bulunan saadet dârına muvassal olduğunu enzarda tecelli ettirmeye gayret edecek ve ahkâm-ı şer‘iye adâb-ı milliyeye mugayir gördüğü halat ve neşriyatı tenkit ederek (*emr-i bi’l-maruf ve nehyi ani’l-münker*) vazifesini ifadan geri kalmayacaktır³⁶ ifadeleri de İslam dinine ve dünyasına karşı hissiyatını ve amaçlarını belirtmiştir. Amaçlarında İslam Dünyası’nın meselelerine işaret eden Beyanülhak Dergisi, “*İran-Turan-Afgan*”a dair yazılar da kaleme almıştır.

“*Donanma Cemiyeti Mecmuası*” Donanma Cemiyeti tarafından 1910 Mart’ında çıkarılmaya başlanmış, Mart 1919’da yayın hayatı sona erinceye değin toplam 191 sayı yayınlanmıştır. Dergi, her ne kadar cemiyetin yayın organı ise de dergide sadece donanmaya dair yazılar değil, sosyal, siyasi, tarihi, edebi vs. konularda da yazılar kaleme alınmıştır. Ahmet Rasim, Mehmet Rauf, Mahmut Muin, Abidin Daver, Ahmet Vahit, Ali Rıza Seyfi, Salime Servet Seyfi gibi isimler derginin yazar kadrosunu oluşturmuşlardır. Ayrıca derginin farklı türden yazılar göze çarpmakta olup, dönemin meşhur şairlerinin şiirleri, doğu ve batı eksenli çeviriler, hikâyeler dergide yer almıştır.³⁷

“*Hikmet*” Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi tarafından 21 Nisan 1910 yılında haftalık olarak çıkarılmaya başlanmış ve 28 Eylül 1912 tarihine değin 77 sayı ile yayın hayatı son bulmuştur.³⁸ Filibeli Ahmet Hilmi’nin yanı sıra Şerafettin Yaltkaya, Ahmet Ağaoğlu, Ahmet Hamdi Akseki, Yunus Nadi, Bursalı Mehmet Tahir, Ömer Fevzi, Müftü Fahreddin, Ali Haydar, Kolçeli Abdülaziz, Süleyman Bahri gibi isimler gazete içerisinde yazılar kaleme almıştır. Filibeli Ahmet Hilmi’nin Türkçü-İslamcı

** İslam Dünyası’na yardım.

³⁶ Mustafa Sabri, “*Beyanülhakk’ın Mesleği*”, **Beyanülhak**, İstanbul, 5 Ekim 1908, C.1, S.1, s.3-4.

³⁷ Nurşen Gök, “*Donanma Cemiyeti’nin Anadolu’da Örgütlenmesi*”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, s.29-30.

³⁸ Ahmet Koçak, “*Bir Balkan Muhaciri: Filibeli Ahmed Hilmi ve “Hikmet” Gazetesinde Balkanlar*”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, 2012, C.5, S.9, s.260.

tavri gazeteye yansımış ve dergide Türk ve İslam Dünyasından haberlere yer verilmiştir.³⁹

II. Meşrutiyet döneminde “*İran-Turan-Afgan*” meseleleriyle ilgilenen diğer bir İslamcı dergi “*Tearüf-i Müslimin*”dir. 1910-1911 yıllarında Abdürreşit İbrahim tarafından çıkarılan derginin amaçları arasında İslam Dünyası’nın birbirleriyle alakadar olmasını sağlamak ve halifelik müessesesi kullanılarak Osmanlı etrafında birleşmek vardır. Abdürreşit İbrahim’in Türkistan kökenli oluşunun vermiş olduğu hissiyat ile dergi özellikle Rusya Müslümanları ile ilgilenmiştir. Dergi, Sırat-ı Müstakim’in yanı sıra Türkçülük ve Turancılığa daha fazla yer vermiştir. Yazar kadrosunda Abdürreşit İbrahim ile birlikte Troyskili Ahmet Tacettin, Osman Cudi ve Yakup Kemal yer almıştır.⁴⁰

Müslümanların modernleşmesi ve Türk Müslümanlarının birleşmesi düşüncesine sahip, Türkçü-İslamcı ekseninde Halim Sabit 1914’te çıkarılan “*İslam Mecmuası*” Ziya Gökalp’in fikirlerini dergide yayımlamışlardır. Dergi içerisinde bu fikirlerin yanı sıra milli iktisat konularına da yer verilmiştir.⁴¹ Dergide özellikle Musa Carullah ve Rızaettin Fahrettin’in yazıları göze çarpmaktadır.⁴² Derginin 1. Cildinin farklı sayılarında İslam Havadisi başlığı altında “*İran-Turan-Afgan*” coğrafyasının iç meseleleri ve İngiltere, Rusya gibi devletlerin coğrafyalar üzerindeki politikalarından bahsedilmiştir.

“*Darülfünun Hukuk Fakültesi*” mecmuası, yüksel tahsil görmüş olanlara ve görmekte olan öğrencilere hizmet amaçlı Maarif Nezareti destekli Mart 1916 tarihinde çıkarılmaya başlanıp, 2 ayda bir yayımlanmıştır. Dergi özellikle, ilmin ilerlemesi ve olgunlaşmasını amaç edinmiştir. Dergide, hukuki, idari, siyasi, sosyal ve iktisadi konulara değinilmiştir. Ayrıca, dergide yerli ve yabancı eserlere de yer verilip kitabiyat bölümü oluşturulmuştur.⁴³ Dergi içerisinde Mansurizade Said, Ahmet Selahaddin, Hukuk Fakültesi Ceza Kanunları müderrisi Viran Efendi, Ali Kemal, İbrahim Fazıl, M. Zühtü, Suad Muhtar, Mardinizade Ebulula, Hümayan Hüsrev, Mustafa Reşit, Reşad Hikmet, Celalettin Arif yazılar kaleme almış ayrıca Mişon

³⁹ Koçak, a.g.m, s.263-265.

⁴⁰ Özkaya, a.g.e, s.14-15.

⁴¹ Ercan, a.g.e, s.65.

⁴² Özkaya, a.g.e, s.17.

⁴³ “*Mecmuanın Mesleği*”, **Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Mart 1916, C.1, S.1, s.3-4.

Ventora, Dr. Hufman, Anton, Volter Şanbron, Frederih Hukman gibi yabancı yazarların yazıları çevrilmiştir.

2 Kasım 1916 tarihinde çıkmaya başlayıp, 8 Mart 1919 yılında yayın hayatı sona eren “*Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*” tarihi, edebi, siyasi, fenni ve sosyal konulara yer vermiştir. Mehmet Celaleddin, Celal Nuri, Giritli Ahmet Saki mecmuanın müdürlük görevini ifa etmişlerdir.⁴⁴ I. Dünya savaşı sırasında yayın hayatına başlayan mecmua, siyasi ortamın çizmiş olduğu portre neticesinde vaziyete kayıtsız kalamamış ve bu savaşı “Türk Tarihinin Rönesans’ı” olarak değerlendirmiştir.⁴⁵ Savaşın ortamının vermiş olduğu buhrana rağmen mecmua ilmi ve edebi çalışmalarına devam etmiş, şiirler, hikâyeler, edebiyat ve dil alanındaki diğer konular, tarihi ve sosyal hayata dair olaylar, kendilerine yer bulmuştur. Yazar kadrosunda Ali Emiri Efendi, Ahmet Refik Altınay, Celal Nuri İleri, İsmail Hami Danişmend, Rıza Tevfik Bölükbaşı, Ahmet Cevdet Paşa’nın kızları Emine Semiye Hanım ve Fatma Aliye Hanım gibi isimler yer almıştır.⁴⁶

Bu çalışmada 19. Yüzyılda “*İran-Turan-Afgan*” coğrafyasında meydana gelen İngiliz-Rus rekabetinin boyutları Osmanlı basını vasıtasıyla ortaya koyulması amaçlanmıştır. Fakat rekabetin boyutlarına daha geniş çerçeveden bakılabilmesi için çalışmada basının yanı sıra Osmanlı arşiv belgelerinden ve araştırma, inceleme eserlerden de faydalanılmıştır.

Bu doğrultuda çalışmanın birinci bölümünde, rekabet coğrafyası için kullanılan İran-Turan-Afgan kavramları açıklanmıştır. Ayrıca İran-Turan-Afgan’ın tarihi coğrafyası ve stratejik önemi işlenerek, yaklaşık bir asır İngiliz-Rus rekabetine sahne olan İran-Turan-Afgan coğrafyası tanıtılmıştır.

İkinci bölümde, İngiltere ve Rusya’nın 19. Yüzyılda başlayan rekabete kadar olan İran-Turan-Afgan coğrafyasına yayılış süreci ve bölgeye olan ilgileri işlenilmiştir.

Üçüncü bölümde ise İngiliz-Rus rekabetinin boyutları, Osmanlı basını vasıtasıyla incelenmiş, Osmanlı arşiv kaynakları ve araştırma ve inceleme eserler ile desteklenmiştir.

⁴⁴ İsmet Emre, “*Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*”, **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1993, s.22-23.

⁴⁵ Emre, a.g.t, s.25.

⁴⁶ Emre, a.g.t, s.40-46.

1. İRAN-TURAN-AFGAN BÖLGESİ: TARİHİ COĞRAFYASI

Tarih ve coğrafya birbirinden ayrı düşünülemez iki unsurdur. Tarihi olaylar, belirli bir yer ve coğrafya da geçer. Tarih ve medeniyet; coğrafi olarak, Orta Kuşak⁴⁷ bölgesinde doğmuş ve burada yükselmiştir. Yazı ve tekerleğin icadı, göçebe hayattan yerleşik hayata geçiş, avcılık-toplayıcılıktan tarıma geçiş gibi insanlık tarihinin önemli gelişme ve değişimleri bu bölgede meydana gelmiştir. Ayrıca dünya tarihine yön veren devlet ve imparatorluklar, kutsal dinler, keşifler, teknolojik gelişmeler ve iki tane büyük dünya savaşı da bu kuşakta meydana gelmiştir. Görüleceği üzere her tarihi olay belirli bir coğrafyada geçmiş ve bir zemine oturtulmuştur. Medeniyetlerin oluşması, oluştukları coğrafyanın özellikleriyle doğru orantılıdır. Coğrafya, bir devlet veya milletin istiklal ve istikbaline etki edebilir. Coğrafya her zaman ve her yerde aynı özellikleri taşımayabilir. Coğrafi farklılıklar (coğrafi konum, yüzey şekilleri, bitki örtüsü, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri vs.), tarih ve medeniyetin oluşması ve yükselmesinin önemli sebeplerindendir.⁴⁸ “*İran-Turan-Afgan*” coğrafyası bunun örneklerinden birisidir.

“*İran-Turan-Afgan*” ifadesi, çalışmada hem coğrafi ve hem de politik bir kavram olarak kullanılmıştır. Çalışmanın sınırlılıkları perspektifinden bakıldığında coğrafi bir kavram, coğrafya üzerinde gelişen olaylar perspektifinden bakıldığında politik bir kavram olarak düşünülmüştür. Yukarıda zikredilen Turan ifadesi, coğrafi olarak, günümüzde kullanılan Türkistan⁴⁹ ifadesi ile hemen hemen aynı coğrafyaya hitap

⁴⁷ Orta kuşak Kuzey Yarım Kürenin 15-60 paralelleri arasında bölgedir. Bölgede, Japonya, Kore, Çin, Türkistan, İran, Afganistan, Hindistan, Ortadoğu coğrafyasının tamamı, Akdeniz havzası, Avrupa ve Kanada'nın kuzeyi hariç Orta Amerika'ya kadar olan bölgeler yer alır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, **Tarih Felsefesi**, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1999.

⁴⁸ Öztürk, **a.g.e.**, s.40-41.

⁴⁹Türkistan, tarih boyunca Türklerin yaşayıp medeniyet tesis ettikleri, devlet kurdukları bölge olarak adlandırılmasının yanı sıra bu ifadenin, Türk Dünyası, Turan, Maveraünnehir, Türkeli, Türkili, Orta Asya ve Osmanlı Türkçesi'nde Asya-yı Vusta gibi kullanımları da mevcuttur. Bugün geniş anlamda Türkistan, batıda Hazar Denizi ve Aral Gölü, kuzeyde Sibiry, güneyde Hindikuş Dağları, Doğu'da Çin hududu, bugünkü Doğu Türkistan'ı da içine alan bölgedir. Dar anlamda ise, Kazakistan'ın Yesi şehrini ifade etmektedir. Türk Dünyası ifadesi, sadece Türkistan bölgesinde yaşayan Türkleri değil dünyada yaşayan tüm Türkleri ifade etmekte ve Türkistan, Türk Dünyasının bir parçası olarak görülmektedir. Bu sebeple Türkistan ifadesinin yerini tutmamaktadır. Türkistan coğrafyasına İranlılar Turan, Araplar Maveraünnehir demişlerdir. Fakat Scott Levi, Turan, Türkistan ve Maveraünnehir kavramlarının coğrafi, kültürel ve sosyal olarak farklı mana taşıdığını belirtmiştir. Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidi Togan, Türkistan ifadesindeki “istan” ekinin Farsça olması dolayısıyla öz Türkçe olan Türkeli ve Türkili ifadelerinin kullanılması tezini öne sürmüştür. Orta Asya ise Ruslar tarafından 1924'ten sonra Bolşevik iktidarında Türkleri birleştirici Türkistan ifadesinin yerine ayrıştırıcı Orta Asya kavramını politik literatüre sokmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özkaya, **a.g.e.**, Alâeddin Yalçinkaya, **Sömürgecilik Pan-İslamizm İşığında Türkistan**, Lalezar, Ankara, 2006, Scott Levi, “*Ortaçağ Orta Asyası'nda Türkistan ve Turan*”, **Türkler**, Yeni Türkiye, Ankara, 2002, C.1, s.557-569, Ahmet Zeki Velidi Togan, **Türkili Haritası Ve Ona Ait İzahlar**, Alâeddin Kiral Basımevi, İstanbul, 1943.

etmesine rağmen, İran coğrafyasını kapsamaması ve 19. yüzyıldaki rekabet alanı içerisinde İran'ın sınır bölge olmasından dolayı “İran” ifadesinin kullanılması uygun görülmüştür. 19. Yüzyılda bu coğrafyadaki İngiliz-Rus nüfuz mücadelesinin⁵⁰ sadece Türkistan hanlıkları⁵¹ veya Rusya'nın oluşturduğu Türkistan vilayeti ve 19. Yüzyıl Rusya'sının, İran'ının ve Afganistan'ının sınırları dışında kalan Türkleri ve yaşadığı şehirleri göstermek adına çalışmada “Turan” ifadesinin kullanılması daha uygun görülmüştür. Çünkü Türkistan ifadesini hem İngilizler hem Ruslar farklı bölgeler için kullanmışlardır. İngilizler, Türkistan'ı, Afganistan'daki Murgap ile Badahşan arası⁵² için kullanırken, Ruslar, 19. Yüzyılın sonlarına doğru sömürgeleştirdiği yerler (Taşkent, Fergana ve Semerkant çevresi) için kullanmıştır.⁵³ İngiltere'nin, Türkistan'a ve İran'a ilerlemek için Afganistan coğrafyasını kullanması ve Afganistan üzerindeki emellerini belirtme amacıyla da “Afgan” ifadesinin kullanılması uygun görülmüştür. Adından da anlaşılacağı üzere İran-Afgan ifadelerinin kullanılması ile hem 19.yüzyıl İran ve Afgan devletlerini hem de coğrafyasını belirtme amacı güdülmüştür. Turan ifadesi ile de bölgede bulunan Türkistan hanlıklarına ve bulunduğu coğrafyaya işaret edilmiştir. 19. yüzyılda hızlanan sömürgecilik yarışı ile birlikte ortaya çıkan rekabetin yaşandığı yerlerden birisi de İran, Turan, Afgan olarak adlandırılan coğrafyadır. Rekabet alanı, Hindistan üzerinden İngiltere'nin, Afgan sınırına, Rusya'nın ise İran üzerinden Türkistan içlerine ilerlemesiyle geniş bir alana yayılmıştır. Bu sebeple rekabet coğrafyasını tanımlamakta güçlük çekilse de “İran-Turan-Afgan” ifadesinin kullanılması uygun görülmüştür.

1.1. İran

Kadim milletler ve medeniyetler arasında sayılan İran, tarih öncesi dönemlerde Dicle ile Seyhun nehirleri, Hazar Denizi ile Basra Körfezi ve Umman Denizi arasındaki bölgeyi ifade ederken Irak, Afganistan ve Belucistan, İran coğrafyasının içindedir. 19. yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarında ise Irak'ın bir bölümünü,

⁵⁰ Bazı kaynaklar, 19. Yüzyılda İran-Turan-Afgan coğrafyasındaki nüfuz mücadelesi için Büyük Oyun veya Gölge Yarışması isimlerini kullanmışlardır. Bilgi için bkz. Steven Sabol, “Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, **Türkler**, Yeni Türkiye, Ankara, 2002, s.1018-1034.

⁵¹ 19. Yüzyıl için Hive Hanlığı, Buhara Hanlığı, Hokand Hanlığı. Türkistan Hanlıkları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hamid Ziyayev, **Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele**, Çev. Ayhan Çelikbay, TTK, Ankara, 2007.

⁵² Bu bölge için, Vilayet-i Belh, Vilayet-i Türkistan veya Afgan Türkistanı ifadeleri de kullanılmıştır.

⁵³ Levi, a.g.m, s.560.

Kirman, Horasan, Mazenderan, Gilan ve Azerbaycan'ın bir bölümünü de içine alan bir coğrafyadır.⁵⁴ O dönemlerde İran coğrafyası, kuzeyde Hazar Denizi'nin güney sahili, doğuda Belucistan, Afgan dağları, güneyde Hint Denizi, batıda ise Dicle ve Fırat nehirleri ile sınırlıdır.⁵⁵ Görüleceği üzere İran'ın, Turan, Afgan ve Hint yolları üzerinde bulunması ve ayrıca deniz ticaret yollarına da yakınlığı, emperyalist ve yayılcı politika güden devletlerin cazibe merkezi haline gelmesine sebep olmuştur.⁵⁶

İran coğrafyasına tarih boyunca farklı devlet ve topluluklar hâkim olmuştur. Tarihsel süreç içerisinde, İran coğrafyasının belli kısmına günümüzde Güney Azerbaycan olarak bahsedilen kısmî bölgeye M.Ö 6. Yüzyılda, Medler hâkim olmuşlardır.⁵⁷ İran coğrafyasına tamamen kendi kültür ve işleyişini getiren M.Ö 500'lerde Perslerdir. Perslerin hâkim olduğu alan İran coğrafyasından Yunanistan'a uzanan geniş bir alandır. Uzun bir zaman varlığını devam ettirmiş ancak M.Ö 330'lu yıllarda bu topraklar Büyük İskender'e teslim olmuştur.⁵⁸ Daha sonra Turan kökenli olduğu bilinen Arsaklıların (M.Ö 250 - M.S 226) hâkimiyeti ile İranlılar, tekrar tarih sahnesindeki yerini almış ve ardından Sasaniler (M.S 226 – M.S 652) ile birlikte kimliklerini inşa etmişlerdir.⁵⁹

Jeopolitik ve jeostratejik bir öneme sahip olan İran coğrafyasına, Sasanilerin uzun süren iktidarından sonra, Emeviler ve daha sonra Abbasiler hâkim olmuşlardır. Abbasilerin 9. Yüzyılın ortalarından itibaren zayıflamasıyla birlikte bölgede Samaniler etkinliğini arttırmıştır. Samanilerin yıkılışı ile İran coğrafyasından Hindistan coğrafyasına yayılan Gazneliler, Selçuklular ile 1040 yılında yapılan Dandakan Savaşı'nda yenilerek Horasan ve Sistan'ı terk ederek günümüzdeki Afganistan sınırları içinde hâkimiyetini sürdürmüştür.⁶⁰ Selçuklulardan sonra ise bölge üzerinde Harzemşahlar ve Moğolların mücadelesi görülmüştür. Bu mücadele ile bölgeyi hâkimiyeti altına alan Moğollar, 1227 yılında Cengiz Han'ın ölümünden kısa bir süre sonra dörde⁶¹ ayrılmış ve yeni kurulan İlhanlılar, İran merkezli

⁵⁴ Şemsettin Sami, **Kamusu'l-Alam**, C.1, s.1129-1130.

⁵⁵ Doktor Fahrettin Şevket, **İran**, Haz. Derya Örs, TTK, Ankara, 2017, s.5.

⁵⁶ Yılmaz Karadeniz, **İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)**, Bakış, İstanbul, Şubat 2006, s.9.

⁵⁷ Osman Karatay, **İran ile Turan**, Ötüken, İstanbul, Şubat 2015, s.41.

⁵⁸ Ekrem Memiş, **Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi**, Ekin, Bursa, 2009, s.177-178.

⁵⁹ Karatay, ag.e, s.41.

⁶⁰ Osman Gazi Özgüdenli, "*İran*", **TDVİA**, 2000, C.22, s.396.397.

⁶¹ Altın Orda Hanlığı, İlhanlılar, Çağatay Hanlığı, Kubilay Hanlığı.

kurulmuştur.⁶² İlhanlıların zayıflamasından sonra Horasan ve Maverâünnehir bölgesinin en güçlü devleti Timurular İran topraklarını da devletin sınırlarına eklemiştir. Timur'un ölümünden sonra taht savaşları ve çözümler yaşayan Timurular, tarih sahnesinden Akkoyunlular, 1467 yılından 1514 yılına kadar İran topraklarında varlığını sürdürmüş fakat bu tarihte Safevi Devleti'ne mağlup olmuşlardır.⁶³ 16. Yüzyıl itibariyle İran'da hâkimiyeti sağlayan Safeviler, Afşar Nadir Şah, Kaçar ve Pehlevi gibi hanedanlar ve yönetim şeklinin değişimleri ile birlikte günümüze kadar süregelmiştir.⁶⁴

Aryen⁶⁵ kökenli İran kaynakları, İranlıların atasını Persler saymakta ve onların soyundan hariç İran coğrafyasına hâkim olanlar, yabancı devlet nezdinde değerlendirilmiştir. Batılı kaynaklar da benzer bir tasnifleme ile İran'da Arap istilacıları, Türk ve Türkmen istilacıları, Moğol işgali, Kızılbaş işgali gibi tabirlerin kullanılması da 19. Yüzyıl ile birlikte bölgeye yayılmak isteyen İngiltere, Rusya ve diğer güçleri gölge altında bırakarak bölge üzerinde hiçbir siyasi, iktisadi ve sosyo-kültürel politikalarının ve tarihi emellerinin olmadığını göstermeye çalışmışlardır.⁶⁶

İran, 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla kadar medeniyeti ve Batılılaşmaya meylenmesi sonucunda Asya'nın en önemli devletlerinden biri haline gelmiştir. Fakat 19. Yüzyıl itibariyle bölgede İngilizler ve Rusların kendini göstermesiyle eski önemini kaybetmiştir.⁶⁷ 1907 yılında ise İngilizler ve Ruslar arasında yapılan bir anlaşma ile sınırları tayin edilmiştir.

Ürün çeşitliliği bakımından zengin olan İran'da, Avrupa sanayiciliğinin gerisinde kalmış ve büyük fabrikalar kurulmamış olsa dahi geleneksel zanaatlarına imalathane gibi işyerlerinde devam edilmiştir. Bunlardan en önemlisi dokumacılık sanayii olup, Avrupalılarca itibara sahip halı ve kilimleri ile ihracat yapmışlardır. İsfahan şehrinde pamuklu kumaş ve dokumacılık, Horasan şehrinde yırtıcı kuş silahları dedikleri silahlar, Yezit şehrinde ipek dokumacılığı ve şeker üretimi yapan

⁶² Karatay, a.g.e, s.42.

⁶³ Özgüdenli, a.g.m, s.399.

⁶⁴ Karatay, a.g.e, s.43.

⁶⁵ Belh ve Herat civarında yani Kuzey Pakistan coğrafyasında doğan bir kavimdir. Bu sebeple İranlılar ve Hintlilerin Aryen kökenli olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca Aryen kavminin menşei hakkında 1932 yılında yapılan Birinci Türk Tarih Kongresi'nde açıklayıcı bilgilere yer verilmiştir. Bkz. **Birinci Türk Tarih Kongresi**, (Ankara: 2-11 Temmuz 1932), TTK, Ankara, 2010, s. 451, Sami, a.g.e, s.1137.

⁶⁶ Yalçın Sarıkaya "Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür", **TASAV**, Kasım 2012, 2, s.4.

⁶⁷ Rene Grousset, **Asya'nın Uyanması**, Haz. Sadettin Gömeç, Berikan, Ankara, 2011, s.64.

işyerleri mevcuttur.⁶⁸ Ayrıca Avrupa'ya ve dünyanın çeşitli yerlerine ihraç ettikleri mallar arasında deriden yapılmış ürünler, ayakkabılar ve çini ürünleri de bulunmaktadır. Petrol, şişe, cam, mum, kâğıt, saat, mobilya, dikiş ve iplik makineleri, ecza malzemeleri gibi ürünleri ise ithalat ürünleridir.⁶⁹

İran, her dönemde Hint ve Çin ile Batı Asya ve Avrupa arasında bulunmasının vermiş olduğu avantaj ile ticaret merkezli bir kent haline gelmiştir. Tarihi İpek Yolu⁷⁰nun önemini koruduğu dönemlerde İran yine önemli ticaret noktası üzerindeydi. Ticari faaliyetlerinde İranlılar, ihraç edecekleri mahsulleri ve mamulleri dünyanın hemen hemen tarafına kendileri nakletmişler ve satmışlar, ayrıca ithal edilen ürünleri ise memleketlerine kendileri getirmişlerdir. Şunu da belirtmek gerekir ki, yollarının ve geçitlerinin gelişmemiş olması ve emniyetsizliği, ticaretin ilerlemesini ve gelişmesini engellemiştir.⁷¹ Ticaretin ilerlememesi ve gelişmemesindeki bir diğer etken ise İran'ın, Sanayi Devrimi ile gerçekleşen makineleşme kültürüne ayak uyduramaması ve büyük fabrikaların olmamasıdır. Bu sebep, mahsul ve mamullerin pazarlama süresini uzatmış ve ihracat kazancını ertelemiştir.

1.2 Turan

Politik emellerin bir diğer siyasi coğrafyası Turan'dır. Turan, hem belli bir coğrafyayı hem de bölge üzerinde yaşayan halkı ifade etmiştir. Turan, Sasani döneminde, İran'ın doğu ve güneydoğu bölgesinde ve daha sonra İran'ın kuzeydoğusunda, kısacası Ceyhun'un ilerisinde yaşayan yerel halk için kullanılmış bir ifadedir.⁷² Turan ifadesiyle ilgili muhtelif görüşler ortaya atılmıştır. Görüşlerden ilki, İran'ın milli destan kahramanı Feridun'un, İran'ın doğusunu oğlu "Tûr"a verdiği ve bu bölgenin Tur'un ülkesi anlamına gelen Turan adını aldığı yönündedir.⁷³ Diğer bir görüş ise, halkın İran'a karşı çıkması ve düşmanlık beslemesinden dolayı "şeytan"

⁶⁸ Sami, a.g.e, s.1134-1135.

⁶⁹ Şevket, a.g.e, s.35.

⁷⁰ İlkçağ ve Ortaçağ'da Çin'den başlayarak İran üzerinden Batı ülkelerine yapılan ticarete kullanılan yoldur. Ticaretin ana maddesi ipeği temel alarak, yola ismini veren Alman coğrafyacı, Ferdinand VonRichthofen'dir. İpek Yolu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, "İpek Yolu" TDVİA, 2000, C.22, s.369-373.

⁷¹ Sami, a.g.e, s.1135.

⁷² Levi, a.g.m, s.561.

⁷³ Abdulhalik Bakır, Ahmet Altıngök, "Klasik Ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı Ve Tarihsel Coğrafyası", **Tarih İncelemeler Dergisi**, C.26, Aralık 2011, S.2, s.362.

anlamına gelen “*Tura*” kelimesinden gelmiştir.⁷⁴ Ayrıca Firdevsi⁷⁵ nin Şehnamesinde, Turanlılar, İranlıların baş ve ebedi düşmanları ve İran’ın doğusu ve kuzeydoğusunda yaşayan halk olarak görülmüştür.⁷⁶ İranlılar ile çetin mücadelelerinden dolayı, Turan denilince akla gelen ilk isim, Afrasiyap dedikleri destanlarına da konu olan Alp Er Tungadır.⁷⁷ Yukarıda bahsedilen görüşler üzerinden bir değerlendirme yapılacak olursa, Turan kelimesinin İran menşeli olduğu yönünde bir bilgiye varılmaktadır. Irki olarak ise, Turanlı olarak ifade edilen insanların Türk olduğu kaynaklar tarafından ortaya konulmuştur. Buna dayanarak çalışmada Turan coğrafyasının sınırlarını belirlerken, Türklerin doğuş yeri ve yaşadıkları coğrafya olarak belirtmek uygun olacaktır. Türklerin yaşadığı coğrafyayı İranlılar Turan, Yunanlılar İskifya olarak adlandırmışlar ve anavatanlarını Altay dağlarının çevresi⁷⁸ olarak belirtmişlerdir.⁷⁹

Turan coğrafyasının sınırları ve ifade ettiği yerler tarihsel süreç içerisinde farklılıklar göstermiştir. Sasani döneminde İran’ın doğusu ve orada yaşayan halk iken, sonraki dönemlerde Maverâünnehir tabiri ile eşdeğer olup, Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasında kalan bölgeyi ifade etmiştir. Firdevsi ise Turan’ı Horasan ve Maverâünnehir arasında bir bölge kabul edip, Ceyhun’u İran-Turan sınırı olarak kabul etmiştir. Yine 13. Yüzyılda, Arap coğrafyacı tarafından Turan, Maverâünnehir ile eşdeğer kabul edilmiştir. Ancak 14. Yüzyılda Dımaşki, Turan’ın, Seyhun nehrinin kuzeyine, Türkistan⁸⁰ a doğru genişlediğini aktarmıştır. Turan, zamanla Maverâünnehir’i de kapsayan bir coğrafyayı ifade etmiş olsa da 18. Yüzyıldan başlayarak 19. Yüzyılın sonlarına kadar Turan tabirinin yerine Maverâünnehir tabiri kullanılmıştır.⁸¹ Osmanlı Devleti’nde resmi yazışmalarında Turan tabiri ilk defa 18. Yüzyılın sonlarında Buhara Hanlığı ile münasebetinde kullanılmıştır.⁸²

⁷⁴ Karatay, a.g.e, s.47-48.

⁷⁵ 10. Yüzyılda İran edebiyatının önemli şairlerinden birisidir.

⁷⁶ Levi, a.g.m, s.561.

⁷⁷ Tuncer Baykara, “*Türklüğün En Eski Zamanları*”, **Türkler**, Yeni Türkiye, Ankara, 2002, C.1, s.384.

⁷⁸ Türklerin geniş alana yayılmalarından dolayı, anavatan konusunda muhtelif görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşler için bkz. İbrahim Kafesoğlu, “*Türk Adı, Türk Soy, Türklerin Anayurdu Ve Yayılmaları*”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1976, s.693.

⁷⁹ Hadi Atlasi, **Sibir Tarihi**, Çev. Eser Havare, TTK, Ankara 2016, s.1-2, Osman Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Ötüken, İstanbul, Mart 2016, s. 42.

⁸⁰ Bu dönemde Türkistan coğrafyası, Seyhun nehrinin kuzeyi, Hazar’ın doğusu ve Kaşgar’ın batısında kalan bölgeyi ifade etmektedir.

⁸¹ Levi, a.g.m, s.560-562.

⁸² Yusuf Sarıay, “*Turan*”, **TDVİA**, 2012, C.41, s.407.

19. Yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı Devleti'nde Osmanlıcılık ve İslamcılık fikirlerinin zayıflaması üzerine, özellikle 20. Yüzyılın başlarında Türkçülük fikri ön planda olmaya başlamıştır. Bunun üzerine Turan, coğrafi bir kavram olmasının yanı sıra siyasi bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Turan, sadece Türkistan ve çevresindeki Türkleri değil, tüm dünyadaki Türkleri ifade etmeye başlamıştır. Türkçülüğün fikir babası olarak kabul edilen Ziya Gökalp'in "*Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan / Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir Turan*" dizesinden anlaşılacağı üzere Turan, siyasi, sosyal ve kültürel bir kavram olarak kullanılmaya başlanmış ve dünya Türklüğünü ifade etmiştir.⁸³

İran'ın doğusunda yaşayan Türklerin yaşadığı bölgeleri için, Horasan, Maverâünnehir, Türkistan gibi terimler de kullanılmıştır. Fakat tarihi süreç gösteriyor ki, bunlar kısmi bir bölgeyi ifade ederken, Turan bu bölgeleri de kapsayan geniş bir bölge olarak görülmüştür. Turan günümüzde, batıda Hazar Denizi, kuzeyde Çalkar Gölü, doğuda Urumçî, güneyde Horasan ve Hindikuş dağları ile sınırlanmıştır.⁸⁴ 19. Yüzyılda ise rekabet alanı haline gelen Turan coğrafyası, batıda Hazar Denizi ve çevresi, güneyde Afganistan'ın kuzey kısımları, Murgap ve Badahşan arası, doğuda Kaşgar kuzeyde ise Sayan dağları ile çevrilmiştir.

Türklerin göçebe hayat kültürü ve geniş alana yayılmalarından dolayı İlkçağlardaki bilgiler konusunda sınırlı kaldığı bilinmektedir. Elde edinilen bilgiler ışığında Türkler, Turan coğrafyasında boylar ve devletler halinde yaşamışlardır. İlkçağlarda Rusya'nın güney stepleri ve Çin'in kuzey bölgelerinde İskitler M.Ö 8. ve M.Ö 3. Yüzyıllarda ilk Türk topluluğu olarak yaşamışlardır.⁸⁵ Türklerin kurduğu ilk devlet M.Ö 3. Yüzyılın ilk yarısından M.S 3. Yüzyıllara kadar yaşayan Asya'nın büyük devleti Hunlardır. Hunlar zamanla farklı devletlere ayrılmışlardır. Avrupa Hunları, Kavimler Göçü'nü başlatarak Avrupa'da siyasi bir güç olarak rol alırken Asya Hunları Turan coğrafyasında, Akhunlar ise Turan, İran, Afganistan coğrafyasında ve güneyinde hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir.⁸⁶ Hunlardan sonra, Türk adıyla ilk defa 6. Yüzyılın ortalarında Göktürkler tarih sahnesine çıkmıştır. Turan coğrafyasında tek bir güç hâline gelmek isteyen Göktürkler, kuzey Çin'de bulunan hanedanları ve

⁸³ Sarıay, a.g.m, s.408.

⁸⁴ Ahmet Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türki(Türkistan) Ve Yakın Tarihi**, Enderun, İstanbul, 1981, C.1, s.1.

⁸⁵ Hasan Bahar, "*Türkistan'ın Coğrafi Konumu Ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi*", **SÜTAD**, 1994, S.1, s.239.

⁸⁶ Ramazan Özey, "*Tarihte Türk Devletleri Ve Hâkimiyet Alanları*", **Türkler**, Yeni Türkiye, Ankara, 2002, C.1, s.350.

güneydeki Akhunlar'ı yıkarak bu emeline ulaşmıştır.⁸⁷ Ayrıca Göktürkler, Doğu Sibirya'daki Yakut Türkleri ve Bulgar Türkleri hariç tüm Türkleri Turan coğrafyasında tek bir çatı altında birleştirerek, Türk'ün töresini, idari ve siyasi yapısını devam ettirmişlerdir.⁸⁸

7. Yüzyılın ortalarından itibaren, Müslüman Araplar, Turan üzerine yağmacılık faaliyetleri için akınlar yapmaya başlamışlardır. 8. Yüzyılın başlarında ise bilinçli bir şekilde, bölge üzerinde Türkler ile hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdir. Bu yüzyıldan sonra iki millet, siyasi, kültürel, sosyal ve iktisadi ilişkilere girmiştir.⁸⁹ Göktürkler'in tarih sahnesinden silinmesinden sonra yılında Uygurlar, bölge üzerinde 8. Yüzyılın ortalarından 9. Yüzyılın ortalarına kadar Türk'e ait izleri taşımaya ve yaşatmaya devam etmişlerdir.⁹⁰ Uygurlar, Türk tarihinde bir ilk olarak yerleşik hayat kültürünü benimsemişlerdir. 9. Yüzyılın ortalarında Kırgızlar, Uygurlar'ı yıkarak bağımsız bir devlet olarak Ötüken'de kurulmuşlardır.⁹¹ Ayrıca bölgede bulunan Karluklar ise gelecekte kurulacak Karahanlılar'ın temelini teşkil etmiştir.⁹²

Turan coğrafyasında, 9. yüzyılın ortalarından itibaren Karahanlılar, Oğuz boylarının içinden çıkan, Oğuz Yabgu Devleti⁹³ ve Gazneliler⁹⁴ hâkimiyet sürmüştür. Karahanlılar, İslamiyet'i benimseyen ilk Türk devleti, Oğuzlar ise Türkmenistan'dan Türkiye'ye, Azerbaycan ve İran'dan Irak'a bölgede bulunan Türklerin ataları olarak bilinir.⁹⁵

11. Yüzyıla kadar bölge üzerinde Karahanlılar ve Gazneliler hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdir. Yüzyılın başlarında ise Oğuz Yabgu Devleti'nin içinden çıkan Selçuklular, bölge üzerinde varlık ve hâkimiyet mücadelesine girişmiş ve 12. Yüzyılın sonlarına kadar bölgede büyük bir tesir bırakmışlardır. Selçuklulardan sonra

⁸⁷ Ahmet Taşağıl, "*Göktürk Kağanlığı Göktürkler*", **Türkler**, Yeni Türkiye, Ankara, 2002, C.2, s.10.

⁸⁸ İbrahim Kafesoğlu, "*Asya Türk Devletleri*", **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1976, s.710.

⁸⁹ Zekeriya Kitapçı, "*Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*", **Türkler**, Yeni Türkiye, Ankara, 2002, C.4, s.471-473.

⁹⁰ İsmet Parmaksızoğlu, Yaşar Çağlayan, **Genel Tarih I Eski Çağlar Ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri**, Funda Yay. Ankara, 1976, s.326.

⁹¹ Kafesoğlu, a.g.m, s.729.

⁹² Kafesoğlu, a.g.m, s.734.

⁹³ Oğuz Yabgu Devleti'nin tarih sahnesinden çekilişi ile ilgili kaynaklarda net ifade bulunmamaktadır. Fakat bu konuda muhtelif görüşler öne sürülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Sümer, "*Oğuzlar*", **TDVİA**, 2007, C.33, s.325-330.

⁹⁴ Gazneliler, Afganistan merkezli kurulmasına rağmen, İran-Turan ve Hindistan coğrafyasına kadar yayılmışlardır.

⁹⁵ Özey, a.g.m, s.350, Faruk Sümer, a.g.m, s.325-327.

bölge üzerinde bölgesel güç olarak yükselen Harezmi⁹⁶ eyaletinin yöneticileri olarak kabul edilen Harezmişahlar ve Moğolların mücadeleleri görülmüştür. Cengiz Han'ın ölümünden sonra Moğollar hanlıklara ayrılmış, Altınorda Hanlığı İdil nehrinin kuzeyinde, Çağatay Hanlığı ise Turan merkezli kurulup zamanla Timurlu hâkimiyetine girmiştir.⁹⁷ Altınorda Hanlığı, 13. Yüzyılın ilk yarısından 16. Yüzyılın başına kadar, Timurlular ise 14. Yüzyılın son çeyreğinden 16. Yüzyılın başlarına kadar geniş coğrafyalara yayılan güçlü Türk devletleri arasında sayılmıştır.⁹⁸ Ayrıca 16. Yüzyılın başında Altın Orda'nın yıkılışından sonra varisleri, Turan'ın kuzeyinde Kazan Hanlığı, Astarhan Hanlığı ve Sibir Hanlığı olarak varlığını sürdürmüştür.⁹⁹

15. yüzyıldan itibaren bölgede Özbek Hanlığı'nın varlığını hissettirmesinin yanı sıra, 16. Yüzyılda Harezmi (Hive), Buhara Hanlığı ve Kazak Hanlığı, 18. Yüzyılda ise Hokand Hanlığı müstakil olarak kurulmuştur.¹⁰⁰

18. Yüzyıldan itibaren Turan'ın siyasi ve tarihi coğrafyası hakkında kısaca tasnif yapılacak olursa; 18. Yüzyıl, Türkistan hanlıklarının kendi aralarındaki mücadeleleri, 19. Yüzyıl, sömürgeci ve yayılmacı devletlerin bölge üzerindeki rekabetleri ve 20. Yüzyıl'ın son yıllarına kadar SSCB idaresi ve Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığı, Çin'in Doğu Türkistan politikaları şeklinde günümüze kadar gelmiştir.

Asya'nın merkezinde bulunan Turan coğrafyası, geçmişten günümüze doğu ile batı arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Tarihi İpek Yolu'nun önemini koruduğu dönemlerde bir geçiş güzergâhı olarak kullanıldığından dolayı ticaret merkezi hâline gelmiştir. Coğrafi keşifler ile İpek Yolu için kullanılan kara yolları önemini kaybetmiş, deniz yolu taşımacılığı önem kazanmıştır. İpek Yolu'nun önemini kaybettiği dönemlerde ise geniş tarım havzaları ve sulama kanallarının çokluğu, yeraltı ve yerüstü kaynakları ile konumunu kıtalararası korumaya devam edemese de bölgesel olarak korumaya devam etmiştir.

Geniş topraklara sahip Turan coğrafyasında, yeraltı kaynakları olarak; kömür, demir, bakır, altın, gümüş, kurşun, petrol, nef, kireç, kükürt ve kıymetli taşlar gibi madenler bulunmaktadır. Zikredilen madenler kısmen işletilmiş ve işletilen madenlerden kireç,

⁹⁶ Ceyhun nehrinin güneyinde kalan bölgedir.

⁹⁷ Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", TDVİA, 1989, C.2, s.539.

⁹⁸ Özey, a.g.m, s.351.

⁹⁹ İlyas Kamalov, Rusya'nın Orta Asya Politikaları (Rapor), Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara, 2011, s.14.

¹⁰⁰ Mehmet Alpar, "Türkistan Hanlıkları", Türkler, Yeni Türkiye Ankara, 2002, C.8, s.957-975.

demir ve bakır ihraç edilmiştir. Bölge üzerinde arazilerin verimliliği ve sulama kanallarının çokluğuyla ziraat gelişmiştir. Tarım ürünlerinin çeşitliliğinden dolayı hububat, yağ, pamuk, kuru meyveler, sebzeler ve ceviz gibi ürünler ihraç edilmiştir. Bozkır bölgelerinde hayvancılık gelişmiştir. Hayvancılığın gelişmesiyle hayvan, yağ, deri, kürk ve yün mamulleri ihraç edilmiştir. Ayrıca yün mamulünün ihracatında ipekçilik ve dokumacılığın gelişmesi de önemli rol oynamıştır. Göl, nehir ve deniz kenarlarında balıkçılık ve tuz çıkarma işi gelişmiş olup ihraç ürünlerinde balık ve tuz önemli yer tutmuştur. Turan coğrafyasında kısmen arıcılığın yapıldığı da görülmüştür. Sanayinin gelişmemesine rağmen Ural vilayetinde kerpiç ve tuğla fabrikalarının varlığı¹⁰¹ Turan'ın gelişmeye ve ticarete meyilli olduğunun kanıtıdır.

Bölgesel olarak önemli ticaret merkezlerinden birisi Buhara'ya, züccaciye ürünleri, kereste, kâğıt ve bazı tekstil mamulleri Rusya'dan, yeşil çay, kökboyası ve İngiliz malları Hindistan'dan, kumaş malzemeleri ve kitap Afganistan'dan, kumaş boyası malzemeleri ise İran'dan ithal edilmiştir.¹⁰²

19. yüzyılın sonlarına kadar kendine yeter vaziyette ticaret hayatına devam eden Turan coğrafyası, Rusya'nın bölgeyi işgal etmeye başlamasıyla birlikte sanayinin gelişmemesinden dolayı, ürettiği ürünler ve yaptıkları mallar gelişen Rus sanayisine temel kaynak hâline gelmiştir.¹⁰³

1.3 Afgan

Kuzey ile güney, doğu ile batı arasında geçiş güzergâhında olan bir diğer coğrafya hiç şüphesiz Afgan coğrafyasıdır. Afganistan günümüzde, kuzeyinde Türk Cumhuriyetleri, batısında İran, güneyinde Pakistan doğusunda Çin ile sınırlıdır.¹⁰⁴

19. Yüzyılda Afganistan, doğuda Sind vadisinin batısına doğru Peşaver'e kadar Süleyman Dağları silsilesiyle Hindistan'dan, kuzeyde Hindikuş silsilesiyle ve Merv çölüyle Türkistan Hanlıklarından ve Harezmden ayrılmış olup, batıda İran'ın

¹⁰¹ Ali Ahmetbeyoğlu, “*Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistiki Malumat*” **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2009, C.11, S.22, s.2-19.

¹⁰² Halil Çetin, “*Çarlık Rusya'sının Türkistan'ı İşgali Ve Buhara Hanlığı*”, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ocak 1997, s.76-77.

¹⁰³ Kadriye Topal, “*19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti*”, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014, s.11.

¹⁰⁴ Edip Semih Yalçın, Şarika Gedikli Berber, **Mehmet Saray Makaleler**, Berikan, Ankara, 2013, C.2, s.602.

Horasan ve Kohistan (Kuhistan, Gevhistan) dağlık alanları, güneyde ise Belucistan ile sınırlıdır.¹⁰⁵

Afganistan'ın stratejik konumundan ilk faydalanan M.Ö 6. yüzyılda İran kökenli Dara olmuştur. İran hâkimiyetinden sonra bölge üzerinde doğuya sefer düzenleyen Büyük İskender hâkimiyeti görülmüş ve İskender'in geri dönüşüyle birlikte bölgede Yunan kökenli, Baktriana Devleti kurulmuştur. Baktriana Devleti'nin zayıflamasından sonra bölge üzerinde batı hâkimiyeti yıkılmış, sonrasında bölgeye kuzeyden gelen Türk kavmi oldukları kabul edilen İskitler ve Kuşanlar hâkim olmuştur.¹⁰⁶ Bu tarihten sonra Afgan coğrafyasında Türk hâkimiyeti ve tesiri görülmeye başlamıştır.

M.S 5. Yüzyılın sonlarına kadar bölge üzerinde hâkimiyet tesis eden Kuşanlar, Maveraünnehir'in güçlü devleti Akhunlar tarafından yıkılmıştır. Akhunlar'ın gücü ise 6. Yüzyılının sonlarında Göktürk-Sasani ittifakının neticesi sonucunda kırılmış, bölge iki devlet arasında paylaşılmıştır.¹⁰⁷ Ayrıca Afganistan'ın kuzeydoğusu 6. Yüzyılın ikinci yarısından 7. Yüzyılın ortasına kadar Türkişler'in hâkimiyeti altında kalmıştır.¹⁰⁸

7. yüzyılın sonlarına doğru, Afgan coğrafyasında Arap fetih ve istilaları görülmeye başlanmıştır. Bu istila hareketinden sonra coğrafya üzerinde hâkim bir devlet görülmeyip, aşiret reisleri tarafından yönetilmiştir. Netice olarak, otorite boşluğu sebebiyle 9. Yüzyılın sonlarına doğru İran'da bulunan Samanoğulları Afganistan'ın büyük bir bölümünü işgal etmiştir.¹⁰⁹ 10. Yüzyılın ikinci yarısında Samanoğulları komutanlarından Alptekin Gazne şehrini alarak Gazne Devleti'ni tesis etmiştir. 11. Yüzyılda dönemin güçlü devletlerinden Selçuklular, Gazneliler'i Dandanakan Savaşı'nda mağlup ederek, Afganistan'da kendi hâkimiyetini uzun süreliğine sağlamıştır.¹¹⁰ Kısa bir süre için bölgeyi hâkimiyeti altına alan Gurlular'dan sonra bölge üzerinde Harezmsah hâkimiyeti görülmüştür. 1220'lerden sonra istilaya maruz kalan Afganistan, yaklaşık 150 yıl Moğol hâkimiyetinde kalmıştır. 14. Yüzyılın

¹⁰⁵ Sami, a.g.e, C.1, s.247.

¹⁰⁶ Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler**, Kitabevi, İstanbul, Şubat 1997, s.26-27.

¹⁰⁷ Orhan Yazıcı, **Modern Afganistan'ın Kuruluşu (1834-1922)**, Huzur Cilt Evi, Malatya, Kasım 2011, s. 8-9.

¹⁰⁸ Erdoğan Merçil, "*Merkez Ve Doğu Türkleri*", **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1976, s.1154.

¹⁰⁹ Saray, a.g.e, s.28.

¹¹⁰ Kafesoğlu, a.g.m, s.1154.

sonlarına kadar devam eden Moğol hâkimiyetine, Turan coğrafyasındaki Türk boylarını itaat altına alarak, büyük bir devlet teşkil eden Emir Timur son vermiştir. Emir Timur'un kurduğu devlet uzun soluklu olamamasına rağmen torunlarından Muhammet Babür, kendi devletini kurarak bölge üzerinde Türk hâkimiyet ve tesirini uzun süre yaşatmıştır.¹¹¹ Hindistan'a doğru geniş yayılma potansiyeli sahip olan Babürlülüler'in Afganistan'daki hâkimiyeti, kuzeyden Özbeklerin verdiği rahatsızlık, batıdan saldıran Safeviler ve bu ortamdan istifade eden aşiret reislerinin faaliyetleriyle azalmaya başlamıştır. 18. Yüzyılın başlarında giderek artan bu zafiyet, kurulacak Milli Afgan devletinin yolunu açmıştır. Bölge üzerinde Safevi hükümdarı Nadir Şah'ın hâkimiyet sağlamasına rağmen, ölümü üzerine bu hâkimiyet sona ermiştir. Şah'ın ölümünden sonra, İran'daki karışıkları fırsat bilen Safevi askerlerinden Afgan kökenli Ahmet Şah Dürrani 1747 yılında Afgan kabilelerinden müteşekkil bir devlet kurmuştur.¹¹² İktidarı boyunca Ahmet Şah, Afgan topraklarını kuzeyde Ceyhun havalisine, batıda Kohistan dağlık alanlarına, Horasan'a kadar, doğuda Dekken'e güneyde günümüz Pakistan sınırlarının güneyine kadar genişletmiştir. Ölümünden sonra yerine geçen oğlu Timur Şah'ta mücadelelerine devam etmiştir. Fakat Timur Şah'ın ölümünden sonra Afganistan'da saltanat meselesi sebebiyle hanedan el değiştirmiş ve bu gelişme Afganistan'ı fetret devrine sürüklemiştir.¹¹³

19. Yüzyılda Afganistan, kuzeyinden Rusya batısından İran güneyinden Hindistan doğusundan Çin ile mücadele vermiştir. Özellikle İngiliz-Rus rekabeti Afganistan'ı tampon bölge konumuna getirmiştir. Yayılma politikası sonucu Türkistan'a yönelen Rusya, Hindistan'daki sömürmesini koruma amacı güden İngiltere, Afganistan üzerinde politik emeller gütmüştür. Afganistan ise bu politik emeller neticesinde genellikle İngiltere saflarında yer almayı tercih etmiştir. Stratejik konumundan dolayı günümüze kadar büyük güçler Afganistan ile meşgul olmuşlardır. Bu durum, Afganistan'ın sosyal, kültürel, siyasi, iktisadi ve eğitim alanlarına olumsuz manada tesir ettiğinden dolayı geri kalmasına sebep olmuştur.

Önemli bir konuma sahip olan Afganistan'da 19. Yüzyılda, yeraltı kaynakları olarak; altın, gümüş, kurşun, antimon, kükürt, bakır, çinko, demir, kömür, kaya tuzu, nefit

¹¹¹ Saray, a.g.e, s.30.

¹¹² Edip Semih Yalçın, Şarika Gedikli Berber, a.g.e, C.2, s.614-615.

¹¹³ Yazıcı, a.g.e, s.27-28.

bulunmasına rağmen bunların çok azı çıkarılmıştır. Afganistan'da ziraat ve hayvancılık önemli ölçüde yapılmıştır. Toprağın verimliliği göz önünde bulundurulduğunda çeşitli meyveler, buğday, mısır, pirinç, pamuk, tütün ve şeker kamışı üretimi yapılmıştır. Ayrıca Afganistan'ın ekonomisinde hayvancılık önemli yer tutmuştur. At, koyun, keçi, sığır ve deve yetiştirilmiştir. Koç ve keçi derilerinden değerli şallar yapılmıştır. Şalların yanı sıra köylerde kadınlar kalın kumaş ve keçeler yapılmıştır. Sanayi alanında Afganistan, av ve ateşli silahlar ile at takımları imal etmiş, kendilerine yetecek kadar küçük tüfek yapmışlardır. 19. Yüzyıl için, Afganistan'da dört tane önemli ticaret yolu mevcuttu. Bunlardan ilki, Hayber geçidinden Hindistan'a, ikincisi, Belh üzerinden Türkistan'a, üçüncüsü Herat üzerinden Horasan'a dördüncüsü ise Kandehar ve Yezid üzerinden İran'a giden ticaret yollarıdır. Ticari olarak kendine yeter halde olan Afganistan'a bir seyyaha göre bir yıl zarfında Hindistan'dan Afganistan'a beş yüz bin İngiliz lirası değerinde ithal ticaret ürünleri gelmiştir. Boya, tıbbi ilaçlar, kuru ve taze meyveler, tütün, ipek, kurşun, kükürt, at ve deve ihracat ürünleri arasındadır.¹¹⁴

¹¹⁴ Sami, a.g.e, C.1, s.248-249.

2. İRAN-TURAN-AFGAN COĞRAFYASINDA İNGİLİZ-RUS YAYILMA SİYASETİ

2.1 İngiliz Yayılma Siyaseti

15. yüzyılın sonlarında “*Coğrafi Keşifler*” adıyla bilinen keşif hareketleri sonucunda yeni deniz yolları keşfedilmiştir. Keşif hareketleriyle birlikte 16. yüzyılda bazı Avrupalı devletler ekonomilerini geliştirmek ve siyasi alanlarını genişletmek amacıyla zengin kaynaklara sahip olan “*Asya*” ve “*Afrika*”ya deniz aşırı seferlere çıkmışlardır.¹¹⁵ Dönem itibariyle en önemli sömürge hedeflerinden birisi Hindistan olmuştur. Sömürgecilik faaliyetlerinde İngiltere kendisine rotalar belirlemiştir. İlk olarak 16. yüzyılda, İspanya, Portekiz ve Hollanda gibi diğer sömürgeci devletler ile karşılaşmadan Kuzey Buz Denizinden Rusya’ya oradan kara güzergâhı ile Hindistan’a ulaşmayı amaçlamıştır. Daha sonra bu yolun emniyetsiz ve maliyetli ve Hollandalı tüccar grubunun güneydeki ticaret yollarında kazançlarının yüksek oluşu rotasını değiştirmesine yol açmıştır. Bu sebeple rotasını 17. yüzyılda Atlas Okyanusu’ndan başlayıp Ümit Burnu’na uzanan ticaret yoluna çevirmiştir. Siyasi bir güç olarak İngiltere’nin Asya ve Afrika ile ilgilenmesi 17. yüzyılda kendini göstermiş ve bölgelerde aktif hâle gelmesi 18. Yüzyılın ortalarını bulmuştur.

2.1.1 Yayılma Siyasetinin Aracı Olarak Anonim Şirketler

İngiltere 1553 yılında kurulan Londra merkezli “*Moskova Şirketi*” vasıtasıyla Kuzey Buz Denizi’ni aşarak Rusya’ya kadar olan nehir ve limanlarda ticaret alanını genişletip, Moskova üzerinden Hazar Denizi ve İran pazarlarına girmeye çalışmıştır. Geniş ticari hedef olarak ise “*İran-Turan-Afgan*” üzerinden Hindistan’ın baharat ve mücevherlerine ulaşmayı amaçlamıştır. Dolayısıyla İngiltere’nin bölgeye ilgisi bu dönemde başlamıştır. Çünkü 16. Yüzyılda, bahsedilen coğrafyanın kaynakları Avrupa’ya bu güzergâh üzerinden ulaştırılmıştır.¹¹⁶

1553 yılında ticaret gemilerinin Norveç üzerinden Rusya’ya hareket etmesi, Rusya ile ilişkilerin başlangıcını teşkil etmiştir.¹¹⁷ 1555 yılında şirket adına Moskova’ya

¹¹⁵ David Arnold, *Coğrafi Keşifler Tarihi*, Çev. Osman Bahadır, Alan Yayıncılık, İstanbul, Nisan 1995, s.23.

¹¹⁶ Philip D. Curtin, *Kültürlerarası Ticaret*, Çev. Şaban Bıyıklı, Küre Yayınları, İstanbul, Nisan, 2008, s. 237.

¹¹⁷ Fernand Grenard, *Asya’nın Yükselişi ve Düşüşü*, Çev. Orhan Yüksel, MEB, İstanbul, 1992, s.146.

giden Kaptan Chancelor, Çar ile ticari görüşmelere başlamıştır. Görüşmelerden çıkan sonuca göre, İngiltere, Rus bölgelerinde ticari faaliyetler yapabilmek için büyük imtiyazlar elde etmiştir. Tacirler, Rusya'nın her tarafında serbest ticaret yapma ve vergilerden muaf tutulma gibi imtiyazlara sahip olmuştur. Bununla beraber Kuzey Buz Denizi vasıtasıyla İngiltere ve Rusya arasında ithalat ve ihracat hareketleri pekiştirilmeye başlanmıştır. Moskova Şirketi, Rusya'da İngiliz ticaretinin yerleşmesi ve aktif hale gelmesi için Londra'dan ajanlar göndermeye başlamıştır. Şirketin görevlendirdiği ajanlar, Rusya'ya dair bilgileri İngiltere'ye aktarmaya başlamışlardır. Ajanların görevleri arasında, Rusların sosyal ve kültürel hayatına dair izlenimleri, Rus halkı ile iyi geçinmeleri, Rusya'nın koyduğu kural ve kaideler uymaları gibi görevler yer almıştır. Ayrıca ajanlara her yıl bir araya gelmeleri, şirketin gelir ve giderleri üzerinde çalışmalar yapmaları, şirketin ticari faaliyetlerini aktif hale getirmeye çalışmaları ve ithalat ve ihracat ürünlerini tespit etmeleri gibi görevler de yüklenmiştir.¹¹⁸

1555 yılı ticari imtiyazlardan sonra İngiliz tacirleri ticari faaliyet sahalarını genişletmek istemişlerdir. Bu sebeple 1557 yılında şirketin başında bulunan Anthony Jenkinson, IV. İvan ile güneydoğu ticareti için görüşmelerde bulunmaya başlamıştır. Çar'ın izni ile Jenkinson ertesi yıl Hindistan güzergâhında kara yolu ticaretini geliştirmek için izlenimlerine başlamıştır.¹¹⁹ Jenkinson ticari faaliyetlerde bulunmadan önce İran ve Turan coğrafyası için araştırma ve incelemelerde bulunmuştur. İlk olarak Jenkinson'un ilgisini İran ipeği çekmiş ve incelemeler sonucunda İran pazarının İngiltere'ye büyük ticari getirilerinin olacağını düşünmüştür. Jenkinson 1560 yılında İngiltere'ye giderek Kraliçe I. Elizabeth'e (1558-1603) bölgesel izlenimlerini ve özellikle İran pazarından kazanç sağlayacaklarını aktarmıştır. Bunun üzerine Kraliçe, Jenkinson vasıtasıyla tacirlerin serbestçe ticaret yapabilmeleri için Safevi Şah'ı Tahmasb'a (1524-1576) bir mektup göndermiştir. Fakat Çar IV. İvan'ın İran'a seyahat için hemen izin vermemesinden dolayı Jenkinson'un Şah'a mektubu ulaştırması 1562 yılında gerçekleşmiştir. Kraliçe'nin gönderdiği mektup ve elçi Jenkinson'un dostluk mesajları Şah Tahmasb

¹¹⁸ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)**, TTK, Ankara, 2014, s.183-186.

¹¹⁹ Armand J. Gerson, "*The Organization and Early History of the Muscovy Company*", **Studies in the History of English Commerce in the Tudor Period**, New York 1912, s.50.

olumsuz karşılanmış, İngiltere tacirlerinin İran pazarında serbest ticaret yapabilme düşüncesi gerçekleşmemiştir.¹²⁰

Jenkinson'un İran'a seyahati her ne kadar başarısız olsa da İran ve Turan coğrafyasında edindiği bilgiler ve yaptığı araştırmalar Moskova Şirketi'ne ulaşmıştır. Bu sebeple Moskova şirketi Jenkinson'un yaptığı tespitler sonucu ticari potansiyelin farkına varmış ve ilerleyen yıllarda ticari ilişkilere başlamak için İran'a heyet, kabile ve elçi göndermekten geri durmamıştır. Jenkinson'un faaliyetleri ilk İngiliz-Safevi ilişkilerinin başlamasına sebep olmuştur. Bu heyette dâhil olmak üzere 1581 yılına kadar İngiltere, ticari faaliyet sahası olarak gördüğü İran'a altı defa heyet göndermiştir.¹²¹

Moskova Şirketi, 1566 yılında Arthur Edwards'ın girişimleri sonucunda İran Şah'ı Tahmasb'dan imtiyazlar elde etmiştir. Fakat şirket Rusya topraklarında ticaret yapmak için kurulmuştur. Hem Rusya'nın bu duruma tepkisi hem de şirket, İran'da aktif bir ticaret yapmak için yeterli üye ve paraya ihtiyaç duyması İran'da yapılacak ticareti engelleyecek bir hal almıştır. Bu sebeple daha önce şirket için faaliyetlerde bulunan Anthony Jenkinson sorunların halledilebilmesi için Rusya ile görüşmelere başlamıştır. 1566 yılında Jenkinson Rusya'ya, İngiltere ile Rusya ile yapılan ticaretin sadece şirket üyeleri tarafından yapılması talebinde bulunmuştur. Jenkinson'un talebine karşı Çar 1567 yılında, tacirlerin yetkili makamlardan ticaret için izin almaması, gümrük vergilerinin alınmaması ve ticaret mallarının kontrollerinin yapılmaması gibi imtiyazlarla şirket dâhilindeki tacirlere Hazar ve ötesine serbestçe geçiş hakkı tanımıştır. Şirketin Rusya'da ticari bir tekel sağlaması üzerine Hindistan güzergâhında bulunan "*İran-Turan-Afgan*" coğrafyasında faaliyetlerini yürütmek için önünde hiçbir engel kalmamıştır.¹²²

Moskova Şirketi vasıtasıyla İngiltere ve Rusya ilişkileri iyice pekiştirilmiştir. Buna güvenerek 1569 yılında Çar İvan, Lehistan ve İsveç ile savaş hâlinde olmalarından dolayı İngiltere'nin desteğini almak istemiş ve bu sebeple Kraliçe Elizabeth'e bir mektup yazmıştır. Mektupta Çar, Rusya'nın içinde bulunduğu problemlerden bahsederek, karşılıklı bir antlaşma imzalamayı teklif etmiş ve İngiltere'nin

¹²⁰ Özer Küpeli, "*Safevi Ülkesinin İngiliz Konukları (İngiliz Tacirlerin İran Seyahatleri, 1562-1581)*", **History Studies**, 2012, C.4, S.1, s.375-376.

¹²¹ Küpeli, **a. g. m.**, s.377.

¹²² Gerson, **a. g. m.**, s.164, Küpeli, **a. g. m.**, s.378-379.

Lehistan'a karşı düşmanca tavır alıp, tacirlerin Lehistanla ilişkilerini kesmeyi talep etmiştir. Bununla beraber Çar, İngiltere'den İsveç ve Lehistan'a karşı savaş hazırlıkları için gemi uzmanları istemiş ve her türlü savaş malzemesinin ihracatına izin verilmesini gündeme getirmiştir. Ayrıca Çar, Kraliçe'ye "*Eğer tarafeynden biri, bir zaruret karşısında kendi memleketini bırakmak zorunda kalırsa, hayatını kurtarmak için öbür tarafın memleketine iltica hakkını haiz olsun, böyle bir hal olduğu takdirde, iltica eden kimse hürmetle kabul edilmeli ve orada korkusuzca tehlike geçinceye kadar tutulmalı*" şeklinde gizli bir teklifte de bulunmuştur. Çar'ın mektubuna karşı Kraliçe; Rusya ile ilişkilerin gayet dostane bir şekilde devam etmesini, başka devletler tarafından Rusya'ya olası bir saldırıya karşı durumlarının müsaitliğine bağlı olduğunu ancak her iki devlete düşman bir devlete karşı birlikte hareket etme ittifakına razı geleceğini iletmiştir. Kraliçe'nin tutumuna karşı Çar, 1570 yılında Kraliçe'nin mevcut otoritesini sarsacak şekilde bir mektup yollayarak, şirket vasıtasıyla tacirlere verilen imtiyazların geri alındığını belirtmiştir. Kraliçe tarafından Anthony Jenkinson Çar'ın tepkilerinin yumuşatılması için görevlendirilmiş ve Moskova'ya gitmiştir. Ayrıca Kraliçe belli bir süre sonra İngiltere'den Rusya'ya belli konularda uzmanlar göndererek meydana gelen olumsuzlukları ortadan kaldırmayı başarmıştır.¹²³ Çar İvan, Moskova Şirketi aracılığıyla geliştirilen ticari ilişkilerin avantaj sağladığını düşünerek, Lehistan ve İsveç'e karşı İngiltere'den destek almayı planlamıştır. İngiltere'nin desteği sayesinde Çar, hem kendi güvenliğini sağlamayı hem de Rusya'nın taarruza uğramasını engellemeyi amaçlamıştır.

Moskova Şirketi'nin 1562 yılında Anthony Jenkinson ile başlatmış olduğu İran pazarlarına açılma seferleri 1581 yılında Arthur Edwards önderliğinde gönderilen heyet ile son bulmuştur. 1562-1581 yılları arasında düzenlenen seferler ve gönderilen hedefler çok faydalı ve başarılı olamasa da İngiltere'nin İran pazarını tanımaya yol açmıştır. Bu tarihten itibaren şirket, nakliye maliyeti ve yolun emniyetsizliğinden dolayı Moskova üzerinden İran pazarına bir daha açılmamıştır. Fakat İran'a ilgi 1600 yılında kurulacak olan "*Doğu Hint Kumpanyası*" adlı şirket tarafından devam ettirilmiştir.¹²⁴

İran ile seferlerinden vazgeçen şirket, Rusya ile yapılan ticareti daha da geliştirmeye çalışmıştır. Rusya'da çıkan bakır ve demir madenleri İngilizlerin ilgisini çekmeye

¹²³ Kurat, a. g. e, s.184-185.

¹²⁴ Grenard, a. g. e, s.146, Kúpeli, a. g. m, s.383.

başlamış, bu sebeple bazı bölgelerde Moskova Şirketi'nin şubeleri açılmaya başlamıştır. İngiltere, şirket aracılığıyla ekonomisini geliştirmiş, halkını zengin hale gelmiştir. Rusya ise İngiliz askeri malzemelerini ve uzmanlarını Rusya'ya getirmeyi başarmıştır. İngiltere, şirket aracılığıyla sadece ticari münasebetler üzerine eğilim göstermişken Rusya özellikle siyasi ve askeri alanda İngiltere'nin desteğini almayı amaçlamıştır. İzlenen bu politikalar 18. Yüzyılın sonlarına kadar aynı şekilde devam etmiştir.¹²⁵

İran'da yapılan ticaretin maliyetli ve ticaret yollarının emniyetsiz oluşu İngiltere'nin ticaret yollarını değiştirmesine sebep olmuştur. 1600 yılında Hint adalarıyla deniz ve Hindistan'ın zengin kaynak ticaretini başlatmak üzere İngiliz tüccar grubu Kraliçe Elizabeth'in fermanı ve desteğiyle birlikte “*Doğu Hindistan Şirketi*”ni kurmuş ve şirket tarihsel süreçte İngiltere'nin Hindistan'da hâkimiyet kurmasının temelini oluşturmuştur.¹²⁶ Şirket kuruluşundan 1858 yılına kadar İngiliz sömürgeciliğini temsilen Hindistan'da ticari faaliyetlerin yanı sıra siyasi ve askeri politikalarla tek el bir yapılanma şeklini almıştır.¹²⁷

Şirket, 1601 yılında Hindistan'ın doğusunda bulunan Malezya ve Endonezya gibi adalara sefer düzenleyerek faaliyetlerine başlamıştır. Bölgede önemli kazanç elde eden şirket, daha sonra Hindistan ile ticaret yapabilme olanaklarını araştırmaya karar vermiştir. Bunun üzerine şirket, 1612 yılında Hindistan önemli şehirlerinden olan Surat'ta ticari faaliyetlerde bulunabilmek Babür Şahı Cihangir'den imtiyazlar elde etmiştir. Hindistan güzergâhında hâkimiyeti sağlamak isteyen şirket, askeri gücüne de güvenerek 1622 yılında İranlılar ile ittifak yaparak Portekizlileri Hürmüz Boğazında yenilgiye uğratmış ve boğazdan Hindistan'a kadar olan bölgeyi kontrolü altına almıştır. Bölgede etkin hâle gelen şirket, bölgede faaliyet gösteren Hollanda için aynı başarıyı elde edemiştir.¹²⁸

17. Yüzyıl boyunca Özellikle Doğu Hint adalarında Hollanda'ya karşı üstünlük sağlayamayan şirket, Masulipatam, Madras ve Bombay gibi şehirleri alarak koloniler kurmaya başlamıştır. Bölgede Fransa'nın da sömürgecilik faaliyetlerine başlaması şirket için işgal hareketlerinin başlayacağı sinyalinin vermiştir. Bu sebeple Singapur,

¹²⁵ Kurat, a. g. e, s.186-187.

¹²⁶ Jeremy Black, **Kısa İngiltere Tarihi**, Çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul, 2018, s.117.

¹²⁷ Azmi Özcan, “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”, **TDVİA**, 2000, C.22, s.294.

¹²⁸ Özcan, a.g.m, s.294.

Penang ve Malaka gibi yerler şirket tarafından işgal edilmiştir.¹²⁹ Özellikle, dokumacılık üzerine ticari faaliyetlerini sürdüren şirket Hollanda şirketinin gölgesinde kalmıştır. Fakat 1698 yılında başka bir Doğu Hindistan Şirketi, mevcut şirkete rakip olmasından sonra bu şirket ile 1709 yılında birleştirilmiş, bu sayede sermayesini ve ticari faaliyet sahalarını genişletip, güçlü hâle gelmiştir.¹³⁰

2.1.2. Sanayi Devrimi'nin İngiltere Politikalarına Etkisi

17. yüzyılda yapılan faaliyetler ticari bir mahiyete sahip iken, 18. Yüzyılda siyasi, dini (misyonerlik), ve stratejik faaliyetler yapılmaya başlanmıştır. Bu faaliyetler 18. Yüzyılın ortalarına kadar şirket vasıtasıyla yürütülmüş, Krallığın meziyeti teşvik, destek ve kısmen denetleme ile sınırlı kalmıştır. Dönem itibariyle İngiltere ticari olarak, İngiltere'ye büyük miktarda sermaye ve kaynakların girmesinin yanı sıra İngiltere mallarının dışarıya çıkmaması politikasını yürütmüştür.¹³¹ Ancak daha sonra İngiltere'de bu politikaların daha ötesinde, fabrikalarda üretilen malların kendine pazar oluşturduğu bölgelere ihracı gibi büyük bir politika amaçlamıştır.

İngiltere'nin ekonomisi, Avrupalı Devletlerin ve Avrupa'nın denizci ülkelerinden oluşan dünya ekonomileri, 18. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın sonlarına kadar süregelen “*makineleşme*” temelli “*Sanayi Devrimi*”ni meydana getirmiştir.¹³²

Makineleşmenin hızlanması ve büyük fabrikaların kurulmasıyla devam eden Sanayi Devrimi, İngiltere açısından çok büyük önem arz etmiştir. İngiltere için gelişen serbest piyasada özellikle Hindistan'da pamuğa önem verilmesinden dolayı, fabrikalarında pamuk üretimine başlamış ve Hindistan'a ihraç etmeye başlamıştır. İngiltere fabrikalarında hızla üretilen pamuk Hindistan'daki yerli pamuğun öneminin azalmasına yol açmıştır. Bu sebeple Hindistan artık İngiltere dış ticaretinin vazgeçilmezi hâlini almıştır.¹³³

Sanayi Devrimi ile birlikte serbest piyasa modeline geçen İngiliz sömürgeciliği, hâkim olduğu topraklarda ürettiği mallar ile kendisine bir pazar oluşturmaya

¹²⁹ Azmi Özcan, “İngiliz Sömürgeciliği”, TDVİA, 2000, C.22, s.299.

¹³⁰ Abdülkadir Erçin, “İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası ve Kumpanya'nın Ticari Faaliyetleri (1600-1858), *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, Bartın, Kış 2017, C.4, S.2, s.115.

¹³¹ Özcan, “İngiliz...”, s.300.

¹³² Eric Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, Çev. Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi, Ankara, 2008, s.33.

¹³³ Uğur Akbulut, “İngilizlerin Hindistan'la Olan Haberleşmeyi Hızlandırma Çabaları”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2014/1-2, C.3, S.25-26, s.103.

başlamıştır. Bu sebeple İngiltere'nin kurduğu koloniler ihtiyaç düzenine göre şekillendirilmiştir. İngiltere'nin kurduğu kolonilerde yerli malların yerini İngiliz mallarının alması teşvik edilmiştir.¹³⁴

2.1.3 İngiltere'nin Hindistan'da Hâkimiyet Sağlaması

18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Hindistan'da Doğu Hindistan Şirketi'nin aktifliği ve İngiltere'nin hâkimiyet kurma çabası net bir şekilde görülmüştür. Hindistan'da sömürgecilik yarışında ise İngiltere ve Fransa yer almıştır. 1757 yılında İngiliz-Fransız savaşı olarak nitelendirebileceğimiz Plassey Savaşında Doğu Hindistan Şirketi ile Fransız destekli Bengal hükümeti arasındaki savaşta şirketin galip gelmesi, İngiltere'nin Hindistan'da hâkimiyet kurma yolundaki sürecini hızlandırmıştır.¹³⁵

İngiltere ve Fransa, Hindistan için Yedi Yıl Savaşlarında da (1756-1763) rekabet hâlinde olmuştur. Yedi yıllık süre zarfında Avrupa'dan Hindistan'a kadar yayılan savaşta üstünlüğü sağlayan taraf İngiltere olmuştur. İngiltere'nin Fransa'ya karşı kazanmış olduğu zafer, Hindistan'da İngiltere'nin hâkimiyetini sağlamasına sebep olmuştur. Gerek Avrupa'da gerekse Hindistan'da sömürgecilik yarışındaki üstünlük İngiltere'nin eline geçmiştir. 1774 yılında da Doğu Hindistan Şirketi yöneticisi Warren Hastings'in Hindistan Genel Valiliğine atanması, Hindistan'ın, İngiltere'nin hâkimiyetini tanınmasına yol açmıştır. Bununla beraber Hindistan, İngiltere için hem büyük bir pazarı hem de askeri insan gücünü ifade etmiştir.¹³⁶

İngiltere, Sanayi Devrimi ve Yedi Yıl Savaşları sonucunda sadece askeri olarak değil, siyasi ve ticari olarak da dünyanın en büyük devletlerinden birisi hâline gelmiştir. Özellikle Sanayi Devrimi'nin meydana getirdiği yenilikler İngiltere'nin makineleşme ve fabrikalaşma sürecini hızlandırması, İngiltere'de üretim miktarının çoğalmasına sebep olmuştur. Bu yüzyılda İngiltere'nin dış politikasını değiştirecek olaylardan birtanesi 1776 yılında Amerika'nın bağımsızlığını elde etmesidir. Çünkü Hindistan'ın yanı sıra Kuzey Amerika, İngiltere'ye çok büyük kazançlar sağlamıştır.

¹³⁴ Özcan, "İngiliz...", s.300.

¹³⁵ Erçin, a. g. m, s.117.

¹³⁶ Uğur Akbulut, **Hindistan Yolu ve İngilizler**, Çizgi Kitabevi, Konya, Kasım 2016, s.60-61.

Bu tarihten itibaren İngiltere'nin dış politikaya dair esaslarında Hindistan'ın önemi daha da artmıştır.¹³⁷

2.2 Rusya'nın Yayılma Siyaseti

Rusya'nın "*İran-Turan-Afgan*" coğrafyasına yayılma faaliyetlerinin başlangıcı 16. Yüzyılın ortalarına tekabül etmiştir. Bölgede hâkim kuvvet olan Altınorda Devleti'nin tarih sahnesinden çekilişi ve bu süreçten sonra kurulan Kazan, Astarhan, Kırım gibi hanlıkların kendi aralarındaki sınır mücadeleleri Rusya'nın zikredilen coğrafyaya yayılmasının siyasi ortamını oluşturmuştur.¹³⁸

19. Yüzyıl rekabetine varan süreçte, Rusların yayılma siyasetinin temelini özellikle iktisat oluşturmuştur. Sürekli devam eden savaşların devlet hazinesine verdiği zararların ele geçirilen yerlerdeki halktan alınan vergiler ile giderilmek istenmesi, Çar I. Petro (1682-1725) döneminde Ural dağları civarında tesis edilen maden endüstrisine mali destek sağlanması ve geliştirilmek istenmesi, Portekiz, Hollanda ve İngiltere'nin yaptığı sömürgeci faaliyetler gibi Rusya'da İran, Türkistan ve Çin'in hammaddelerini, Hindistan'ın baharatın satarak zengin bir ekonomiye sahip olmak istemesi, kısacası coğrafyanın imkânlarından yararlanılması düşüncesi, yayılışın iktisadi sebepleri arasında yer almıştır.¹³⁹

Ayrıca bazı göçmen Rusların sınır bölgelerine göç etmeleri ve yerleşmeleri iskân problemini ortaya çıkarmıştır. Ruslar bu problemin çözümünü İran ve Turan içlerine doğru ilerlemekte araması yayılmacı politikanın sosyolojik boyutunu göstermiştir.¹⁴⁰

Ruslar, 16. Yüzyılda bir güç olarak ortaya çıkmış, dış politika prensiplerinde kendini Bizans'ın yani Doğu Romanın¹⁴¹ varisi olarak görmüş ve İstanbul'a kadar ilerlemeyi düşünmüştür. Bu veraseti Hindistan'a ulaşarak olarak sağlayacağını düşünen Rusya, Hindistan'a ulaşmak için "*İran-Turan-Afgan*" coğrafyasını kullanmak istemiştir. Bu

¹³⁷ Akbulut, a. g. e, s.61-62.

¹³⁸ Mehmet Saray, **Türkiye Ve Yakın Komşuları**, ATAM, Ankara, 2006, s. 311.

¹³⁹ Saray, **Türkiye...**, s.311.

¹⁴⁰ Saray, **Türkiye...**, s.311.

¹⁴¹ Ruslar, Moskova'nın "Üçüncü Roma" olduğunu addetmişlerdir. Bu addetmenin altında Rusya'nın Pskov şehrindeki Eleazar manastırındaki rahip Philothee yatmaktadır. Philothee, manastırdaki söylemleri ile bir nevi Ruslara büyük bir devlet olma şuurunu aşlamış ve Rusların dış politikalarını yönlendirmiştir. Bu mefhum hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Galip Kemali Söylemezoğlu, **Rusya Tarihi**, Ankara Kütüphanesi, s.119.

da Rus yayılmasının en önemli sebebini oluşturmuştur. Zamanla Hindistan, Ruslar için politikalarının vazgeçilmezi halini almış, Ruslar kendini Hindistan'a ulaştığında Roma'nın varisi olacağına inandırmıştır. Ayrıca İstanbul'a ilerleme düşüncesinden de vazgeçmemiş, bu sebeple “Şark Meselesi”¹⁴² denen kavram ortaya çıkmıştır.

2.2.1 Rus Yayılma Siyasetinin Başlangıcı

Ruslar için yayılmanın ilk safhası Kazan olmuştur. Kazan'ın işgal edilmesi tarihi olan 1552 yılına değine Knezlik Rusyası da dâhil Kazan Hanlığı arasında 14 tane çetin mücadele kendini göstermiştir.¹⁴³ 1487 yılında III. İvan döneminde Kazan'ı işgal eden Ruslar, Orta İtil havzasına yerleşmeye başlamıştır. Fakat bu ilerleyiş, III. İvan'ın ölümü üzerine duraklamış, Sahip Giray zamanında Kırımlıların desteğiyle Kazan 1521 yılında Ruslardan geri alınmıştır. Kazan Hanlığının, bölgede Rusya'nın gücünü kırmasına rağmen, hanlığın iç meselelerinden dolayı Kazan, Korkunç İvan olarak bilinen Çar IV. İvan (1530-1584) döneminde geri 1552'de tekrar Rus hâkimiyetine geçmiştir. Kazan'ın işgali, M.S 6. Yüzyıldan beri tesis edilen Türk hâkimiyetini sona erdirmiştir.¹⁴⁴

Ruslar tarafından Kazan'ın işgal edilişi ve devamındaki yayılışı ile ilgili, Rus tarihi alanında çalışmaları ile bilinen Kurat, “*Kazan Hanlığının Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle, Rusya tarihinde yeni bir devir başlanmaktadır. Kazan uzun zaman Rusların İdil boyunca Hazar Denizi istikametinde ilerlemelerine ve Aşağı Ural sahasında yayılmalarına en büyük engel teşkil etmişti. Hâlbuki Kazan'ın düşmesi ile Rusların geniş ölçüde, Türk illeri üzerinde yayılmalarına yol açıldı. Rusya'nın yalnız Rus milletinden müteşekkil bir devlet olmaktan çıkıp çeşitli milletlere hâkim bir imparatorluk olmak yolunu tutması, ancak Kazan Hanlığını zaptıyla mümkün olmuştur. Kazan'ın düşmesi Rusya'nın devlet sınırlarının pek kısa zamanda Hazar denizi kıyılarına ve Kafkaslara varıp dayanmasına imkân verdiği gibi, Ural sahası da Rusların eline geçmekle Sibir ve Türkistan*

¹⁴² Şark Meselesi ya da Doğu Sorunu, 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin siyasi çalkantılar neticesinde çözülme sürecine girmesiyle Avrupalı emperyalist devletler tarafından 1815 Viyana Kongresiyle ortaya atılmış bir siyasi kavramdır. Kısaca Şark Meselesi, emperyalist devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki emelleridir. Rus literatürüne 16. Yüzyıl itibarıyla giren ve Üçüncü Roma nazariyesinin bir parçası olan Şark Meselesi, Rusya için Osmanlı topraklarındaki boğazların ele geçirilmesi ve ele geçirilemese bile boğazlarda kontrol sağlanmasını ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Emruhan Yalçın, “Şark Meselesi Ve Emperyalistlerin Türk Politikası”, **Toros Üniversitesi İktisadi, İdari, Sosyal Bilimler Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2015, C.2, S.4, s.75-104.

¹⁴³ Akdes Nimet Kurat, “*Kazan Hanlığı*”, **Türkler**, Yeni Türkiye, Ankara, 2002, C.8, s.758.

¹⁴⁴Kurat, a.g.e, s.168.

istikametinde de Rus yayılışına geniş imkânlar açılmış oldu. Rusların, Osmanlı Devleti ile sınırdış olabilmeleri –yine Kazan Hanlığının zaptının bir neticesi idi; çünkü Kazan şehri alındıktan sonra, 1556 da Astrahan (Ejderhan) Moskova'nın eline düştü ve az sonra da, Ruslar bir taraftan Terek nehri boyunca, diğer yandan Azak kalesine yakın sahaya kadar sokuldular. Bu suretle Kazan Hanlığının, Rusların eline düşmesi, Moskova Rusya'sının Türk illeri zararını geniş fütühat faaliyetine geçmelerine yol açmış oldu¹⁴⁵ ifadelerini kullanmış ve Kazan ile başlayan yayılış safhasının 19. Yüzyıla kadar sistemli bir şekilde devam ettiğini vurgulamıştır.

Rusların yayılmacı siyasetinde işgal ettiği bölgelerde kalıcılığı sağlamak temel amacı olmuş, özellikle bunu işgal safhasının ilk ayağını oluşturan Kazan'da sağlamaya çalışmıştır. İdari anlamda kuvvetlenmeyi düşünen Çarlık Rusya'sı Kazan'ı işgal ettikten sonra bölgeye valiler atayarak bölgenin siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik ve askeri olarak Rus hizmetine çalışmasını ve bünyesine bağlanmasını amaçlamıştır. Bu politika ile birlikte Kazan halkından ağır vergiler alınmış ve şiddetli bir biçimde halk Hristiyanlaştırılmaya çalışılmıştır. Bunun neticesinde halk arasında huzursuzluk meydana gelmiş ve isyanlar baş göstermeye başlamıştır.¹⁴⁶

Kazan'ın işgali ile birlikte güneye ilerlemeye devam eden Ruslar, Astarhan Hanlığı'nın içinde bulunduğu karışıklıklardan istifade ederek, 1556 yılının sonu ya da 1557 yılında Astarhan'ı işgal ederek, İtil-Volga kıyılarına kadar gelmişlerdir.¹⁴⁷ Rusların bu havalıyı ele geçirmesiyle birlikte tarihi emellerine kavuşma arzuları tetiklenmiş, İran ve Türkistan kapıları kendilerine açılmıştır.

Astarhan'ın işgali, Rusların Hazar havalisine yayılmasını sağlamıştır. Dönem itibariyle Hazar Denizi, iktisadi konularda imtiyaz sağlayan bir ticaret merkezi konumundadır. Bu sebepten dolayı bazı devlet veya topluluklar, Ruslar ile ticari menfaat uğruna birlikte hareket etmek istemişlerdir.¹⁴⁸

16. Yüzyılın ortaları itibariyle Rus bölgelerinin ve Hazar Denizi'nin stratejisinden yararlanmak isteyen İngiltere, bu bölgeyi Hindistan'a ilerlemek için kullanabileceğini düşünmüş ve bunu anonim şirket aracılığıyla yapmak istemiştir. İspanya ve Portekiz'in Hindistan'a deniz yolu ile ulaşmasına rağmen İngiltere, Rus

¹⁴⁵ Kurat, a.g.e, s.169.

¹⁴⁶ İlyas Topsakal, **Rus Çarlığı ve Türkler**, Ötüken, İstanbul, 2018, s.113.

¹⁴⁷ Kurat, a.g.e, s.169.

¹⁴⁸ Kurat, a.g.e, s.170.

toprakları ve İran üzerinden karadan Çin ve Hindistan'a ulaşmak için Ruslarla birlikte 1553 yılında Moskova Şirketi'ni kurmuştur. Bu şirket, İngiliz-Rus, İngiliz-Safevi ilişkilerinin başlangıcını teşkil etmiştir.¹⁴⁹

Astarhan'ın işgali, Türkistan hanlıkları için ticari bir endişe yaratmıştır. Çünkü hanlıkların, Ruslar ile yaptığı ticareti sağlayan Astarhan yolu olmuştur. Bu sebepten dolayı hanlıklar Ruslara elçiler göndererek ticari faaliyetlerin devam etmesini istemişlerdir.¹⁵⁰

Osmanlı Devleti, ilk başta İtil-Volga bölgesinin İstanbul'a uzak kalışından dolayı Rus işgalleri ile pek ilgilenmemiştir ya da bu bölgeyi Ruslara karşı koruma görevini Kırım Hanlığına bırakmıştır. Kırım Hanlığı da, dönem itibariyle güçlü olan Osmanlı Devleti'nin bölgeye gelmesini istememiştir. Bu işgal safhaları, Rus sorununun temeli olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin buraya ilgisiz kalmasının daha doğrusu ilgiyi sonraya bırakmasının sebebi, batıda Avrupalı devletler, doğuda ise Safevi Devletiyle olan mücadeleleridir.¹⁵¹

Osmanlı Devleti, Astarhan'ın işgalinden yaklaşık on üç yıl sonra bölge ile ilgilenebilmiş, sınırlarını yaklaşan Ruslardan endişe duymaya başlamıştır. Ayrıca bu işgal, Osmanlı Devleti'nin Türkistan hanlıkları ile bağlantısını koparmıştır. Bu sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti, Rus yayılmasını engellemek amacıyla II. Selim zamanında, İtil ve Volga nehirleri arasında bir kanal açılması projesi ile 1569 yılında "Astarhan Sefer"ine çıkmış fakat başarılı olamamıştır.¹⁵² Bu sefer, Rusları durdurmaya yetmemiş sadece kısa bir süreliğine engellemiştir. Aslında bu yayılışın anlamlık ne denli önemli ve güçlü olduğunu farkında olan Osmanlı Devleti, gelecekte Rusya'nın bu yayılış sürecinde dünya devletleri arasında yer alabileceğini kestirememiştir.¹⁵³

Rusların bu yayılış istikametinde Safeviler ile tanışması, Osmanlı Devleti'ni ortak düşman olmaya sevk etmiştir. Bölgede üzerindeki bu iki devlet, Doğu ve Batı Türklüğü ilişkilerini de sekteye uğratmış ve doğuda Osmanlı Türkleri ve Kırım

¹⁴⁹ Özer Küpeli, **a. g. m.**, s.374.

¹⁵⁰ Kurat, **a.g.e.**, s.170.

¹⁵¹ İlyas Kamalov, **Rus Elçi Raporlarına Göre Astrahan Seferi**, TTK, Ankara, 2011, s.2.

¹⁵² Akdes Nimet Kurat, **Türkiye Ve Rusya**, TTK, Ankara, 2011, s.5, Mehmet Saray, **Rus İşgali Devri'nde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler(1775-1875)**, TTK, Ankara, 2017, s.7-8.

¹⁵³ Şehdi Osman Efendi, **Rusya Sefâretnâmesi (1757-1758)**, Haz. Türkân Polatçı, TTK, Ankara, 2011, s.5.

Tatarları batıda Türkistan hanlıkları ile ortak mücadele mekanizmasına ulaşmışlardır.¹⁵⁴

Kazan ve Astarhan'ın işgaliyle birlikte Rusya, Turan pazarına girmiş, Türkistan hanlıkları ile ticari ve diplomatik ilişkiler bu dönemde kurulmuş ve geliştirilmeye başlanmıştır. 16. Yüzyılın sonlarına doğru Hive ve Buhara Hanları Rusya'ya elçiler göndererek ve mektuplar göndererek Çar'a dostluk mesajlarını iletmişlerse de, Çar için bu dostluk mesajları bir şey ifade etmemiştir.¹⁵⁵

Astarhan Seferi'nin ve kanal açma teşebbüsünün başarısız olması neticesinde Ruslar, tekrardan yayılcı siyasetine devam etmiş, Kazakların desteğiyle 1593-1604 yılları arasında tüm Sibir Hanlığının tüm bölgelerini ele geçirmişlerdir.¹⁵⁶ Bu coğrafyada işgal edilemeyen sadece Kırım Hanlığı kalmıştır. Ruslar, Kazan ve Astarhan'ın işgali ile Hazar civarına, Sibir Hanlığının işgali ile güneydeki Kazakistan bozkırlarına yaklaşmışlardır.

Sibirya bölgesinin ele geçirilmesiyle birlikte, Kazan'ın işgali sonrası uygulanan idari, siyasi, sosyal, kültürel, iktisadi ve askeri politikalar devam etmiştir. Bu bölgeye Rusya'dan göç edenlerin yerleştirilmesi için yeni yerleşim yerleri kurulmuş, bölge imar ve iskâna sevk edilmiştir.

Hatta IV. İvan bu bölge için Grigory Stragonov'a¹⁵⁷ verdiği beratta bölge için şunları ifade etmiştir. *“Anika Stroagonov'un oğlu Grigorii'ye büyük Kama nehri boyunca..Perm'in aşağısında, Kama ve Çusovaya nehirlerinin kıyısında güçlü ve güvenli bir yer olan ormanlık ve tarım alanında seksen-sekiz verstlik (93.28 km'lik) boş bölgede bir yerleşim alanı kurmasına izin verdim ve ona Nagay ve diğer ordulardan korunmak amacıyla bu alana topçular, tüfekli askerler ve nöbetçiler yerleştirmesini ve nehrin kıyısındaki yerleşim alanına yakın ormanları kesmesini, aynı alandaki toprakları sürmesini, evler kurmasını ve buralara kayıt defterlerinde (nepismenye) adı geçmeyen ve tiaglo taşımayan kişileri davet etmesini emrettim.. Eğer bizim eyaletimizden veya başka yerlerden, tuz, balık veya başka mallar*

¹⁵⁴ Ahmet Akmaz, “Rus Yayılmacılığının Sistemleşme Süreci”, **Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, 2014, C.1, S.2, s.36.

¹⁵⁵ Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, TTK, Ankara, 1995, s.43.

¹⁵⁶ Kurat, **Rusya...** s.183.

¹⁵⁷ Stragonov, IV. İvan döneminde işgal edilen Kazan, Astarhan ve Sibirya gibi bölgelerde ekonomi politikalarının uygulanmasında önemli rol oynamıştır. Özellikle Kama ve Çusovaya nehirleri civarında güvenli bölge oluşturulmuş ve bu bölgede IV. İvan, Stragonov'u tuz madenciliğine başlatmıştır. Dönem itibarıyla Stragonov Ailesi, Moskova'nın zengin ailelerinden birisidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **The Editors of Encyclopaedia Britannica**, “Stragonov Family”, 20 Temmuz 1998, <https://www.britannica.com/topic/Strogonov-family#ref80306>, Erişim Tarihi, 16 Mart 2019.

almak için, para veya mallarla gelirse bu kişilere gümrük vergisi uygulamadan izin vermesini emrettim.. Eğer bu bölgede herhangi bir tuz yatağı bulunursa, tuz işletmeleri kurmasını ve tuzu kaynatmasını ve buraya gelenlerin gölde veya nehirlerde vergi vermeksizin balık tutabileceğini bildirdim. (Ayrıca), herhangi bir yerde gümüş, bakır veya kurşun rezervleri bulunursa bunu direkt hazine görevlilerine rapor etmesini ve bilgimiz olmaksızın bu rezervleri kendisinin kullanmamasını emrettim’’¹⁵⁸

Beratta IV. İvan’ın, bu bölgede yerleşim yerlerinin oluşturulmasını ve bölgenin asker aracılığıyla güvenliğinin sağlanmasını istediği görülmüştür. Ayrıca iktisadi manada kalkınmayı düşünen Rusya, tuz madeni üzerinden ve nehirler üzerinden ticari faaliyet düşünmüştür. Diğer madenler için endüstriyel bir politika geliştirebilecekleri berattan anlaşılmıştır. Kısacası Kazan ve Astarhan’ın işgali Hazar civarında bir ekonomik zenginlik sağlaması düşünülürken, Sibirya üzerinde ise Kama ve Çusoyava nehirleri ekonomik zenginlik kazandıracaktır. Rusya’nın bu işgalleri üzerinde iktisadi emellerinin yattığı net bir şekilde görülmüştür.

Rusya, 17. Yüzyıla kadar Kazan, Astarhan Hanlıklarını ve Sibirya bölgelerini işgal etmiştir. Ancak bu ilerleyiş, Sibirya’nın işgalinden sonra geçici olarak sekteye uğramıştır. Bu dönemde Rus tabiiyetini kabul etmek istemeyen bölge üzerindeki Başkurtların, uzun süren isyan ve başkaldırıları, Rusların İran ve Turan civarındaki politik emellerini hızlı bir şekilde gerçekleştirmelerini engellemiştir. Ayrıca Rusların, yine sistemli ve hızlı bir şekilde Kazakistan bozkırlarına ilerlemesini de Moğollardan istila verasetini devralan Kalmuklar durdurmuşlardır. Çünkü o dönem Kazaklar ile ticaret şehirlerini ele geçirmek amacıyla çetin mücadelelere girişmişlerdir. Bu mücadeleye de Rusların Kazak bozkırlarına gelerek dâhil olmasını istememişlerdir. İlerleyen yıllarda ise Ruslar, bu mücadeleleri kendi lehine çevirmeyi başarmış ve Orenburg bölgesini üs olarak kullanmaya başlamıştır.

Ruslar, yayılma sürecinde 1579 yılında Ural civarında Ufa adlı şehir kurmuşlar ve hâkimiyetlerini tesis etmeye çalışmışlardır. Rusların bölgedeki egemenliği, bölge üzerinde bulunan Başkurtları rahatsız etse de Ruslara karşı çok direnemeyip, arazileri Ruslar tarafından ele geçirilmeye başlanmıştır. Rusların bölgedeki yönetiminin Başkurtlara aykırı gelmesi Başkurtların ayaklanmalarına sebep olmuştur. İlk başlarda belli grupların karakollara baskını şeklinde başlayan ayaklanmalar 1645 yılında

¹⁵⁸ Kezban Acar, *Ortaçağ’dan Sovyet Devrimi’ne Rusya*, İletişim, İstanbul, 2014, s.105.

büyük kitleler haline dönüşmeye başlamış bu süreç ara ara 1683 yılına kadar devam etmiştir. Başkurtlar, kimi zaman Ruslar üzerinde baskı kurmaya veyahut kendilerini korumaya çalışsalar da genellikle ayaklanmaları ve ilerlemeleri Ruslar tarafından kanlı bir biçimde durdurulmuştur. Özellikle 1665 yılında Seyyid adlı bir Başkurt tarafından başlatılan mücadele “*Kurtuluş Mücadelesi*” ve “*Seyyid Kıyımı*” olarak adlandırılmıştır. 1675-1683 yılları arasında ise ayaklanmalar geniş bir mahiyet almış, Başkurtlara, Sibiry’a’nın batısında yaşayan Türk Kazakları da destek vermiş ve Ruslar tarafından zapt edilen yerleri geri almaya çalışmışlardır. Bu ilerlemede belli bir mesafe kat etmişlerse de istenilen sonuç elde edilemeyip, zorla itaat ettirilmişlerdir. Bu ayaklanmalar sırasında Başkurtlar, Türkistan Hanlıklarından ve Osmanlı Devleti’nden yardım talep etmiştir. Ancak yardım talebi yeteri kadar destek alamayınca, yaklaşık bir asır ara ara meydana gelen ayaklanmalar defalarca Ruslar tarafından zulüm ve vahşete dönüştürülmüş ve Başkurtların başkaldırış ve isyanları sona erdirilmiştir.¹⁵⁹

Sibiry’a bölgesinin ele geçirilmesinin ardından Rusya, tam olarak merkezi hâkimiyeti sağlayamamış, bazı şehir ve bölgeler kendi bünyelerinde de barındırdıkları Moğol kökenli Kalmuklar tarafından istila edilmeye başlanmıştır. Kalmuklar, bu süreçte Ruslara Tar şehri ve civarında ticari münasebette bulunmayı talep etmişler ancak 1608 ila 1618 yılları arasındaki görüşmelerden bir sonuç alınamamıştır. Görüşmelerden çıkan olumsuz sonuç tekrar Kalmuk istilalarının başlamasına sebep olmuştur. İstilanın sonucu olarak Kalmuklar, Kazakistan’ın kuzey ve kuzeybatına ilerlemiş, 17. Yüzyılın ortalarında ise Volga havalisine ulaşmışlardır. Bu istila hareketi, öncekine nazaran planlı ve düzenli bir şekilde gerçekleşmiştir.¹⁶⁰

Kalmukların Rus bölgelerine bu kadar rahat ilerlemesinin sebepleri arasında Rusların bazı problemleri engelleyecek kadar kuvvetli olmayışı, Kalmuklara karşı vasıflı ve düzenli bir ordusunun olmayışı, gibi sebepler yer almıştır. Ancak ilerleyen yıllarda Rusların da Kalmuklardan istifade ederek Türk topraklarına ilerlemesi, Rusların Kalmuklara siyasi ve ekonomik rahatlık verdiğini göstermiştir.¹⁶¹

¹⁵⁹ Kurat, *Rusya...*, s. 241-242.

¹⁶⁰ Oktay Berber, “*XVII. Yüzyılda Kalmukların İdil-Yayık Bölgesindeki Faaliyetleri*”, *Tarih Okulu Dergisi*, Haziran 2014, Yıl 7, S.18, s.338-339.

¹⁶¹ Berber, *a.g.m.*, s.347.

Bu dönemde Kalmukların, sadece Rus bölgelerine değil Turan'ın ve Turan civarının sosyal, siyasi ve ekonomik dinamiklerini değiştirecek hareketleri olmuştur. Örnek verilecek olursa; Kalmuklar kimi zaman Başkurt topraklarına saldırırken kimi zamanda Başkurtların Ruslara karşı isyanlarına destek olmuştur. Kalmukların, Kazaklar ile önemli ticaret merkezleri olan bölgeleri ele geçirmek için verdiği mücadeleler göz önüne alındığında Kalmukların bölge üzerinde önem arz ettiği görülmektedir. Rusların Kalmuklara Hazar civarında kısmen verdiği tavizler neticesinde Türk bölgelerinde ilerlemesi daha da kolaylaşmıştır.

2.2.2 Rus Yayılma Siyasetinin Sistemli Hale Gelişi

Özellikle 17. Yüzyılın sonlarına doğru Rus tahtına geçen Petro, güneye inme politikalarında daha ciddi ve sistemli olmuştur. Öncelikle Osmanlı Devleti'nin Viyana önlerinde hezimete uğramasından istifade ederek Kırım'ı ilhak etmiştir. Ancak 1711 yılında ise Osmanlı Türkleri ile yaptığı Prut savaşı neticesinde ise aldığı yerlerden geri çekilmiştir.¹⁶²

Petro Kırım'dan çekilmesi üzerine yönünü Turan'a çevirmiştir. Petro'nun bölgede uyguladığı en önemli yayılma politikasından biri kendi aralarında Kalmuk istilalarının vermiş olduğu karmaşıklık neticesinde siyasi ve askeri birlik sağlayamayan Kazak, Kırgız ve Başkurtları birbirlerine düşürmek olmuştur. Bu politika neticesinde askeri olarak I. Petro hiçbir güç sarf etmemiştir. I. Petro, Rus komutanlarına şu emri vermiştir. “*Şayet Kalmuklar bize karşı düşmanca bir tavır takınırlar ise, Kırgızları onlara karşı; şayet Kırgız-Kazaklar bir şey yaparlar ise, Kalmuk ve Başkurtları onlara karşı kışkırtın ve kullanın. Rus ordularını savaştırmadan, bu şekilde hareket ederek onlar üzerinde kontrol ve otoritemizi muhafaza etmemiz daha mümkündür.*”¹⁶³ İlerleyen yıllarda Rusların bu politikasında başarılı olduğu görülmüştür.

Prut savaşından sonra yönünü Turan'a çeviren I. Petro, bölgedeki hal ve vaziyet hakkında bilgi toplamak için, çeşitli bölgelerine heyet ve kişiler göndermiştir. Bunun üzerine gelen haberler I. Petro'yu Türkistan içlerine ilerlemeye daha da ikna etmiştir. Sibiryaya Genel Valisi Petroviç Gagarin 1713 yılının sonlarında Çar I.

¹⁶² Mehmet Saray, “*Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti*”, **Tarih Dergisi**, 1984, C.3, S.34, s.400.

¹⁶³ Saray, **Türkiye...**, s.315.

Petro'ya Seyhun nehri civarındaki Yerket'te altın tozu olduğu dile getirmiştir. Sibirya'da da benzer isimler olduğundan dolayı Erket ya da İrket olarak sanılan yerin aslında bugünkü Doğu Türkistan civarındaki Yarkent olduğu anlaşılmıştır. Ekonomik faaliyetlerin arttırılması için Yarkent'in alınmasını düşünen I. Petro'nun hayali Kalmukların istila hareketleri ve ordudaki yaygın hastalık nedeniyle suya düşmüştür.¹⁶⁴

Çeşitli olumsuzluklara rağmen ekonominin gelişmesi için yeni yollar arayan Rusya, 1714 yılında Fedor Stepanoviç Saltykov'un önerdiği proje kapsamında Çin ve Hindistan ile ticaretini geliştirmek için Avrupa nehri olan Kuzey Dvina nehri ile Asya'daki Amur Nehri arasındaki bölgeye Sibirya üzerinden bir destek hattı oluşturulması öngörülmüştür.¹⁶⁵

Petro'nun ekonomik refah için yaptığı diğer bir stratejik hamle ise, Ceyhun nehrindeki altın tozu için olmuştur. 1717 yılında Kafkasyalı ve Müslüman kökenli Bekoviç'in¹⁶⁶ Hive Hanlığı ile ikili ilişkilerinin daha düzenli ve sağlam olacağını düşünen Çar, 1717 yılında Ceyhun'a asker sevk eden Çar I. Petro, Hive hanlığının vermiş olduğu karşılık ve karşılaşılan coğrafi zorluklar neticesinde bu hamlesinde de başarısız olmuştur.¹⁶⁷

Ayrıca Çar I. Petro altına ulaşamadığı için ondan daha değerli bir şey bulmaya çalışmıştır. Rusya için önemli olan Hazar Denizi üzerinden Hindistan'a ulaşmaktır.

¹⁶⁴ Hayri Çapraz, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2011, S.24, s.54, Michal Wanner, "Alexander Bekovich Cherkassky's Campaign To Central Asia And India In 1714-1717", **ÖT KONTINENS**, 2014, S.1, s. 14.

¹⁶⁵ Bu proje ile birlikte Rusya'nın Doğu Hindistan'da iyi bir kazanç ve güzel bir getireceği yazar tarafından iddia edilmiştir. Bkz. Wanner, a. g. m, s. 14.

¹⁶⁶ Çar I. Petro'nun önemli gördüğü Ceyhun nehri havalisine gönderdiği Bekoviç'e verdiği talimatlar Rusya'nın bölge üzerindeki ve Hive Hanlığına karşı yürüttüğü siyaset açısından önem arz etmekte birlikte Hindistan yolu için de Hive Hanlığından yardım talep etmesi dikkate değerdir. Bekoviç'e verilen altı maddelik görev ve talimatların ilk dört maddesi yukarıda zikredilen olaylardan bahsetmiştir.

"1- Bir zamanlar Amuderya'nın Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde 1.000 kişilik askeri bir istihkâm kurulsun. Amuderya'nın akıntısı ve su bentleri ayrıntılı olarak araştırılsın, mümkün olursa, eski yoluna döndürülsün. Suyu, Aral Denizine yönlendiren su bentleri yıkılsın. Bu işleri gerçekleştirmek için kaç kişi gerektiği belirlensin.

2- Hive Hanlığı'nın Rus Devleti'nin tabiiyetine geçirilmesi gerçekleştirilsin ve bizim menfaatlerimize hizmet etmesi şartıyla askeri birlik yerinde bırakılsın. Eğer han razı olursa ve durumu elverirse, askeri teşkilatı kendisi donatsın. Eğer bunu yapamazsa, askeri birliğin bir yıl boyunca donatılmasına kefil olsun. Son yılların bütçesi ise ona karşılatılsın.

3- Eğer Hive hanı razı olduğunu bildirirse, oradan onun adamlarına iki Rus verilip Sirderya nehri boylarında altın olup olmadığını belirlemek için, Yarkent'e gönderilsin. Aynı zamanda, tacirlerimizin Amuderya üzerinden Hindistan'a gitmeleri için gemiler verilmesi handan rica edilsin. Tacirler giderken karaları ve suyollarını, nehir ve gölleri, özellikle Hindistan'a giden yolu iyice araştırınsınlar ve bilgi toplasınlar. Eğer tacirler Hindistan'da Hazar Denizi'ne giden bir yol olduğunu duyarlarsa, o yol ile geri dönsünler ve gördüklerini kâğıda geçirsünler.

4- Hive Hanlığı tarafından, Buhara Hanlığı'nın Rus Devleti'nin tabiiyetine geçmeye isteği olup olmadığı öğrenilsin. Eğer böyle bir istek yoksa dostluk münasebetleri kurulması sağlansın." Diğer maddeler için bkz. Ziyayev, a. g. e, s. 46-47.

¹⁶⁷ Memet Yetişgin "Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2006, 6 (16), s.686, Wanner, a. g. m, s.15.

Rusya, Hindistan'a ulaşabilirse Hint ve Avrupa ticaretinde önemli bir yere sahip olacaktır. Bu sebeple Çar'ın yeni hedefini Hazar Denizinin sularına hâkim olmak oluşturmuştur. Bunun, kanal sistemleri ile Baltık Denizi bağlantısının Hazar Denizine ulaştırılması ile yapılabileceği düşünülmüştür.¹⁶⁸

Çar I. Petro'nun 1714 ve saltanatının son yılı olan 1725 yılları arasında Turan topraklarındaki altın tozlarının varlığını himaye etme düşüncesiyle gönderdiği heyetler genellikle başarısız olmuştur. Heyetlerin başarısız olmasına rağmen Çar I. Petro için Turan toprakları ulaşılması gereken topraklar olmuştur. Gönderilen heyetler arasında başarılı olan heyet, Kazak bozkırlarında kaleler hattı oluşturularak bölgelerin üs haline gelmesini belirten Bukholtz heyeti olmuştur. Çar I. Petro döneminde üs olarak 1716 yılında Omsk, 1718 yılında Semipalatinsk ve 1720 yılında Pavlodar şehirleri oluşturulmuştur. Kazak bozkırlarında kurulan şehirler Ruslar için hem güvenlik hem de ticaret açısından büyük önem arz etmiştir. Özellikle 1718 yılında oluşturulan Semipalatinsk şehri bu dönemde Rus ticaret merkezi hâline gelmiştir.¹⁶⁹

Ayrıca Ruslar, bu dönemde yayılma politikasında güney yolu olan İran'ı tercih etmişlerdir. Rusların doğuya yönelik faaliyetlerinin masraflı olması ve İran'ın içinde bulunduğu karışıklık Rusları İran üzerine faaliyet göstermeye sevk etmiştir.¹⁷⁰ Ruslar, İran üzerinden Turan'a, oradan Afganistan yoluyla Hint Denizine ulaşmayı planlamışlardır. Ancak 1720'li yıllarda İran toprakları Afganlar tarafından istila edilmeye başlanmış ve İran buhranlı bir döneme girmiştir. Bunun üzerine sınır komşusu olan Osmanlı Devleti, İran'ın içine düştüğü bu halden faydalanmak amacıyla Afgan istilalarına karşı İran'a yardım etmek istemiştir. Osmanlı Devleti, İsfahan'ın elden gitmesi halinde diğer bölgelerin de elden gideceğini düşünmüştür. Osmanlı Devleti'nin bu hamlesini gayet dostane karşılayan İran şahı, İran topraklarının Osmanlı Türkleri tarafından korunmasını istemiş ve Osmanlı Türkleri de Afganlara karşı İran topraklarını koruyacağını temin etmiştir. İsfahan'ın Afganlılar tarafından işgali üzerine Revan, Tebriz, Gence ve Tiflis Osmanlı ordusu tarafından ele geçirilmiş ve bölge kontrolü Osmanlı Türkleri tarafından

¹⁶⁸ Wanner, a. g. m, s.14.

¹⁶⁹ Sabol, a.g.m, s.1020.

¹⁷⁰ Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Nilüfer Epeçeli, Yeditepe, İstanbul, 2009, C.4, s.329.

sağlanmışır.¹⁷¹ İran'ın içinde bulunduğu karışıklığa bir de Dağıstan topraklarına gelen Rusya eklenmiştir. Rusya'nın Dağıstan'a gelişi bölge üzerinde Osmanlı Devleti ile karşılaşmasına sebep olmuş, İran'ın bazı bölgeleri Afgan istilasından koruma bahanesiyle Osmanlı Türkleri ve Ruslar arasında altı maddelik bir anlaşma¹⁷² yapılarak paylaştırılmışır.¹⁷³

Çar. I. Petro'nun güneye inme konusunda ciddi ve prensipli fikirleri ve politikaları olmuştur. 1725 yılı ölümünden önce haleflerine bu politikadan vazgeçilmemesini iletmiştir. Bu vasiyetin¹⁷⁴ bölümünden bir parça Beyanülhak dergisinin 15 Temmuz 1912 tarihli nüshasında "... (Büyük Petro) ihlafına karşı yazdığı vasiyetnamesinin bir fıkrasında der ki: "Rus Devleti daima zahire ve servet mahzenini ele geçirmeye çalışmalıdır ki o da Hindistan kıtasıdır. Zira oraya sahip olan küre-i arza hâkim olur"¹⁷⁵ şeklinde yer almıştır. Ayrıca halefleri Çariçe Anna İvanova'nın ve sonraki çarların ve çariçelerin politikası için de şu cümleler derginin aynı nüshasında yer bulmuştur. "Petro'nun ihlafi ise bu vasiyetnamenin çizdiği hatt-ı hareketi takip ederler ve her bir hareketlerinde büyük babalarının bu vasiyetini yerine getirmeye çalıştıklarını ihsas ederler."¹⁷⁶ Görüleceği üzere Çar I. Petro'nun vasiyeti halefleri tarafından da devam ettirilmiş, Rusya'nın Hindistan'a inerek zengin bir ekonomiye sahip olmak isteği, dünyaya hâkim olma ve Üçüncü Roma varisi olma düşüncesi de aynı şekilde devam ettirilmişir. I. Petro'nun vasiyetnamesinin gerçekliği her ne kadar tartışılrsa da Rusya'nın uygulamış olduğu dış politikaya bakıldığında vasiyetnamenin içeriğine benzer faaliyetlerin yapıldığı görülmüştür. Rus siyasetinde önemli bir yeri olan Çar I. Petro, Rus yayılma siyasetinin pusulası konumunda olmuştur. Bu konuda Türk Aydını Namık Kemal "Hülagü tarafından Cengiz'in yasasına ne derece riayet

¹⁷¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, TTK, Ankara, C.5, Kısım 6, s.174.

¹⁷² Anlaşma maddelerine göre, Şirvan'ın kuzeyi, Osmanlı Devleti'ne tabi olan Davut Han'a bırakılmışır. Ayrıca Osmanlı'ya tabi devam eden Şirvan Hanlığı sınırlarında herhangi bir aksi durum meydana geldiğinde Osmanlı Devleti bölgeye asker gönderebilecek fakat bu olay Ruslara bildirilecektir. Osmanlı ile İran arasındaki sınır, Kur nehri olarak belirlenmiş, Erdebil, Gence, Karabağ Nahcivan, Revan, Hemedan ve Kirmanşah gibi şehirler Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil olmuştur. Kuzey Şirvan, Dağıstan, Geylan, Mazenderan ve Esterabad gibi şehirler ise Rus topraklarına katılmışır. Anlaşmanın ve sınır paylaşımının detayları için bkz. Uzunçarşılı, a.g.e, s.189-194.

¹⁷³ Uzunçarşılı, a.g.e, s.187-193.

¹⁷⁴ Çar I. Petro'nun vasiyetinin tamamı için bkz. Yetişgin, a.g.m, 685-686.

¹⁷⁵ "Alem-i Şark Afganistanda İntişar Eden SerracülAhbar Ceridesinden İcmali Siyasi", **Beyanülhak**, İstanbul, 15 Temmuz 1912, C.7, S.167, s.2946.

¹⁷⁶ "Alem-i Şark...", s.2946.

*gösterildiyse Rusya imparatoru da Büyük Petro'nun vasiyetnamesini o kadar tervice gayret etmekte*¹⁷⁷ ifadelerini kullanmıştır.

2.2.3 Sistemli Rus Yayılmasının Aracı Olarak “Orenburg” Şehri

Çar I. Petro'nun ölümünün ardından halefi Çariçe Anna İvanova, Sibirya üzerinden su yolu ile gerçekleştirilmek istenen yayılma politikasının, Hazar ve İran üzerinden Turan'a inme politikasının olumsuz sonuçlandığını görmüştür. Bundan dolayı Hint Denizine, Ceyhun nehrindeki ve Kaşgar'daki altın tozlarına ulaşmanın yolunun Kazak bozkırları olduğu yine heyetler tarafından belirlenmiş ve bu sebeple Or ve Ural nehri arasında bir kale yapılması planlanmıştır. Kale yapılmasının planlanmasında Küçük Orda ve Orta Orda Hanlarının Rus tabiiyetini kabul etmesi, Küçük Orda Han'ı Ebul Hayr'ın kale yapılmasını istemesi özellikle Rusların Başkurt isyanlarını önleyebilmek ve Başkurtlar üzerinde egemenliğini sağlamak istemesi¹⁷⁸ gibi sebepler yer almıştır. Ebul Hayr Han'ın kale yapımını istemesinin amacı bölge üzerindeki Kazak ve Başkurtları Rus destekli hâkimiyeti altına almak isteğidir. Ayrıca Ebul Hayr Han kale yapılırsa Ruslara tabi olacağını bildirmiştir.¹⁷⁹

Or kalesi için Ruslar, “*Her ne kadar Kazaklar ile Kırgızlara güvenmek mümkün değilse de, onların memleketini mutlaka himayemiz altına sokmak zorundayız. Zira Kazak ve Kırgız bozkırları, bütün Asya ülkelerine açılan en önemli kapıdır*¹⁸⁰” düşüncesine sahip iken Ebul Hayr Han kendi menfaatleri doğrultusunda “*Eğer Or Nehri deltasına bir kale inşa edilirse ve kale içinde oturmak için kendisine bir ev yapılırsa, Ebu'l-Hayır Han Kazaklardan uzak bir yerde güvence altında olacak, o zaman önce tatlı dille Kazakların Rus himayesine sadakat konusunda gönlünü alacak, daha sonra kendilerine hediyeler vermek maksadıyla onları kaleye davet edecek ve gözetim altına alıp hiç vakit kaybetmeden Rusya'ya gönderecek, geri kalanlarının ise gözünü korkutup cezalandıracak*¹⁸¹” düşüncesine sahip olmuştur.

¹⁷⁷ Namık Kemal, “*Kabil Emiri Abdurrahman Han Hazretlerinin Mektubu Geçen Numrolu Nüşamızda Dere Olunmuşdu Biz de Ol Babda Bazı Mütalaalar Beyan Edelim*”, **Hürriyet**, Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Londra, 1 Şubat 1869, S.32, s.1.

¹⁷⁸ Akdes Nimet Kurat, “*Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi*”, **AÜDTCFD**, Temmuz-Aralık 1965, C.23, S. 3-4, s.109.

¹⁷⁹ Orhan Doğan, “*Or Kalesi'nin Kazak ve Rus Tarihindeki Yeri ve Önemi*”, **Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Abdülkadir Donuk Armağanı**, Ed. Mualla Uydu Yücel, F. Aysel Dıngıl Ilgın, Ötüken, İstanbul, Ekim 2017, s.272-273.

¹⁸⁰ Saray, “*Türkistan'da Rus-İngiliz...*”, s.400.

¹⁸¹ Doğan, a.g.m, s.273-274.

Çariçe Anna İvanova zamanında bölge üzerinde ticareti arttırmayı planlayan Rusya, Or kalesinin inşasıyla birlikte 1734 yılında “*Orenburg Araştırma Komisyonu*” adlı bir komisyon oluşturmuştur. Komisyon Rus sınırına yakın ticarete meyilli bölgelerde özellikle Turan bölgesinde tarım, sanayi ve ticaret alanında araştırmalar yapılmak için kurulmuştur. Fakat komisyon bu konularda yetersiz kalınca sınırdaş olan hanlıklar ile politik ilişkilerin gelişmesi için çalışmıştır.¹⁸² Komisyon başkanı İvan Krillov, Or kalesi projesinde bölgede bulunan Kazakların bölgeye gelmesinin teşvik edilmesi ve böylece Kazakların Turan ve Hindistan’da yapılacak ticarete önemli rol oynayacağını belirtmiştir. Yapılacak ticaret ile maden ve minerallerden büyük kazanç elde edileceğini dile getirmiştir. Başkan Krillov, Or şehri ile ilgili tüm detayları Çariçeye sunmuş, Turan üzerinden ticaret için gelenlere taviz verilerek bölgeye yerleşmelerini istemiştir. Krillov’un bu isteği Or nehri civarında kurulacak Orenburg şehrinin ticari pazar haline geleceği düşüncesinden ileri gelmiştir. 1735 yılı Ağustos ayında kurulan Orenburg şehri sadece askeri bir üs maksadı amacıyla değil, siyasi ve özellikle ticari maksatlar amacıyla kurulmuştur.¹⁸³ Ayrıca Orenburg şehrinin kurulması sonrasında bölgeyi işgal konusunda Rusya, Turan coğrafyasındakilere medeniyet götürüyoruz ve bölgedeki isyanları önlüyoruz savunmasını oluşturmuştur.¹⁸⁴ Orenburg şehrinin kurulma aşamasında baş gösteren ve 1738 yılına değin süren Başkurt isyanları Orenburg Araştırma Komisyonu’nun çalışmalarına engel olmuş, bu suretle istenilen netice bu tarihlerde alınamamıştır.¹⁸⁵

Başkurtlar, 17. Yüzyılda olduğu gibi, 18. Yüzyılda da Rus yayılışına, yayılış sürecinde halklara karşı yürüttüğü Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikasına ve topraklarının Rusların eline geçmesine karşı çıkmıştır. Başkurtlar, yayılma faaliyetlerinin bozucusu konumunda olduğu için Ruslar, Başkurtlar için önlem almak gerektiğini anlamışlardır. Çar I. Petro döneminde aralarına casus yerleştirmek uygulamasına başvurmuşlardır. Fakat bu uygulama başarısız olmuş, Başkurtlar casusu fark edip öldürmüşlerdir. Daha sonra Başkurtların askere alınması gibi bir uygulama da sonuçsuz kalmıştır. Petro’nun ölümünden sonra Çariçe Anna İvanova zamanında Kazan Valisi Artemiy Volinskiy, Başkurtların isyanlarını önlemek ve tabiiyeti altına almak için 18 maddelik bir rapor yayınlamıştır ve çözüm bu raporda

¹⁸² Çapraz, a.g.m, s.54.

¹⁸³ Doğan, a.g.m, s.274-276.

¹⁸⁴ Yalçinkaya, a.g.e, s.35.

¹⁸⁵ Doğan, a.g.m, s.277.

aranmıştır. Raporda Başkırtların ve bölgelerinin titizlikle incelenmesi ve bir zafiyet durumundan faydalanılması, Başkırt bölgelerine asker sevk edilmesi, bölge üzerindeki Kazak, Karakalpak ve Başkırtların birbirlerine düşürülmesi gibi meseleler öngörölmüştür. 1735'te kurulan Orenburg şehrinin askeri yönünü Başkırt isyanlarının önlenebilmesi ve hâkimiyet altına alınması oluşturmuştur.¹⁸⁶

Tüm olumsuzluklara rağmen Ruslar, Orenburg'u askeri bir üs, idari ve siyasi bir bölge, ticari bir merkez haline getirmeyi düşünmüşlerdir. Bunun üzerine 1744 yılında idari otoriteyi sağlamak adına “*Orenburg Valiliği*”ni kurmuşlar ve vali olarak Nepluyev'i atamışlardır. Nepluyev ilk olarak ticareti geliştirmek istemiştir. Bundan dolayı Turan'a ve Hindistan'a kervanlar göndererek ikili ticari ilişkileri başlatmak istemiştir. Ayrıca Orenburg, Türkistan hanlıkları ve Turandaki diğer bölgeler ile Rusya arasındaki siyasi ve iktisadi ilişkilerin merkezi haline gelmiştir.¹⁸⁷

Rusya Orenburg şehrindeki Müslümanları hâkimiyeti altına almak için “*Orenburg Müftülüğü*”nü kurmuştur ve kendilerine bağlı imam ve müftüler atayarak Rus hâkimiyetini tesis etmişlerdir. Bölge üzerinde bulunan Müslümanların Ruslara karşı aykırı hareket etmeleri engellenmiştir. Müftülük vasıtasıyla Rusya misyonerlik faaliyetlerini uygulamaya başlamış, Rus kültürünü yayma politikası başlamıştır. Kültür ögesi olan dillerini zorlaya öğretmeye başlamışlar, Türk çocuklarına Rus okullarında eğitim verilerek kendi kültürlerini unutmaları ve Rus kültürüne hizmet etmeleri sağlanmıştır. Ayrıca Ruslar, bölge halkının kültürel olarak yozlaşması ve Rus kültürünü benimsemeleri için “*Dala Vilayeti Gazetesi*”ni çıkarmışlardır. Uygulanan toprak reformu ile bölge halkının ellerinden toprakları alınmış Kazak bozkırlarındaki hayvancılıkla uğraşan aileler ziraata bağımlı hale getirilmişlerdir.¹⁸⁸

Rus tarihinde önemli bir yere sahip olan Orenburg, Rus ticaretinin gelişmesinde, ileride gerçekleşecek Türkistan hanlıklarının işgalinde ve dışarıdan gelecek saldırılara karşı önem arz etmiştir. Orenburg, Rusların Turan'a geçişinin en önemli safhasını oluşturmuş, bu tarihten sonra Ruslar için Turan'a geçiş hayal olmaktan çıkmıştır. Ayrıca Rusların Orenburg Valiliği ile idari teşkilatlanmayı da sağlaması ve

¹⁸⁶ Leyla Derviş, “*Artemiy Volinskiy'in Kazan Valiliği Ve Başkırt Raporu*”, *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, Antalya, 2015, C.5, S.1, s.247-249.

¹⁸⁷ Çapraz, a. g. m, s.55.

¹⁸⁸ İsmail Büyükkay, “*Ruslar'ın Sömürge Siyasetinde Orenburg'un Önemi*”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013, s.123.

bölge halkını hâkimiyeti altına alması bölgede kalıcılığını temin etmiştir. Orenburg Müftülüğünün faaliyetleri ile de işgal ettikleri bölgelerde Rus kültürünü yerleştirmeyi amaçlamıştır. Bölge üzerinde ticaret de özellikle Orenburg Araştırma Komisyonu tarafından geliştirilmeye çalışılmıştır.

Orenburg şehri Ruslar tarafından tamamen Turan ile siyasi, iktisadi ve askeri ilişkileri geliştirmek amacıyla kurulmuş ve bu dönemde Turan coğrafyası ve Türkistan hanlıkları ile münasebetlerin artırılması planlanmıştır. Ayrıca Rusya Kazak bozkırlarında irili ufaklı altmışa yakına askeri üs oluşturarak, zamanla Türkistan hanlıklarını tehdit eder hâle gelmiştir.¹⁸⁹

Rusya'nın güney politikası neticesinde Çariçe II. Katerina (1762-1792), Petro'dan beri aktif olarak uygulanmak istenen Hindistan politikasını aynı şekil devam ettirmeye özen göstermiştir. Rusya 18. Yüzyılın sonlarına doğru Kazak bozkırlarında Çariçe zamanında Pugaçev isyanının vermiş olduğu aksama da göz önünde bulundurulursa, hâkimiyetin tesisi 19. yüzyıla sarkmış ve yüzyılın ortalarında tamamlanmıştır. Fakat Rusya, ticari ve siyasi ilişkilerin gelişmesi noktasında Turan coğrafyasındaki hanlıklar ile münasebetlere girişmiştir. Turan coğrafyasında Rus ilerlemesi özellikle 19. Yüzyılda görülmüştür. Çalışmanın ana konusunu oluşturan Rus-İngiliz rekabeti de bu dönemde ortaya çıkmıştır.

¹⁸⁹ Ziyayev, a. g. e, s.60-61.

3. İRAN-TURAN-AFGAN COĞRAFYASI ÜZERİNDE İNGİLİZ-RUS REKABETİ

3.1 Fransa'nın Doğu Politikaları ve İngiliz–Rus Rekabetine Etkisi

İngiltere, Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) ile Fransa'yı Hindistan'dan¹⁹⁰ çıkarmış ve bölge tamamen kendi sömürgesine katılmıştır. Savaş neticesinde Hindistan'daki sömürgesinden olan Fransa, 18. Yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'nin Hindistan ile ticari bağına kesmek ve sömürge elde etmek amacıyla Mısır üzerine sefere çıkmıştır.¹⁹¹ Fakat bu seferin Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya aleyhine olması Fransa'yı güç duruma düşürmüş, yeni düşmanlar kazandırmıştır. Zikredilen devletlerin ittifakı ile başarısız olan Mısır seferi İngiltere'yi umutlandırmıştır. Ancak Napolyon (1769-1821), İngilizleri Hindistan'dan çıkarma ve yahut İngilizlerin Hindistan ile arasındaki ticari bağları kesme girişimlerinden vazgeçmemiştir.

“...*Fi'l-hakika on sekizinci asrın nihâyetinde “Hindistan Kumpanyası” bi'l-hâssa “Bengale” de ve “Dakhan” şibh-i cezîresinde birleşmek ve hâkimiyetini takviye eylemekle uğraştı. Bu vakit Ruslar yüksek Kafkas dağlarını henüz aşmışlar (Ural) ın şimâliyle İrtiş'e yeni gelmişlerdi. Bu sûretle Napolyon Mısır'ı fethederek Hindistan'ı istîlâ tahayyülüne koyulduğu zaman İngilizlerle Ruslar arasında büyük mesâfeler vardı. Napolyon (Malabar) yahut (Koromandel) cihetlerinden sevk olunacak bir hücum ile Hindistan'ı zabt etmek istiyordu. Fransız donanması (Ebu Kır'da) mahvolunca deniz yolunun kapandığı hissetti. Hatt-ı hareketi tebdîl zarûreti vardı. Bunun üzerine Napolyon berren idâre olunacak bir sefer ile Hindistan'ın istîlâsını düşündü. İşte bu tasavvur İngiliz Rus rekabetini tevlîd etdi.*¹⁹²”

¹⁹⁰ Hindistan, sömürgeci devletlerin 16. Yüzyıl ile birlikte faaliyetlerini başlattıkları coğrafyalardan birisidir. Hindistan'da çeşitli kaynakların ve ticari malların bulunması ve bunların okyanus vasıtasıyla Avrupa'ya rahatça götürülmesinden dolayı Hindistan her zaman sömürgeci devletlerin ilgisini çekmiş ve en gözde coğrafyalardan birisi hâline gelmiştir. Hindistan, doğu-batı arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Doğu mallarının batıya aktarılmasında önemli rol üstlenmiştir.

¹⁹¹ Fransa'nın Mısır üzerine sefere çıkmasının politik boyutunu Yusuf Akçura şu şekilde dile getiriyor. “*Fransa Mısır'ı alırsa, İngilizlere Hind'de taarruz kesb-i suhûlet ettiği gibi, Fransa'nın Akdeniz havza-i şarkisinde nüfuz ve hâkimiyeti te'min olunup, Devlet-i Osmanîyye'nin pek karibü'l-vukû' vefâtında, mirâsı taksim edilirken, düvel-i sâireye nisbeten mütefevvik bir vaziyette bulunması kâbil olacaktır.*” Bkz. Yusuf Akçura, “*Devlet-i Osmâniyye ve Fransa 2*”, **Sırâtümüstakim**, 22 Eylül 1910, C.5, S.107, s.45, (Ed. Ertuğrul Düzdağ, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi Sırâtümüstakim Mecmuası 1908-1925**, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Ekim 2015, C.5, s.45).

¹⁹² Rober, “*Asya-i Vusta'da Siyaset-i Ecnebiye: İngiliz-Rus İtilafı*”, **İctihad**, Çev. Ahmed Hamdi, İstanbul, 14 Mayıs 1914, C.5, S.104, s.77.

Fransa'nın İngilizler üzerine seferine çıkışı ve donanmasının Ebu Kır dolaylarında İngiltere tarafından mağlup edilişi ve bunun üzerine Napolyon'un deniz yolunda başarılı olamayınca kara yolundan istila düşüncesinin diğer bir boyutu olan İngiliz-Rus rekabeti düşüncesi Beyanülhak dergisinde; “*Fransa filosunun (Ebu Kır) da İngilizler tarafından mağlûb edilmesi (Dakhan) sevâhiline çıkmamak asker ihtimâlini nez' eylediğinden Napolyon bu sûretle taarruz fikrinden vazgeçmiş idi; fakat deha-yı mübde'ânesi? Ruslarla İngilizleri Asyâ-yı Vustâda dûçâr-ı muhâsame edecek bir istilâ projesini tertibde gecikmedi*¹⁹³” şeklinde yer almıştır.

Basından anlaşılacağı üzere Mısır seferinde başarısız olan Napolyon, Yedi Yıl savaşlarının intikamı üzerine Hindistan'a da sefer düzenlemiştir. Rusya'nın Hint topraklarına yaklaşmamış olması ve İngiltere'nin de bölge üzerinde otorite sağlamak için uğraşması Hint sömürgesini geri almak isteyen Fransa için bir fırsat doğurduysa da Napolyon bu seferinde de başarısız olmuştur. Dönem itibarıyla İngiltere'ye karşı politikalarında başarısız bir çizgi çizen Fransa, Hint güzergâhı üzerinde olan “*İran-Turan-Afgan*” coğrafyasında İngiltere'ye karşı bir düşman yaratma eğiliminde olmuş ve rekabet durumunda Hint sömürgesini İngilizlerden almayı veya İngilizleri bölge üzerinde ticaret yapmaktan alıkoymayı düşünmüştür. Ayrıca basına göre Rusya'nın ilerlemekte olduğu bölgeler ve İngiltere'nin Hint coğrafyasında içinde bulunduğu durum da tespit edilmiştir.

Denizler üzerindeki savaş girişimlerinde başarısız olan Fransa, karadan İngilizleri Hindistan'dan atmak için Ruslar ile ittifak projesine girişmiştir. İttifak, her ne kadar Fransa'nın ve Rusya'nın Hindistan İngiltere'sine saldırıları düşüncelerini barındırsa da Napolyon'a göre bu ittifak kuzeyden Hindistan'a ilerlemek isteyen Rusya'nın ve Hindistan'daki sömürgesini elinde tutmak isteyen İngiltere'nin, “*İran-Turan-Afgan*” coğrafyasındaki amansız rekabetinin tetikleyicisi olmuştur. Napolyon, İngiltere ve Rusya'yı “*İran-Turan-Afgan*” coğrafyasında birbirine düşürme gayretine girişerek, İngiltere'yi Hindistan'dan kovma düşüncesinden taviz vermemiştir.

Napolyon gerçekleştirmek istediği bu politika ile kendisini Roma'nın varisi sayan Rusları İstanbul ve Akdeniz çevresinden uzaklaştırarak Fransa'nın elindeki Hindistan sömürgesini alan tarihi düşmanı İngilizleri “*İran-Turan-Afgan*” coğrafyasında karşı

¹⁹³ Nizameddin, a.g.m, C.3, s.1441.

karşıya getirmeyi ve kendisi de İstanbul ve Akdeniz çevresine hâkim olarak Türklerin bulunduğu coğrafyada medeniyet tesis etmeyi amaçlamıştır.¹⁹⁴

3.1.1 Napolyon ve Çar I. Pol'ün¹⁹⁵ İttifakı

İngiliz-Rus rekabetinin başlamasına sebep olan kişinin Napolyon Bonapart olduğu Beyanülhak dergisinin 22 Ağustos 1910 tarihli nüshasından şu şekilde aktarılmıştır. *“Tamamıyla ma'lûm olmayan, bu mes'eleye âid olarak yazılan husûsî kitapların hatta en yenileri tarafından sûret-i kâfiyede meydana konulamayan bir hâdise vardır ki o da Asya'daki Rus – İngiliz rekabetinin müşevvik-i yegânesi Napolyon olması ve mûmâ ileyhın mezkûr iki devleti Asya'da birbirine tutuşturmayı ilk düşünen bulunmasıdır.*^{196”}

Napolyon'un bölgeye dair düşündüğü İngiliz-Rus rekabeti, Rus ilerlemesine karşın İngiltere'nin bölge üzerinde Fransa'ya karşı da ihtiyatlı davranmasının yolunu açmıştır. Çünkü İngiltere, Rus ilerleyişinin kendi sömürgesi için artık bir tehlike arz ettiğinin farkına varmıştır.

Ayrıca İngiliz-Rus rekabetinin tetikleyici ve tahrikçisi olan kişinin Napolyon olduğuna dair diğer bir bilgi kısa da olsa 14 Mayıs 1914 tarihli İçtihad dergisinde *“İngilizlerle Rusları yekdiğerine karşı rekâbete sevk eden “Napolyon” olmuştur. Bu hakîkât başlıca kitablarda ve hatta en son neşr edilenlerde bile kâfi nisbetde tenvîr olunmuyor*^{197”} şeklinde yer almıştır.

¹⁹⁴ Edouard Driault, **Napoléon'un Şark Siyâseti**, Ter. Köprülüzâde Mehmed Fuad, Çev. Selma Günaydın, TTK, Ankara, 2013, s.112.

¹⁹⁵ 1796-1801 yılları arasında Rus tahtında kalan Çarın ismi konusunda bazı tarihçilerin ayrılığa düştüğü görülmüştür. Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar** adlı eserinde “Pavel”, Prof. Dr. Osman Köse, Osmanlı arşiv kaynakları çerçevesinde hazırlamış olduğu “*Hindistan'dan İngilizleri Kovma ve Yeni Bir Sömürge Kurmaya Yönelik Proje: Fransa-Rusya Gizli Görüşmeleri (1800)*” adlı makalesinde “Pavlo”, Dr. Baymirza Hayit **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi** adlı eserinde ve Prof. Dr. Steven Sabol “*Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti*” adlı makalesinde “Paul” olarak bahsetmişlerdir. Bu farklılığın sebepleri arasında Osmanlı Türkçesi'nde kullanılan Arap harflerinin Türkçe 'ye çevirirken çıkardığı uyumsuzluk ve ismin yabancı kaynaklardaki kullanımı gibi sebeplerin yer aldığı düşünülmüştür. Osmanlı Türkçesi'nde “پول” şeklinde yazılan ismin Pavel Pavlo, Pol ve Paul gibi isimlerin türetilmesi doğaldır. Ancak harflere bakıldığında okunması en uygun isim Pol'dür. Çünkü harflerin Pavel ismini verebilmesi için ince harf olan پ harfinden sonra ل harfinin, Pavlo ismi için ف harfinden sonra ل harfi ve sondaki ل harfinden sonra و harfinin, Paul ismi için ise ikinci harf olan و m yerine ج harfinin kullanılması gerekmektedir. Bu tespitlerden sonra, Sabol'un makalesinde kullandığı Paul isminin Türkçe'deki kullanımı ise Pol'dür. 169. Dipnottaki Avrupalı Rober tarafından yazılan makalenin Ahmed Hamdi tarafından Osmanlı Türkçesine tercüme edildiği göz önüne alınırsa yabancı kaynaklarda Paul isminin kullanıldığı ve Osmanlı Türkçesi literatürüne Pol olarak geçtiği kuvvetle muhtemeldir. Bu sebeple Osmanlı Basınıının çalışmanın ana kaynağını teşkil etmesinden dolayı, çalışmada Osmanlı Türkçesi'nde okunması uygun olan Pol ismi kullanılmıştır.

¹⁹⁶ Nizameddin, a. g. m, s. 1441.

¹⁹⁷ Rober, a. g. m, s.77.

Beyanülhak ve İctihad dergisinden edinilen bilgilere göre, “İran-Turan-Afgan” coğrafyasında meydana gelen 19. Yüzyıl sömürgecilik yarışının önemli ayaklarından ve bölgedeki devletleri de etkileyen, İngiliz-Rus rekabetinin sebeplerinden bir tanesi, Fransa’nın bölge üzerinde Rusya ile anlaşarak Hindistan’dan İngiltere’yi atma isteğidir. Ayrıca bu bilginin kitaplarda ve yayımlanan yeni eserlerde yer edinmediği de dergilerde bahsedilmiştir.

Mısır ve Hindistan gibi doğu seferlerinden başarı elde edemeyen Napolyon batıda da İngiltere ve Avusturya ile sürekli mücadele hâlinde olmuştur. Savaşta başarılı olamayan Napolyon, İngiltere ve Avusturya gibi devletleri barışa sevk etmek istemiştir. Fakat İngiltere’nin barış yapması Mısır’dan dolayı imkânsız hâle gelmiştir. Avusturya ile de barış görüşmesi ilkinde İngiltere’nin tahrik ve yönlendirmeleriyle sonuçsuz kalmıştır. Bunun üzerine Napolyon, Avusturya üzerine sefere çıkmış ve zafer kazanmıştır. Zaferin tesiriyle Napolyon’un üzerindeki Avusturya’nın olumsuz görüntüsü ortadan kalkmış, İngilizlere karşı ittifak yapmamak için hiçbir sebep kalmamıştır.¹⁹⁸

Fransa’nın İngiltere ile barış sağlayamaması Napolyon’u tekrar İngiltere ile savaşın eşiğine getirmiştir. Hindistan seferlerinde deniz üzerinden zafer kazanamayacağını anlayan Napolyon, karadan bir ordu ile İngiltere üzerine yürümek istemiştir. Dönemin şartlarında Napolyon, İngiltere’ye karşı hamle yapabilecek devletlerden birisinin karayla bağlantısı olan Rusya olabileceğini düşünmüştür. Çünkü o dönemde Rusya, Hindistan’a giden güzergâhta olan Turan coğrafyası ile sınırlıdır.

“Hindu – Kûh” cibâlinin üstesinden Hindistan’ı Avrupa’ya rabt eden yollar Türkistan’dan geçer. Bu tarikle bir tecâvüz Hindistan’ı istîlâya müsâ’iddir. Napolyon bu tarika mürâcaat etdi. Hâlbuki bunun için Rusya ile anlaşmak lâzım geliyordu. Bu takarrüb vukû‘ buldu¹⁹⁹.”

Yukarıda verilen bilgilerde Turan coğrafyasının Hindistan yolu üzerinde önemli bir güzergâh olduğu dile getirilmiştir. Fransa’nın bu yol üzerinde Hindistan’a ilerlemek isteği, ilerleyen yıllarda mücadeleye girecek Rusya ve İngiltere’nin de ana yollarından birini teşkil etmiştir. Ayrıca Turan coğrafyasının sahip olduğu yeraltı ve yerüstü kaynakları ve özellikle Sanayi Devrimi sonrası gelişen sanayileri için hammadde arayışına giren sömürgeci devletlerin iştahını kabartmış, İngiltere ve

¹⁹⁸ Osman Köse, “Hindistan’dan İngilizleri Kovma Ve Yeni Bir Sömürge Kurmaya Yönelik Proje: Fransa-Rusya Gizli Görüşmeleri (1800)”, **History Studies**, Samsun, 2012, C.4, S.3, s.85-86.

¹⁹⁹ Rober, a. g. m, s.77.

Rusya'nın vazgeçemeyeceği bir coğrafya hâlini almıştır. Kısacası Turan'ın stratejik bir noktada yer alması, 19. Yüzyıl boyunca İngiltere ve Rusya'nın siyasi, iktisadi ve askeri politikalar ile gerçekleştirdiği rekabetin en önemli sebebidir.

Napolyon Hindistan üzerine kara yolu vasıtasıyla Hindistan üzerine sefer yapma projesini hayata geçirmek için Rusya ile anlaşmak yoluna gitmiştir. . Fakat Fransa'nın Mısır seferine çıktığı sırada Rus hâkimiyetinde olan Malta'yı ele geçirmesi, Rusya ile arasının açılmasına sebep olmuştur.²⁰⁰ Tüm bunlara rağmen İngilizleri Hindistan çıkarma ve İngilizlerin sömürge yollarını kesme ümidiyle 1800 yılında *“Bu tasavvuru kuvveden fi ile çıkarmak, bu (proje) ye şekl-i hakikat vermek için Napolyon, Çar Birinci Pol'e mürâcaat etti. Ve ikisi arasında, birçok zamanlar gizli tutulan ve halen bile pek az ma'lûm olan, bir tâkım muhâberât cereyân eyledi...”*²⁰¹

Napolyon, I. Pol'i ittifaka ikna etmek için, Fransa'da esir durumda bulunan Rus askerlerinin askeri teçhizat sağlanarak Rusya'ya teslim edileceği ve Mısır seferi sırasında aldığı Malta'nın Rusya'ya teslimi gibi maddelere başvurmuştur. I. Pol maddeleri gayet iyi karşılarken aslında Napolyon Malta'yı İngilizlerin her an saldırma tedirginliğiyle Ruslara vermiş, burada Rus ve İngiliz birliklerinin karşı karşıya gelmelerini amaçlamıştır. Napolyon'un bu fikri İngiltere'nin Malta limanına saldırması ve Rusların karşılık vermesi ile gerçekleşmeye başlamıştır. Napolyon'un Mısır seferinde Fransa'ya karşı ittifak olan İngiltere ve Rusya, Malta sorunu nedeniyle ittifakı bozmuş ve ilişkiler gerilmiştir. Malta'nın rekabeti, Rusları İngilizlere düşman etmiş, İngilizleri Hindistan'dan atmak için Fransız ittifakına götürmüştür.²⁰²

1800 yılında başlayan Fransa-Rusya gizli görüşmeleri ile aslında Avusturya-Rusya-Fransa ittifakı da başlamıştır. Görüşmeler ışığında Rusya, İran, Turan, Afgan ve Hindistan'ı alarak bir sömürge planlarken, Fransa, Mısır ve Suriye'yi sömürgesine katarak Doğu Akdeniz'de bir imparatorluk kurmayı planlarken, Avusturya'ya da Balkanlarda hâkimiyet sağlamasına razı olunacağını planları yapılmıştır. Projeden

²⁰⁰ Köse, a. g. m, s.86.

²⁰¹ Nizameddin, a. g. m, s.1441.

²⁰² Köse, a. g. m, s.86-87.

anlaşılacağı üzere aslında Osmanlı topraklarının Fransa, Rusya ve Avusturya arasında pay edilmesi gündeme gelmiştir.²⁰³

Fransa'nın yaklaşık bir yıl süren görüşmeler sonucunda Rusya ordusu ile birleşip kara yolunun “İran-Turan-Afgan” güzergâhı seçilerek Hindistan'daki İngiltere üzerine sefere çıkma düşüncesi Beyanülhak dergisine şu şekilde yansımıştır.

“Otuz beş bin kişiden mürekkebe bir Fransız ordusu Rus arâzisinden geçerek sahrâlar muntikasına, (Astarabad) a vâsıl olacak ve orada aynı kuvvette bulunan bir Rus ordusu ile birleşerek (Herat) ve (Kandahar) tarîki ile Afganistan cenubu ve (İndus) mansıbına teveccüh edecek idi.

Bu büyük projenin ilk icrââtı görüldü; hiddet ve şiddeti ile ma'rûf olan (Birinci Pol) Fransız ordusunun vürûdunu beklemeksizin Don Kazaklarının cenerali olan (Orlof Donisof) a ordugâhını (Orenburg) a nakil eylesini ve bütün Kazak taburlarını mahal-i mezkûrda tahşîd ederek orada askerini Hindistan üzerine sevk için verilecek emre muntazır olmasını iş'âr etti.

(Orlof) 1801 senesi Mart'ında Volga'yı aştı ve (Orenburg) a müteveccihen hareket eyledi.. Fakat Birinci Pol'in vukû'-ı nâgihâni-i katli bütün bu hazırlıkları hercümerç eyledi, Kazaklar tekrar Volga'yı geçtiler, yani geri döndüler. Artık Hindistan'ın Fransa – Rusya tarafından istilâsı mes'elesi kapanmış idi...²⁰⁴”

Yukarıda verilen bilgilerin desteklenmesi açısından Fransız ve Rus ordularının hareketlerinin İctihad dergisine yansıyan bölümünü de vermek yerinde olacaktır.

“...45 bin kişilik bir Fransız ordusu Rusya'nın ortasından geçerek Astarabad'da bir Rus ordusuyla birleşecekti.

Astarabad'da ictimâ' edecek olan tarafeyn kuvvetleri “Herat” ve “Kandahar” tarîkiyle Afganistan'a ve oradan da Hindistan hudûdlarına gececekti. Diğer taraftan bir Rus ordusu daha Hive, Buhara ve Afganistan cihetlerinden Hindistan'ın şimâline yürüyecekti. Bu büyük proje icrâya başlandı. Rus cenerali (Orlof) Orenburg'da karargâhını kurdu. Çar Pol Fransız ordusuna intizâr etmek istemiyordu.. (1801)'de (Orlof) Volga'yı geçmişti. Birinci Pol'ün katli bu ihzarâtı kat' etdi. Kazaklar tekrar “Volga” yı mürûr etdiler. Artık Hindistan'ın bir Rus – Fransız istilâsına ma'rûz kalması mevzû' bahis olmadı.²⁰⁵”

²⁰³ Driault, a. g. e, s.39, Köse, a. g. m, s.87.

²⁰⁴ Nizameddin, a. g. m, s.1441.

²⁰⁵ Rober, a. g. m, s. 77.

Yukarıda verilen ayrı iki bilgiye göre Fransız-Rus orduları arasında 10 bin kişilik bir fark göze çarpmaktadır. Fakat asıl göze çarpan Fransız ve Rus ordularının istila için izledikleri güzergâh olmuştur. Ordular Hindistan'a ulaşmak için, İran üzerinden Afganistan ve Turan üzerinden Afganistan olmak üzere iki yol izlemişlerdir. Aslında bu iki güzergâh, yaklaşık bir asır boyunca Rusya'nın Hindistan'a doğru ilerlemek, İngiltere'nin ise Rus hücumlarına karşı Hindistan'ı korumak için kullanacağı yolları ve bölgeleri işaret etmiştir.

Sonuç itibariyle Fransızların, Hindistan sömürmesini İngilizlere bırakmama düşüncesiyle Ruslarla yaptığı ittifak ve gizli görüşmeler (1800-1801) Çar I. Pavlo'nun ölümü ile birlikte sona ermiş ve başarısız bir ittifak olarak tarihe geçmiştir. Sonuçsuz kalan Fransız ve Rus ordularının Hint seferi, İngiltere'nin bölgeyi tanınmasına, nüfuz sahibi olmasına ve bölge üzerinde kendi menfaatlerine politikalar üretmesine sebep olmuştur.

"...Napolyon ile Çar tarafından tertip edilen bu proje, İngilizler'e Hindistan şibh-i ceziresinin en ziyâde ma'rûz-ı istîlâ olan noktası şimâl-i garbi hudûdu olduğu öğretmiş ve onların nazar-ı dikkat ve meşgûliyetlerini hudûd-ı mezkûra mütecâviz olan Acemistan Afganistan, Belucistan memâlikine tevcîh ettirmiş idi. İşte o zamandan itibâren İngilizler bu muhtelif memâlikte nüfuzlarını te'sîs etmeye gayret ettiler."²⁰⁶

Rusya'nın Fransa ile ittifak yapması aleyhinde olan bir durum teşkil etmemiştir. Aksine ittifak sonucunda Rusya, İran üzerinden Hindistan'a ulaşabilecek yolları teyit ederek, Hindistan civarında etkili bir güç olan İngiltere'nin politikalarına karşı politika üretebilme tecrübesine sahip olmuştur. Ayrıca yukarıda verilen bilgilerde de yer aldığı gibi Kossaklar denilen Don Kazakları veya Rus Kazakları, Rus ordusunun önemli bir bölümünü teşkil etmiş ve Rus ilerlemesinde önemli roller oynamışlardır.

²⁰⁶ Nizameddin, a. g. m, s.1441-1442.

3.1.3 Napolyon'un Bölgede Tutunma Çabaları ve İngiltere'nin Karşı Politikaları

Fransa, İngiltere'ye karşı Hindistan için yürüttüğü politikalarından geri durmamış, Osmanlı topraklarının paylaşımı konusundaki emellerinden vazgeçmemiştir. Rusya ittifakından faydalanamayan Napolyon, Hindistan istikametinde İngiltere ile mücadelesine devam etmek için İran ile anlaşma yollarını aramıştır. Bunun üzerine diplomatik ilişkilere başlanması için Olivier adlı kişiyi İran'a göndermiştir. Fransa'nın bölge üzerindeki hareketlerini gözlemleyen İngiltere ise 1801 yılında John Malcolm'u İran'a göndererek tedbiri elden bırakmamış ve Fransa'nın etkin hâle gelmesini engellemeye çalışmıştır.²⁰⁷ İran şahı Fetih Ali esnek bir politika güderek Fransa ile görüşmeler yapmasına rağmen İngiltere'nin tekliflerini de değerlendirmeye tabi tutmuştur.²⁰⁸

Fransa'nın Hindistan'ı alabilmek için yürüttüğü her politikaya karşı İngiltere aksi bir politika ile karşılık vermiş, Fransa'nın bölgede barınmasına izin vermemiştir. "*Birinci Napolyon, Hindistan aleyhinde İran'ın ittifakını celb edince İngilizler de Afganilerle ittifak etmişlerdi.*"²⁰⁹ Görüleceği üzere İngiltere güvenli bir bölge oluşturabilmek veya bölge devletlerinin desteklerini alabilmek için onlarla iyi ilişkiler kurmaya gayret göstermiştir.

Bölge üzerindeki menfaatler savaşından dolayı 19. Yüzyıl çok hızlı başlamıştır. Özellikle Fransa, 1807 yılında İran'ın Rusya ile mücadelelerinde İran'a askeri ve siyasi destek vererek hem Rusya'yı bölgeden bertaraf etmek, hem de İngilizlerin Hint yolu için İran ile görüşmelerini kesmek amacıyla İran ile Finkenstein antlaşmasını imzalamıştır.²¹⁰ Napolyon'un Rusya'ya karşı sert politikaları bu süreçte devam etmiştir. Balkanlarda Osmanlı Türklerini, Hazar Denizi civarında İranlıları ve Turan'daki Türkleri Rusya'ya karşı tahrik ve teşvik ederek, diplomatik manevralar ile Rusların ele geçirmek istedikleri bölgelerde onlara karşı bir set çekilmesi

²⁰⁷ Malcom, İran'a geldiğinde İran'ı bir anlaşma imzalamaya ikna etmiştir. İmzalanan ikili anlaşmaya göre, Kabil emiri Zaman Şah'ın Hindistan'a yaptığı istila hareketlerinde İngiltere ile birlikte hareket edecek, Afganlılar ve Fransızlar İran'a saldırırlar ise İngiltere bu saldırıların önlenmesi için İran'a askeri destek sağlayacaktı. Böylece Fransa'nın bölgenin atılması için gerekli hamleler yapılacaktı. Ancak İran'a verilen sözlerin tutulmadığı ilerleyen siyasi ve askeri olaylarda kendini gösterecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz Karadeniz, **İngilizlerin İslâm Ülkelerini Parçalama Politikası Ve İran**, Kesit, İstanbul 2016.

²⁰⁸ Yılmaz Karadeniz, "*İran Ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)*", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2009, S.20, s.55.

²⁰⁹ "*Afganistan*", **Servet-i Fünun**, 18 Aralık 1913, C.46, S.1176, s.128.

²¹⁰ Driault, **a. g. e.**, s.166, Karadeniz, "*İran Ve Türkistan...*", s.55.

gerekliliğini düşünmüştür.²¹¹ Fakat bu düşünce faaliyete geçememiştir. Çünkü Rusya 19. Yüzyılın başlarından itibaren Güney Kafkasya'ya yönelmiş ve Azerbaycan topraklarını işgale başlamıştır. Rusya özellikle İravan bölgesine ilerleyerek stratejik bir noktada üs kazanmaya çalışmıştır. Bu işgaller sırasında bazı Ermenilerin Rus ordularında görev aldığı bazılarının Azerbaycan ve Anadolu coğrafyasına göç ettiği görülmüştür.²¹²

Finkenstein antlaşmasından da başarılı bir sonuç çıkaramayan Napolyon, rotayı tekrar Kuzey Azerbaycan topraklarını 19. Yüzyılın başlarından itibaren işgale başlayan Rusya'ya çevirmiş ve Finkenstein antlaşmasının hükümlerini yerine getirmeyerek İran ve Osmanlı topraklarının paylaşımı için Rusya ile bir anlaşma yapmak istemiştir. Rusya için ilerleyiş istikametinde uygun düşen Tilsit Anlaşması 1807 yılında imzalanmıştır.²¹³ Tilsit Anlaşması ile Fransa ve Rusya'nın İran üzerindeki emelleri İngiltere'yi tedirginliğe sevk etmiş ve İngiltere'nin İran ve Afganistan'a heyetler göndermesiyle birlikte Hindistan güzergâhında olan İran ve Afganistan ile ilişkiler kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır.²¹⁴

“...İngilizler bütün ehemmiyetin Hindistan'ın şimâl-i garbı cihetine i'tâ olunması lüzûmunu hissetdiler. Bunun için bu muntıkaya hemcivar hükûmetleri İngiliz nüfûzuna tâbi kılmak icâb ediyordu. Her memlekete ayrı ayrı hey'et-i husûsalar i'zâm olundu. Tilsit muâhedesinden sonra Sir “Gore Ouseley” me'mûriyet-i mahsûsa ile İran'a gönderildi. İngiliz diplomatı az bir zaman zarfında İngiliz nüfûzuna Tahran sarayında râcih bir mevki vermeye muvaffak oldu.”²¹⁵

“Afganistan emiri (Şah Süca) nezdine sefaretle i'zâm kılınan (Mon Stuart Elfniston) un riyâsetindeki heyet ise birinci derecede bir netîce-i siyâsiye elde etmeye muvaffak oldu:

²¹¹ Driault, a. g. e, s.168.

²¹² Yagub Mahmudov v.d, **İravan Hanlığı: Rusya İşgali Ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirilmesi**, Çev. Sebahattin Şimşir, Amia A.A. Bakıhanov Adına Tarih Enstitüsü, ATAM, Ankara, 2018, s. 266-267.

²¹³ Fransa ve Rusya arasında imzalanan Tilsit Antlaşmasına göre; Osmanlı Devleti ve Rusya arasında Fransa, Rusya ise İngiltere ve Fransa mücadelelerinde barışı sağlamaya yönelik arabuluculuk faaliyetlerinde bulunacaklardır. Rusya'nın arabuluculuk faaliyetlerinin sonuçsuz kalması hâlinde İngiltere'ye karşı Rusya, Fransa'nın yanında yer alacak, Fransa'nın arabuluculuğu sonuçsuz kalırsa, İstanbul ve Rumeli toprakları dışında Osmanlı Devleti'nin Avrupa toprakları Fransa ve Rusya arasında paylaşılacaktır. Sıratı Müstakim Dergisi yazarlarından Es-Seyyid Muhammed Et-Tahir 'e göre Tilsit Antlaşması; Napolyon ve Çar Aleksandr Osmanlı memleketlerinin paylaşımı hususunda her biri İstanbul'u kendi topraklarına katmak istediğinden ayrılığa düşmüşler ve bu yüzden Tilsit anlaşması başarısız olmuştur. Bkz. Armaoğlu, a. g. e, s.67, Es-Seyyid Muhammed Et-Tahir, “*Mesâil-i Hayâtiyye*”, **Sırâtı Müstakim**, 28 Aralık 1911, C.7, S.173, s.270, (Ed. Ertuğrul Düzdağ, **Meşrutîyet'ten Cumhuriyet'e Yakın...**, C.7, s.251.

²¹⁴ Karadeniz, “*İran Ve Türkistan...*”, s.55.

²¹⁵ Rober, a. g. m, s.77.

çünkü İngiliz sefiri, emîrin itimâdını kazanmış ve onunla memâlikinin tamâmiyet-i mülkiyesi İngiltere tarafından te'mîn ve sıyânet edilmek mukâbilinde bir Fransız ordusunun mürûruna kat'iyen muhâlefet etmek taahhüdünü nâtık olan (Kalküta)muâhedesini imzalamış idi. (1809). (Elfniston) heyetinden sonra (Gran), (Potinger) (Kristi) heyetleri 1800-1810 senelerinde Afganistan'ın estale-i cenûbiyesi 'ad olunan Belucistan'ı teftîş ederek memleket-i mezkûrenin ekâbir-i ümerâsı ile 'akd-i peyvend ittifâk ve müveddet eylediler.²¹⁶

Fransa ve Rusya ittifakının vermiş olduğu endişe ile İngiltere, siyasi ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla Gore Ouseley'i İran'a göndermiştir. Ayrıca, Fransa ve Rusya'nın İran'a herhangi bir müdahalesinin söz konusu olmaması için Basra körfezine asker ve gemiler göndererek bölge de güvenliğinin arttırılmasını sağlamıştır. İngiltere, Hindistan'ın kuzeyinde de bölge güvenliğinin sağlanması için Afganistan ile Kalküta antlaşmasını imzalamış, antlaşma ile hem Hindistan'ın kuzeyinde kendi güvenliğini garanti altına almış hem de olası bir Rusya ve Fransa tehdidine karşı önlem almıştır. Antlaşmaya göre Afganistan'ın bağımsızlığı İngiltere tarafından taahhüt altına alınmıştır. Ayrıca İngiltere, Afganistan'ın güneyindeki Belucistan'a da elçiler göndererek bölge üzerinde teftiş yaptırmıştır. İngiltere yaptığı bu stratejik hamleler ile hem Fransa'nın bölge üzerinde hâkimiyetinin kaybolmasına ve politikalarının zayıflamasına sebep olmuş, hem de bölge üzerindeki devletler ile ilişkiler kurarak iyi bir izlenim bırakmaya çalışmıştır.

"...(1809) muahedesi daha ziyâde Fransız tehlikesine karşı 'akd olunmuşdur. Hâlbuki Fransa'yı bu kadar tehlikeli 'ad etmek doğru olamaz. Husûsla Fransa Hindistan'da İngiltere ile muhâsemeye girişebilmek mevki 'inde bulunmuyordu.²¹⁷

"Napolyon'un sukûtu, İngiliz – Hindistan hükûmetinin ve cebhe-i meşgûliyetini Asyâ-yı Vustâ'dan çeviremedi. Yalnız İngiltere'nin korkacak düşmanı artık Fransa değildi."

"(Moris) adasının 1810 tarihinde istilası alelhusus Fransa'ya Hindistan'da beş ticaretgâh beldeden başka bir şey bırakmayan (1815) muahedeleri Fransa'yı Hindistan'da tesis-i tefevvuk etmek için mücadele etmeye kudretyâb olamayacak bir hale koymuş idi.²¹⁸

İran ve Afganistan güvenliğini sağlayan ve Fransa'nın bölgedeki çöküşüne zemin hazırlayan İngiltere, özellikle 1815 yılında Hindistan'daki Moris yarım adasında

²¹⁶ Nizameddin, a. g. m, s.1442.

²¹⁷ Rober, a. g. m, s.77.

²¹⁸ Nizameddin, a. g.m, s.1442.

Fransa'ya ait bölgeleri almış ve Fransa'nın İngiltere'ye karşı bölgede tutunamayacağını göstermiştir. Bölgede artık Hindistan'ı rahatsız edebilecek devlet olarak Rusya kalmıştır.

Fransız tarihçi Driault'un Napolyon ve İngiltere hakkında verdiği bilgilere göre, İngiltere hükümeti daima Napolyon'un yolunun üzerinde bulunup onu takip etmiştir. Fakat Napolyon İngiltere'yi takip etmemiştir. Napolyon için hiçbir zaman İngiltere bir amaç olmamış, sadece önüne çıkan bir engel olmuştur. Amacı eğer İngiltere olsaydı bunu doğrudan yapardı fakat Napolyon hiçbir zaman bunu yapmamış, doğu siyasetinde İngiltere'ye arkasını dönerken dikkatini hep doğuya vermiştir.²¹⁹

3.1.4 Napolyon'un Politikalarının İflası

1815 yılı savaşlarında Fransa'yı mağlup eden İngiltere'nin "İran-Turan-Afgan" coğrafyasındaki asıl düşmanı Fransa'dan ziyade Rusya olmuştur. Yaklaşık bir asır boyunca "İran-Turan-Afgan" coğrafyasında çeşitli politikaların uygulandığı Büyük Oyun ve Gölgeler Yarışması olarak da tanımlanan İngiliz-Rus rekabeti kendini göstermeye başlamıştır.

"...Napolyon'un Hindistan hakkındaki projelerine iştirak eden bir devlet [Rusya] İngilizleri ihâfe hususunda Fransızların makamına kâim oldu: Fransız tehlikesini Rus tehlikesi istihlâf etdi."²²⁰

Fransa'nın, Hindistan için İngilizlere karşı uyguladığı politikalarının iflasının ardından bölgede büyük devlet sayılabilecek Rusya kalmıştır. Rusya Çar I. Petro'dan beri Hindistan'a ulaşmak emelinden vazgeçmemiştir. Her ne kadar Rusya bu görüntüye sahipse de İngiltere'ye karşı gücü ne derecedeydi ve bunun için politikaları var mıydı, gerçekten Rusya İngiltere için bir tehlike arz ediyor muydu gibi sorular bu dönemde tartışılmaya başlamıştır. Aynı zamanda Rusya'nın İran, Turan ve Afgan'ı istila edip etmeyeceği gibi konular da tartışmanın içerisinde kendine yer bulmuştur.

"Ba'ş(?) kimseler Rus tehlikesinin en hayâlî bir tehlike olduğunu bundan daha bî ma'nâ bir tasavvur olamayacağını ve çünkü Rusya; ciddi bir harb için lazım gelen askerî mühimmât-ı

²¹⁹ Driault, a. g. e, s.355.

²²⁰ Nizameddin, a. g. m, s.1442.

harbiyeyi, zehâiri sevk husûsunda mutlak sûretde 'âciz olduğundan ve İngilizler ile aralarında geçitleri bile (Mont Blan) dan yüksek olan Himalaya, Hindikuş gibi mevâni'-i tabî'yye ve Afganistan gibi muhârib ve cengâver, müstevlîyi en büyük tehlikelere dûçâr edebilecek bir kavim ile meskûn olan kıt'alar bulunduğundan böyle bir tehlikenin ihtimâli olmadığını iltizâm ettiler.

Eğer Rusya hükûmetini böyle bir teşebbüsü icrâya teşvîk ve yâhûd icrâdan ferâgat ettirecek siyâsî, iktisâdî ve ictimâ'î te'emmülâtta sarf-ı nazar edilerek sadece Hindistan'ın şimâl-i garbîden istilası imkânı olup olmadığı düşünülecek olursa emsal-i tarihiye delaletiyle, böyle bir taarruzun kabil olduğunu tasdik mecburiyeti hâsıl olur.

Asya'nın merkezinden kopup gelen emvâc-ı hurûşân-ı istila Hindistan imparatorluğunun hudutlarını birinci defa olarak dökmeyecek idi! Mahmud-ı Gaznevi, Timurlenk, Babür, Nadir Şah tarafından edilen büyük istilalar hep şimal-i garbi hududundan vâki' olmuş idi.

Hindistan'da bulunan ve buranın tarihine vâkıf olan İngilizler bu noktadan böyle bu taarruzun imkânı hususunda müttefiktirler.²²¹”

3.2 İngiliz-Rus Rekabeti

Yukarıda bahsedilen tartışmaların cevabını tarih vermiş, bu sorular akılda iken Rusya'nın cevabı da çok gecikmemiş ve Rusya, Hindistan'a ulaşmak ve İngiltere'nin bölge üzerindeki nüfuzunu ve menfaatini kırmak²²² amacıyla harekete geçmiştir. İngiltere ve Rusya “İran-Turan-Afgan” coğrafyasında yaklaşık bir asır sürecek olan bir rekabete tutuşmuşlardır.

“On dokuzuncu asır imtidâdınca Rusya hududlarını Hindistan'a doğru tevsi'den feragat etmedi. Esasen Asya-yı Vusta'da ki Rus istilası Napolyon muharebelerinin hitamından sonra başlamıştır. Bu istila yavaş yavaş İngilizleri endişeye düşürecek bir dereceye geldi. İran havâlisi gitdikçe Rus dâire-i nüfûzuna dâhil oluyordu. Bir gün Rusları İran'a hâkim görmekten korkan İngilizler acil çare ile Rus tehlikesinin önüne geçmek lüzûmunu hissettiler.²²³”

Rusya, Hindistan üzerine yürümenin etkili ve başarılı olunabilmesi için ilk olarak İran'ı kendi nüfuzu altına alarak, İran'ı politikalarında kullanmak istemiştir. İran

²²¹ Nizameddin, a. g. m, s.1442.

²²² BOA. İ..HR.. 276-16642.

²²³ Rober, a. g. m, s.78.

üzerinden ise Afganistan ve Hindistan civarında çatışmalara sebep olarak İngiltere'yi oyalama ve güçten düşürme politikasını uygulamaya çalışmıştır. İngiltere'nin de Rus politikalarına karşı politikalar üreterek Rusya'nın düşüncelerinin faaliyete geçmesini engellemeye çalıştığı tarihi süreçlerden anlaşılmıştır.²²⁴

Rusya ile İran arasında 1804-1813 yılları arasındaki savaşları İngiltere'yi endişeye düşürmüş, Rusya'nın Hindistan güzergâhında ilerlemesini İran ile engellemeye çalışmıştır. 1812 yılında İran ile bir anlaşma imzalayarak, İran'a karşı herhangi bir devletin saldırması durumunda mali ve askeri yardımda bulunacağını garantisini vermiştir. Hal böyle olunca İran, bölgeye İngiltere hariç diğer devletlerin girmesine izin vermemiş olacaktır.²²⁵

Rusya, İran üzerinden Turan ve Afgan coğrafyasına yayılışını Fransa'nın bölge üzerindeki politikalarının etkisiz hale geldiği dönemde Hindistan'a ulaşmak için gerçekleştirmeye başlamıştır. Bunun örneği olarak 1813 yılında İran toprakları olan Dağıstan, Şirvan ve Hazar Denizinin kıyısındaki şehirlere saldırılarda bulunmuştur.²²⁶ Ağır bir hezimetten sonra İran “*Rusya hükûmetiyle gâyet vâsi' imtiyâzât-ı hâvî mu'âhede imzâ eylemiştir.*²²⁷” Gülistan anlaşmasına göre yukarıda zikredilen şehirler kısacası Azerbaycan Rusya'nın eline geçmiştir. Stratejik öneme sahip olan Hazar Denizi'nde İran'ın hakları Rusya'ya devredilmiş ve Hazar Denizinde sadece Rusya'ya ait savaş gemilerinin bulundurulması kararlaştırılmıştır. Bu anlaşma Rusya, İran'ın iç meselelerine karışmamayı taahhüt etmiştir. Ayrıca Gülistan anlaşması ile on yıldır süregelen İran-Rus savaşları bitirilmiştir.²²⁸ Gülistan Anlaşması ile İran büyük kayıplara uğramış, Rusya istediklerini almış ve güneye inme politikasında önemli bir yol kat etmiştir.

Gülistan anlaşmasında İngiltere, İran ve Rus mücadelesinde ihtilafların sona ermesi için ara bulucu devlet konumunda olmuştur. İngiltere kendi menfaatleri doğrultusunda Ruslar ile aralarının bozulacağına istinaden Rusları İran'da ele geçirdikleri topraklardan vazgeçmesine ikna edememiştir. Ayrıca 1812 yılında

²²⁴ Sıtkı Uluerler, “*Herat Meselesi ve İran-İngiliz Savaşının (1856-1857) Osmanlı Devleti'ne Etkileri*”, **Turkish Studies**, 2015, C.10, S.1, s.807.

²²⁵ Karadeniz, **İngilizlerin İslam Ülkelerini...**, s.74.

²²⁶ Nizameddin, a.g.m, C.3, s.1457.

²²⁷ Suad Muhtar, “*Muahadat-ı Nükte-i Nazarından İran Ve İran'da Ecânibin Vaziyyet-i Ahdiyye ve Hukukiyyesi*”, **Dârülfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Mayıs 1916, C.1, S.2, s.126.

²²⁸ Karadeniz, **İran'da Sömürgecilik...**, s.108.

imzalanan anlaşmaya göre İran'a mali ve askeri destek sağlayacağını sözünü veren İngiltere, Rusların ele geçirdikleri toprakları geri alma umuduyla Ruslara saldırmayı düşünen İran'a askeri destek sağlamaması üzerine ara buluculuk faaliyetleri sonuçsuz kalmıştır. Gülistan anlaşmasının ardından Rusya'nın bölgede tehlikeli bir hâl aldığını ve Hint yolu güzergâhında önemli bir yeri nüfuzlarına geçirdiğini gözlemleyen İngiltere, bölgedeki kendi nüfuzunu artırmak maksadı ve İran'a destek bahanesiyle yukarıda zikredilen 1812 yılındaki anlaşmanın benzerini 1814 yılında Dostluk ve Ticaret anlaşması adı altında imzalamıştır. Fırsattan istifade İngiltere, Elniston ve Pottinger'i²²⁹ Afganistan civarına da bilgi toplamaları ve güvenlik koridoru oluşturmak için göndermiştir.²³⁰ İngiltere, İran ile Dostluk ve Ticaret anlaşması imzalayarak batıdan Rusya'nın güneye inmesinin engellenmesi konusunda kendince güvenliğini sağlamaya çalışmış, o sırada Hindistan'ın kuzey güzergâhını oluşturan Afganistan'a da kişiler görevlendirerek Afganistan'ı bir diğer güvenli bölge olarak konumlandırmıştır.

İngiltere'nin yukarıda zikredilen olay ve tarihlerden sonra "*İran-Turan-Afgan*" coğrafyasındaki halk ile ilişkilerini yoğunlaştırdığı görülmüştür. Türkistan hanlıkları ile iktisadi ve siyasi ilişkilere girilmeye çalışıldıysa da başarısız olunmuştur. Bu dönemde, Turan coğrafyası hakkında bilgi toplamak ve ilişkileri geliştirmek adına casuslar gönderilmiştir. İlk olarak William Moorcroft, Buhara Hanlığı ile ticari faaliyetleri başlatmak ve geliştirmek gönderilmiştir. Rusya'nın 1820'li yıllarda Negri ve Meyendorf gibi isimleri Buhara hakkında bilgi toplamak için gönderdiği öğrenilmiş bunun üzerine Afgan, Turan ve İran coğrafyalarına da heyetler göndermeye başlamıştır.²³¹

1804-1813 İran-Rus savaşları sonunda imzalanan Gülistan antlaşması İran'ı büyük bir toprak kaybına uğratmış, Rusya'nın İran'da nüfuz sahibi olmasına sebep

²²⁹ Özellikle 19. yüzyılda "*İran-Turan-Afgan*" coğrafyasında keşif hareketleri yapan veya seyahat eden kişiler kimliklerini gizli tutmak ve dikkatleri üzerlerine çekmemek adına "*kılık değiştirme*" yoluna gitmişlerdir. Bunun örneklerinden biri olan İngiltere tarafından 1810'lu yıllarda Afganistan civarına hacı kılığı şeklinde Belucistan'a gönderilen Pottinger şunları dile getiriyor: "*Ayaklarımı, derileri su toplayıncaya kadar inatla güneşte tutmama rağmen, asla ellerimin ve yüzümün yanık tenine sahip olamamışlardı.*" Pottinger'in bu sözlerine rağmen yabancı olduğu daha sonra ortaya çıkmış daha sonra kimliğini bölgenin değişik yerlerinde Özbek atları satan bir tacir olarak değiştirmiştir. Kılık değiştirerek "*İran-Turan-Afgan*" coğrafyasında casusluk yapan veya seyahat ederek bölge hakkında bilgiler edinen kişiler için bkz. Thierry Zarcone, **Yasak Kent Buhara 1830-1888**, Çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Nisan 2014.

²³⁰ Halil Çetin, "*1863-1873 Döneminde Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti*", **Bilig**, Güz 2000, S.15, s.3, Saray, "*Türkistan'da Rus-İngiliz...*", s.402.

²³¹ Muhammed Bilal Çelik, Emre Keser, "*Meyendorf'un Buhara Hanlığı Seyahati*", **Mavi Atlas**, C.6, S.2, s.31-32, Sabol, a. g. m, s.1020-1021.

olmuştur. Bunun üzerine İran ikinci İran-Rus savaşlarını başlatarak kaybettikleri toprakları geri almak ve Rusya'yı İran'dan def etmek amacıyla Fransa ve İngiltere'nin desteğini alarak 1826 yılında Ruslara karşı saldırıya geçtiyse de başarılı olamamıştır. İran saldırısına karşı Ruslar 1827 yılında Revan, Nahcivan, Marendi ve Tebriz'i ele geçirmişlerdir.²³² Savaş sonrası “İran’ın Rusya ile ‘akd eylediği “Türkmen Çayı” nâmını hâ’iz meşhûr 5 Şa’bân 1244 10-22 Şubat 1828 tarihli mu’âhedenâmesinde imtiyâzât birer birer ta’dâd olunmuş ve bilâhare düvel-i sâ’ire “en ziyâde mazhâr müsâ’ade millet” kâ’idesine tevfiķan işbu imtiyâzâtta tamamıyla müstefit olmuşlardır.”²³³

Antlaşmaya göre, Hazar Denizi ve Kafkas dağları arasında kalan topraklar ve halklar Rusya'ya ait olmuştur. İran Rusya'ya belli bir miktar savaş tazminatı ödemeyi kabul etmiştir. Hazar Denizi, İran ve Rusya'nın ticaret gemilerine açık olacak ancak savaş gemilerinde ise sadece Rusya'nın gemilerine açık olacağı kararlaştırılmıştır. Rusya'nın uygun gördüğü kişiler sığınmacı olarak belli bir bölgelerde yaşayabilmiştir. Güney Azerbaycan ahalisinin istedikleri vakit Rusya'ya göçebilmeleri için uygun ortamın oluşturulacağı dile getirilmiştir. Antlaşmanın önemli bir detayı Kuzey Azerbaycan'ın Ruslara ve Güney Azerbaycan'ın İran'a bırakılışı ve Azerbaycan Türklerinin söz sahibi olamayışından dolayı Türklerin kaderini Ruslar ve İranlılar belirlemiştir. Bu problemin yankıları günümüzde de devam ediyor, Güney Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinde bulunmalarının tarihi dayanak noktası 1828 tarihli Türkmençay antlaşmasıdır. Ayrıca Rusya hâkimiyetine geçen Revan ve Nahcivan hanlıklarına Ermeniler göç ettirilerek Ermenistan'ın temellerinin atılması da Türkmençay antlaşmasının günümüze olan etkilerinden birisidir.²³⁴

İlginçtir ki; Türkmençay antlaşmasının sonucunda, 19. Yüzyılın ortalarında Azerbaycanlı tarihçiler, Rusya'yı Azerbaycan'ın kurtarıcısı olarak görmüşler, 20. Yüzyılın başlarında kısmen tenkit edenler bulunmuştur. 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde nispeten az bela getirdi değerlendirmeleri yapılırken, yüzyılın ilk yarısında ise Azerbaycan'ın her alanda gelişmesinin sebebini Rusya olduğu dile getirilmiştir. Yüzyılın son çeyreğinde Rusya ile Azerbaycan'ın dostane ilişkilere sahip olduğu fakat Osmanlı Devleti ve İran'ın bunu engellediği düşüncelerine sahip olunurken,

²³² Okan Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 2008, S.36, s.188-189.

²³³ Muhtar, a. g. m, s.127.

²³⁴ Yeşilot, a. g. m, s.190.

yüzyılın sonuna doğru Ruslar tarafından sadece Kuzey Azerbaycan'da değil Kafkasya'da yapılan bir vahşet ve zulüm olarak değerlendirilmiştir.²³⁵ Bu değerlendirmeler göz önüne alındığında Azerbaycan Türklerinin yazdıklarının Rusya tarafından kontrol edildiği düşünülürse, bu şekil farklı düşüncelerin ortaya çıkması muhtemeldir kanısına varılmıştır.

Antlaşma dâhilinde Rusya İran ile barış antlaşmasının yanı sıra bir de 9 maddelik bir ticaret antlaşması daha yaparak büyük bir imtiyaz elde etmiştir. Ticaret antlaşmasının birinci maddesine göre; pasaportu olan Rus tebaasının İran'ın her tarafından serbestçe ticaret yapabilmesi aynı zaman da İran'ın hem denizden hem karadan ticaret mallarını Rusya'ya sokabilmesi ve aynı zamanda İran'da Rus tebaasından biri vefat ederse malları akrabasına, akrabası yoksa ortaklarına, ortakları da bulunmadığı takdirde Rus elçiliğine devredilmesi kararlaştırılmıştır. İkinci madde birinci maddeye ithafen hakların garantisinden bahsetmiştir. Üçüncü maddeye göre taraflar yüzde beş gümrük vergilerinin ödenmesi konusunda karara varmışlardır. Dördüncü madde de, iki devletten biri başka bir devlet ile savaş hâlinde olursa iki tarafın tebaası mallarıyla savaş hâlinde olan devletin sınırlarına girebilecek ifadesine yer verilmiştir. Beşinci, yedinci ve sekizinci maddeler de Rus tebaasının hukuki hakları garanti altına alınmış, İran'da kısmen aynı haklara sahip olmuştur. Altıncı madde de konsolosluk memurlarının kendilerine getirecekleri mallardan verginin muaf tutulması yer almıştır. Dokuzuncu maddeye ise iki devlet arasında tamamının icrasının kabul edilmesi maddesi konulmuştur. *“işte bu 1828 tarihli Türkmen Çayı mu'âhedenâmesidir ki tam bir kapitülasyondur.”*²³⁶

*“Her muhârebe netîcesinde Acem şâhı siyâsetini Rus menâfi'ine gayr-ı muvâfık bir tarzda ta'kîb edebilmek iktidârını kaybediyor ve İran'ın tamamıyla Rus nüfûzu altında kalması ve belki de memleket-i mezkûrede Rus hâkimiyetinin te'sîs etmesi korkuları yavaş yavaş baş gösteriyor idi.”*²³⁷

1826-1828 İran-Rus harbi sonucunda doğu ve güney yollarının güvenliğini sağlayan Rusya, Türkmençay antlaşmasının hemen sonrasında Osmanlı Devleti'ni mağlup ederek 1829 Edirne Antlaşması ile Kafkaslardaki güvenliğini de sağlamıştır. Rusya,

²³⁵ Yeşilot, a. g.m, s.195-196.

²³⁶ Muhtar, a. g. m, s.127-129.

²³⁷ Nizameddin, a. g. m, s.1457.

Kafkaslar ve İran’da hâkimiyetini sağlayarak Osmanlı Devleti ve İran’ı sürekli baskı altında tutmak için Kafkasya’yı bir üs olarak kullanmıştır.²³⁸

Türkmençay antlaşması sonucunda Feth Ali Şah (1797-1834) döneminde İran sınırlarında nüfuzunu arttıran Rusya, Hindistan’a ilerleme yönünde önemli bir adım atmıştır. Rusya, İran üzerinden Herat’a, Herat’tan Afganistan’a, oradan da Hindistan’ı tehdit edebilecek konuma gelmiştir. Rusların bu harekât noktaları İngiltere’de büyük bir endişe uyandırmış, Rus ilerlemesinin bir tehlike arz ettiği İngiliz basınına yansımıştır. İngiltere, Rus ilerlemesine karşın bir harekâtına geçmek düşüncesine kapılmıştır. O sırada Tahran Büyükelçisi Mcneill yayımladığı bir makalede; Rus ordusunun İran’daki üssünden Hindistan’a olan mesafesi Petersburg’a olan mesafesinden daha yakın ifadelerini kullanması İngilizler için tedirginliğin daha da artmasına yol açmıştır.²³⁹

Rusya, bu tarihten sonra İngiltere’ye kuzeyden ve batıdan açık bir şekilde tehdit oluşturmuştur.

“Esâsen, (1830) sene-i milâdîsinin rûznûme-i şu’ûnu Rusların, birinci def’a olarak (Yaksart)’a²⁴⁰ pâ-yı enzâr-ı istilâ olduklarını kayd eylemiş idi. Memâlik-i meftûhânın hatt-ı Hindiyê’den gâyet uzâk bir mesâfede bulunmasına rağmen Rusların bu tevsi’i İngilizlere, vekâyi’in istilzâm eylediği tedâbir-i lâzimeye tevessül etmek. Alelhusûs on dokuzuncu asır milâdî-i evâ’inde Afganistan Emiri (Şah Şüca) ile Napolyon’a karşı ‘akd eyledikleri ittifâkı tecdîd eylemek husûsunda sâ’ik-i yegâne oldu.”²⁴¹

Osmanlı basınına yansıyan bilgilere göre Rusya 1830 yılında Maverünnehir civarına bir istila hareketi gerçekleştirmiştir. Mesafenin Hindistan’a uzak olmasına rağmen Rusların ilerlemeleri İngilizleri endişeye düşürmüştür. İngiltere otuz yıl önce kendisine karşı yapılan Fransa ve Rusya ittifakında olduğu gibi Rus ilerlemesine karşın kendisine yine Afganistan’ı müttefik olarak seçmiştir.

Afganistan, İngiliz-Rus rekabetinde her zaman önemli bir yer edinmiştir. Afganistan, batıya ilerleyemeyen ve sıcak denizlere inemeyen Rusya için Hindistan’a açılan

²³⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, TTK, Ankara, 2017, C.5, s.119-121, Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.56-57, Saray, “*Türkistan’da Rus-İngiliz...*”, s.402.

²³⁹ Saray, “*Türkistan’da Rus-İngiliz...*”, s.402.

²⁴⁰ Eski Yunan eserlerinde Maverünnehir’deki Seyhun nehrine verilen isimdir. Bkz. Şemsettin Sami, a. g. e, C.6, s.4784, V.V. Barthold, **Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)**, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul, 2014, s.400.

²⁴¹ Nizameddin, a. g. m, s.1457-1458.

yollardan birisi olmuştur. İngiltere için ise, Hindistan'daki güvenliği sağlaması yolundaki en önemli kapılardan birisidir. Kısacası bu iki devlet için Afganistan, temelinde iktisat yatan Hindistan'a ulaşma ve Hindistan'daki varlığını koruma mücadelesinde tampon bölge konumunda olmuş ve bu mücadeleden her zaman zarar görmüştür.²⁴²

Rus-İran yakınlaşması açıktan açığa İngilizler için bir tehdit ve Hindistan'ın güvenliğinin sağlanması konusunda İran hamlesini başarısızlığının kanıtı idi. Bu sebeple İngiltere güvenlik koridorunu Afganistan'a kaydırmak zorunda kalmıştır. Ayrıca İngiltere, Afganistan, Türkmen memleketleri, Hive, Buhara ve Hokand hanlıkları ile iyi ilişkiler kurmak için bölgelere Alexander Burnes ve Arthur Conolly'yi gibi isimleri göndermiştir.²⁴³ Conolly'nin verdiği bilgilere göre Rusya'nın sürekli rahatsız ettiği Türkistan hanlıkları köken itibarıyla bir olduklarından dolayı İngiltere destekli birleşmeli ve İngiltere sayesinde Turan'a medeniyet gelmelidir. Böyle bir durumun gerçekleşmesi hâlinde İngiltere Rusya'ya karşı güvenli bölge oluşturma ve Rusya'ya karşı çıkma yolunda önemli atmış olacaktır.²⁴⁴ Yüzbaşı Conolly'nin bu fikri Turan coğrafyasında bir hareketliliğin yaşanmasına sebep olmuştur. Hareketliliğin sebebinin İngiltere'nin tasarladığı konfederasyon düşüncesi olduğunu öğrenen Rusya "İran-Turan-Afgan" coğrafyasında İngiltere'nin Rus politikalarını engellemeye çalıştığını düşünmüştür.²⁴⁵

Hâkimiyetini İran'da iyiden iyiye hissettirmeye başlayan Rusya'nın Hürmüz boğazında etkinliğini arttırması ihtimalinden dolayı İngiltere'nin içine düşen korku ve endişeyle bu dönemde Rusya ile yaptığı antlaşma Osmanlı basınına şu şekilde yansımıştır:

"Rakibinin sevâhil-i İrânî'yi zîr-i tahakkümüne alarak bu sûretle Hürmüz Boğazı'nın medhaline hâkim olması ihtimâlden dolayı dûçâr-ı havf ve herâs olan İngiltere, Rusya ile 1834 te bir mu'âhede 'akd eyledi. Bu mu'âhede mûcibince tarafeyn-i 'akdeyn İrân'ı bir hükûmât-ı müstakile olarak muhâfaza eylemeyi taahhüd ediyorlardı."

²⁴² Mehmet Köçer, "Afganistan Üzerinde İngiliz-Rus Mücadelesi (1826-1919)", **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, 2004, C.2, S.1, s. 64.

²⁴³ Çetin, "1863-1873...", s.3.

²⁴⁴ Kürşad Köse, "İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017, s.4.

²⁴⁵ Köçer, a. g. m, s.65.

“İ’tilâf-ı mezkûr İngiltere’nin İrân cihetinden olan korkusunu izâle eylemiş ve bu husûsda kendisine itma’in bahş olmuş ise de Rusları Türkistan merkezi ve Hind-i şimali istikametinde (İrtiş) cenûbuna doğru vâki’ olan tevsi’lerinde serbest bırakmış idi.”²⁴⁶

Antlaşmaya göre İran’ın bağımsızlığı Rusya ve İngiltere tarafından kabul edilmiştir. Antlaşma ile birlikte İngiltere İran güzergâhındaki tedirginliğini biraz olsun gidermiş ve Rusya’ya güvenmek zorunda kalmıştır. Bu sebeple Rusya’nın Turan coğrafyasında ilerlemesine ses çıkarmamıştır.

Rusya, İran’da hâkimiyeti sağladığı dönemlerde İran’ın iç işlerine müdahale etmekten kaçınmamıştır. Rusya menfaatine çalışan veya Rus yanlısı adamları devlet adamlığı nezdine getirmeye çalışmıştır. Böylece Rusya, kendi menfaatlerine çalışan ve İngiltere aleyhtarı olan bir İran yaratmaya çalışmıştır.

“...İran prensleri Rusya hükûmetinin tasdik ve tasvibi olmadıkça veliahd olamaz ve bu mes’ele şâhları Rus hükûmetine pek çok râbitalarla rabt ederdi.

...Yetmiş, seksen sene akdem İran’da İngiltere politikası Rusya politikasına galib iken-Kafkasya’nın Ruslara teslimiyetiyle neticelenen-Rusya ve İran muhârebesinde İran’ı himâye edeceğini İngiltere hükûmeti vaad etmişken sözünde durmaması ile mütezelzil olan İngiltere siyâseti Afganistan mes’elesinin zuhûruyla büsbütün mahvolmuş ve yerine bir Rus politikası kâim olmuştu. İşte Rusya nüfûzu bu zamandan itibâren başlayarak git gide öyle bir hâle gelmiş idi ki bâlâda arz olunduğu vechile veliahdler tasdik olunduktan başka İran sadr-ı a’zamları dahi birer Rus me’mûru addolunurcasına himâye olunurlardı.”²⁴⁷

Dış politika esaslarında İran’ı kullanmaktan vazgeçmekten isteyen Rusya, İran’ın her ne olursa olsun kaybettiği toprakları geri alma düşüncesi bağlamında yürüttüğü politika ile İranlıları Herat ve Merv üzerine yönelmelerini, Türkmenler ve Afganlar aleyhinde genişlemelerini, Hindistan’a doğru yayılmalarını bu istikâmette hareket ederlerse askeri destek vereceğini ve Türkmençay antlaşması sonucunda almış savaş tazminatından vazgeçeceği teklifi Kont Simoniç tarafından İran’a sunulmuştur.

²⁴⁶ Nizameddin, a. g. m, s.1457.

²⁴⁷ Naci, “İranlılar”, **Sırâtı Müstakim**, 30 Eylül 1909, C.3, S.56, s.63-64, (Ed. Ertuğrul Düzdağ, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimize Belgesi Sırâtı Müstakim Mecmuası 1908-1925**, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Ekim 2015, C.3, s.58-59.

Teklifin kabulü Rus-İran yakınlaşmasını ve İran Herat'a yönelme düşüncesini harekete geçirmeye başlamıştır.²⁴⁸

1833 yılında Rus destekli İran ordusunun Herat'a saldırmasıyla birlikte, İngiltere ilk defa Rusya karşısında Hindistan'ı koruma adı altında ilk defa silaha sarılmış ve İran ordusunu geri püskürtmüştür. Bu sebeple Dost Muhammed Han ile İngiltere arasında dostluk ilişkileri gelişmiştir. İran ordusunun ikinci kez gelişi, İngiltere'nin güvenlik koridorunu Afganistan'a çekmesine ve işgal düşüncesine sebep olmuştur. Herat meselesi birlikte Afganistan'ın tampon bölge hâline gelmesi Rusya'nın Turan coğrafyasında nüfuzunu arttıracığının habercisi olmuş ve gelecek yıllarda Turan coğrafyası İngiliz-Rus rekabetine sahne olan bir coğrafya halini almıştır.

Herat meselesi ile birlikte İngiltere'nin Rusya karşısında Afganistan politikası, “...*(Burn)*²⁴⁹, 1830, 1837 tarihlerinde sefâretle Afganistan Emîri nezdine i'zâm olundu ve yine sene-i mezkûrede İrân şahının Herat'ı muhâsara eylemesi üzerine *(Potinger)* nâmındaki İngiliz zâbıtı mezkûr mevki'inin te'mîn-i müdâfa'ası zimmunda o tarafa gönderildi ve aynı zamanda İngiliz filosu Basra Körfezi'nde İrân'a ait olan *(Karraş)* adalarını yedd-i zabtına geçirdi.

Gerek Londra'da ve gerek Kalküta'da Acem şâhının Herat'ı muhâsarası Rusya'nın telkînâtı netîcesinde vukû'u bulduğuna hükmedildiğinden tedâbir-i mebsûta gayr-i kâfi görüldü ve binâen aleyh İngiltere hükümetince Afganistan'ın te'mîn-i müzâheret ve mu'âvenetine ve devlet-i mezkûrenin ba'zı ihtimâlâta karşı İngiliz Hindistan İmparatorluğu ile teşrik-i mukadderât ve tevhîd-i mesâ'i eylemesine kat'ıyyen karar verildi”²⁵⁰ şeklinde yer almıştır.

İran'ın Herat'ı kuşatması üzerine İngiltere, Alexandr Burnes'i Afganistan'a elçi olarak göndermiş ve Henry Pottinger'i ise Herat'ın savunulması için göndermiştir. Aynı zamanda İngiltere Basra körfezindeki Karraş adalarını ele geçirerek İran ve Rusya'ya gözdağı vermiştir. İran ordusu tarafından Herat'ın zapt edilmesini merkez İngiltere'sinde ve Hindistan İngiltere'sinde Rusların teşvik ve tahriki sonucunda gerçekleştiğini düşünmüşlerdir. Bununla beraber İngiltere, Herat'ın savunulmasında Afganistan'ın mevcut durumuna destek vererek kendi nüfuzuna dâhil bir Afganistan tasarlamış, bu niyetle Afganistan'ın işgalinin yolu açılmıştır.

²⁴⁸ Saray, “*Türkistan'da Rus-İngiliz...*”, s.403-404.

²⁴⁹ Faaliyetleri ve ölüm tarihi göz önüne alındığında İngiltere'nin “*İran-Turan-Afğan*” coğrafyası uzmanı Alexander Burnes'in kısaltması olabileme ihtimali yüksektir.

²⁵⁰ Nizameddin, a. g. m, s. 1458.

Afganistan'da elçi olarak bulunan Alexander Burnes, Hindistan Genel Valisi Auckland'a Afganistan'ın işgal edilmediği takdirde, Afgan halkının korunmasıyla birlikte daha büyük işler yapılabileceğini dile getirmiştir. Burnes, Afganlıların korunması hâlinde hükümeti elinde bulunduran Dost Muhammed Han'ın gözünde İngiltere'nin iyi bir izlenim bırakacağını, bunun neticesinde Afganlılar ile Turan'daki Sünni Müslümanları Rusya ve İran'a karşı ortak bir ittifak içine alabileceğini düşünmüştür. Burnes, Dost Muhammed Han'ın Rusya ve İran'dan ziyâde İngiltere'nin dostluğunu kabul eden bir lider olduğunu ve Han'ın Rusya karşıtı politikalarda kullanılabileceğini düşünmüştür.²⁵¹

Ayrıca bu dönemde Afganistan ile Hint kökenli Sihler arasında problemler meydana gelmiştir. Herat meselesinden önce bu meselenin halledilmesi için Afganistan emiri Dost Muhammed Han İngiltere'den destek beklemiş fakat beklenen destek Rusya'dan gelince Dost Muhammed Han Rusya ile ittifakı kabul etmiştir.

“1836 senesinde “Dost Muhammed” Han Kâbil hâkimi bulunuyordu ve İngilizlerle ittifâk idüb mevki'ini tahkîm ve takviye eylemek arzûsunda bulunduğundan sene-i mezkûre Mayıs'ın 31 inci günü tarihi ile Hindistan valisi Auckland (Okland) a ihlaskârâne bir mektûb yazmış idi. Sonraki zamanlarda olduğu gibi bu mektûbun tarih-i tahrîrinde dahî İngilizler Afganistan'ın Hindüstan'daki İngiliz menâfi'i aleyhine Ruslar ile ittifâk etmek üzere olduklarından pek ziyâde korkmakta idiler.

Binaen aleyh bu hâdiseyi Lord (Okland) Afganistan ile anlaşabilmek üzere pek hayırlı bir fırsat 'ad ederek müzâkerâta bulunmak için (Kâbil) şehrine Yüzbaşı (Aleksandır - Barnes) i murahhas olarak gönderdi. İngiliz elçisi (Kâbil) de büyük bir şa'şa ile kabûl edilmiş ise de İngilizlerin bir hükümdâr-ı müstakile karşı gönderdikleri murahhasın adab-ı mahsûsaya adem-i vukûfu, husûsuyla bir dürbin, bir tabanca ve harem-i hânîdeki kadınlara mahsûs bir iki kıymetsiz iğneden ibâret olarak getirdiği hediyenin hey'et-i istihkarkârânesi gerek “Dost Muhammed” Han'ın gerek vükelâ-yı hükûmetin pek ziyâde canını sıkmış idi. Ma'mâfih şâyed İngilizler Hindistan tarafından “Dost Muhammed” Han'ın taleb ettiği mu'âvenet-i askeriyeyi te'mîn edecek istihzârâtda bulunmuş olsaydılar hükümdârın İngilizlerin kusurlarına karşı iğmâz-ı 'ayn etmesi dahî muhtemel idi.

Me'mûr-ı murahhas Yüzbaşı (Aleksandır - Barnes) dahî bu mu'âvenetin Afgan hânından deriğ edilmemesi lâzım geleceğini ve Dost Muhammed mu'âvenet-i hâriciye ile, eski arâziyi

²⁵¹ Saray, “Türkistan'da Rus-İngiliz...”, s.405.

elde etmek fikrinde bulunduğundan İngiltere'den alamayacağı mu'âvenetini Ruslardan talep etmesi müstebit olmadığını bildiriyordu. Dost Muhammed İngiliz elçisine bir müddetden beri gerek Rusya ve gerek İran hükûmeti kendisine arz-ı mu'âvenet etmekte iseler de bunların maksad-ı aslileri menâfî-i mütekâbilelerini te'mîn eylemeye ma'tûf bulunduğundan şayed İngiltere lâzım gelen mu'âvenetini ibrâz ederse her iki hükûmetle olan müzâkerât ve mu'âmelâtını hemen terk eyleyeceğini söylemiş idi. Bu esnada Yüzbaşı (Vukoviç) nâmında bir Rus murahhası hemen (Kâbil) e muvasalet etmek üzere idi. Dost Muhammed İngiliz murahhası bundan haberdâr etmiş, şayet İngiltere kendi tarafından vaz' olunan şerâ'iti kabul ediyorsa Rus murahhası hemen yoldan çevirmeye hazır olduğunu da ilâve etmiş idi. Hakikâde Dost Muhammed Han bu esnada İngilizlerle anlaşmayı Ruslar ve İranlılarla ittifâka her hususta tercih ediyordu.”²⁵²

“...Metîn ve kavî bir sûret de Kâbil'de İngiliz nüfûzunu te'sîs etmek, o zaman Hindistan-ı vâli-i umûmîsi bulunan (Lord Okland) ın elinde idi.

Lakin bu zât, Afganistan'ın merkez sıkletini Hint İmparatorluğu'nda görmek, ya'nî memleket-i mezkûreyi İngiltere'nin dâ'ire-i nüfûz ve hâkimiyetine sokmak hayâl dûra-dûru ile meşgûl olduğundan pek fa'âl 'ad eylediği böyle bir siyâseti ta'kibe cesâret edemedi ve binâen aleyh Emîr'in teklifâtını red eyledi.”²⁵³

Dost Muhammed Han'ın teklifinin reddedilmesinden sonra, Rusya ile yaptığı ittifak ve Afganistan'ın işgal edilme meselesi İçtihad ve Beyanülhak dergilerine şu şekilde yansımıştır:

“Bu vekâyi 'in tahaddüsü sırasında emir “Dost Muhammed” idi. Zeki olan emir, memleketini tecâvüzât-ı harbiyeden masûn kılmak üzere İngilizler ile anlaşmak istedi. Esâsen pek anî ve sür'atle idâre olunan bir kıyâm ile tahta geçmişti. Ferdi-i mevki'in kesb-i kuvvet edebilmesi için de böyle bir anlaşmaya lüzûm vardı. Hind vâli-i umûmiyesi Lord Okland Emîr'in teklifâtını kabûle cesâret edemedi. Emir (Pencab)'ın bir kısmına hâkim olan “Ronca Sing”²⁵⁴ e karşı kendisine müzâheret olunmasını da talep ediyordu. Dost Muhammed muzdarib ve mahzûn kendisine Petersburg'da bir istinâdgâh aramağa teşebbüs etdi. (Vikteviç) me'mûriyet fevka'l-ade ile Kâbil Sarayına i'zâm olundu. Bu hâdise kül altındaki ateşi göstermişti. Hind hükûmeti hemen eski Napolyon projesini tahattur etti. Kâbil'de vücûd bulan Rus nüfûzu yıkılmak zorundaydı.

²⁵² “Afganistan”, **Donanma Cemiyeti**, 7 Temmuz 1915, C.7, S.53.

²⁵³ Nizameddin, a. g. m, s.1458.

²⁵⁴ Sih lideri Ranjit Singh.

*Dost Muhammed'i hal' ile İngiltere tarafdarı bir emîri tahta geçirmek üzere Afganistan'a bir sefer icrâsına başlandı. (1839)'da Kandehar, Kâbil işgal edildi. Firâra muvaffak olan Dost Muhammed mahlû' ad edilerek (Şah Şüca) tekrar tahta es'âd olundu. (Burn) İngiliz elçisi olarak Kâbil'de kaldı. 1841, teşrîn-i evvelinde Kâbil'de bir kıyâm baş gösterdi. "Burn" katl olundu. İngiliz heyet-i askeriyesi Kâbil'i terk etmek mecbûriyetinde kaldı. Hind hükûmeti asiler üzerine sevk olunmak için bir heyet-i askeriye teşkil etdi. İngilizler az zaman zarfında tekrar Kâbil'e hâkim oldular, kıyamda şah Şüca maktûl düşmüşdü. Hind hükûmetinin muvaffakiyetle "Muhammed Dost" tekrar geçirildi."*²⁵⁵

"Her zaman muhassel-i râhat ve emniyet bir takım şuruş ve 'isyânlarla zemîn-i zuhûr olan Afganistan'da, yine böyle bir 'isyânı müte'âkib Şâh Süca'yı makâm-ı hükümdarîden teb'îd ile zimâm hükûmeti yedd-i iktidârına alan Dost Muhammed Hân fatin, zekî ve müdebbir bir prens idi.

Müşârun ileyhin maksadı İngilizlerle i'tilâf ederek şimâl-i şarkî hudûdunda dâ'imî sûretde tecâvüzâtta bulunan (Sih) lerin terakkîleriyle dûçâr-ı tehdîd olan hâkimiyetini tarsîn ve takviye etmek idi.

Hatta Pencab kıt'asını dest-i gasbına geçiren (Sih) Konfede Rasiyunu re'îsi (Ronca Sing) a karşı da İngiltere'nin kendisine destgîr olmasını zarûri bulmakta ve bunu temenni eylemekte idi.

Nâ'il-i emel olamadığından dolayı münfa'îl ve münkesir olan emir, Kalküta'da bulamadığı istinâdgâhı Sen Petersburg'da aramaya kalkdı ve Çar'a mürâcaat etti, Çar bu mürâcaat üzerine hemen (Vikteviş) nâmında birisini sefir-i fevkalâde olarak Kabil'e gönderdi.

İşte bu hâdise, Ruslarla İngilizler arasındaki muhâsameyi işgâl eyledi!

Derhâl Hind hükûmeti, eski istilâları, Napoleon ile Birinci Pol'un projelerini tahattur etti ve gözünün önünde Rus hâkimiyeti hayâl-i mehûfenin Kabil'de kâmet-i nümâyi te'essüs olmağla çalıştığını gördü.

Derhâl Kabil'e büyük bir ordu sevki ile Dost Muhammet Han'ın hal'i ve yerine İngiliz menâfi'ine hâdım bir emîrin iclâsı için lâzım gelen tedâbir ittihâz edildi.

Bu muhârebenin ahvâl ve safahât-ı muhtelifesi mu'âsır tarihlerin cümlesinde hikâye olunmuştur. 1839 Mayısında Kandehar, Kabil bir İngiliz ordusu tarafından işgal olunur, Dost Muhammet Han firâr eder, Emîr-i sâbık (Şah Şüca) makâm-ı hükümdarîye getirilir ve

²⁵⁵ Rober, a. g. m, s.78.

yukarıda ismi geçen (Burn) nâmındaki zât da mukîm elçisi sıfatıyla yeni emîrin nezdinde bırakılır.

Ba'dehu 2 Teşrîn-i Evvel 1841 tarihinde Kabil'de bir ihtilâl zuhûr ederek (Burn) katl olunur ve İngiliz askeri şehir-i mezkûru tahliye eder (Bu asker Gündamak geçidinde Afganlular tarafından kâmilen mahv ve perişân edilmiştir.)

Hindistan hükûmeti Kabil'e tekrar bir ordu sevk eder (Şah Şüca) vekâyi'-i ahîrede katl edilmiş olduğundan Dost Muhammed Han İngilizlerin inzimâm-ı rızâlarıyla câlis-i evreng hükümdârı olur.”²⁵⁶

Afganistan'ın Sihler ile olan mücadelelerine destek için Rusya'dan yardım istemesi ve Rusların Afganistan'a gelmesi İngiliz-Rus rekabetinin dönüm noktalarından bir tanesidir. İngiltere, Sihlere karşı Afganistan ile Rusya'nın ittifak yapmasıyla birlikte bölgede Rus nüfuzunun artacağını düşünmüştür. Hindistan yolu üzerinde önemli güzergâhlardan biri olan ve Hindistan'ın korunması için İngiltere'nin güvenlik koridorlarından biri olan Afganistan'da Rus nüfuzunun artması demek İngiltere için büyük bir tehlikeyi ifade etmiştir. Olası bir Rus nüfuzunun artışına karşı İngiltere, çareyi Afganistan'ı işgal etmekte bulmuştur. Bunun üzerine mevcut emirin yerine İngiliz yanlısı bir emirin tahta geçirilmesi üzerine İngiltere 1839 yılında Afganistan üzerine sefere çıkmış, Kabil ve Kandehar işgal edilmiştir. İşgal hareketlerinden dolayı kaçan Dost Muhammed Han'ın yerine Şah Şüca getirilmiş ve Burnes yanında elçi olarak görev almıştır. Ancak 1841 yılında Kabil'de bir isyan hareketi başlamış ve elçi Burnes katledilmiştir. Kabil'de emniyeti sağlamak için hareket eden İngiliz ordusu, Afgan ordusu tarafından bozguna uğramıştır. Tekrar Kabil'e ordu gönderen İngiltere, Şah Şüca'nın katledildiğini öğrenmiş onun yerine eski emir Dost Muhammed'i tahta geçirerek Afganistan'ın işgalini tamamlamıştır. Afganistan'ın işgali ile birlikte İngiltere, İngiliz yanlısı bir emir ile Rusya'ya karşı mücadele konusunda güvenlik koridoru olan Afganistan'ı garanti altına almıştır.

Afganistan'ın İngilizler tarafından işgali Türkistan hanlıklarında kötü bir izlenim bırakmış ve Turan coğrafyasına İngilizler belli bir süre girememişlerdir. Bunu fırsat bilen Rusya İngilizlerin, Herat muhasaralarından sonra Afganistan'ı hâkimiyetine almaları üzerine, Hindistan yolu üzerindeki önemli yollardan bir tanesi olan

²⁵⁶ Nizameddin, a. g. m, s. 1458-1459.

Afganistan'dan geri çekildiyse de ilerleme politikasından vazgeçmemiş, yönünü Turan coğrafyasına çevirmiştir.

Rusya'nın amacı Afganistan'ı işgal eden İngiltere'ye karşı cevap niteliğinde Hive Hanlığı'nı işgal etmek olmuştur. Bu dönemin rekabeti bir nevi “*danışıklı dövüş*” e dönmüştür. Fakat Rusya Hive üzerine yürüdüğünde Hive Han'ı Rahman Kulu Han Türkmenlerin de yardımlarıyla Rus ordusunu geri püskürtmüştür.²⁵⁷ Fakat bu mücadele uzun sürmemiş Rusya ilerleyişine devam etmiştir.

“...İngilizlerin Afganistan'da te'sîs-i nüfûz etmelerine karşı Ruslar bî hareket kalmıyorlardı.

(Vitteviş) hey'et-i murahhasasının dūçâr olduğu mağlûbiyet-i siyâsiyeden sonra Ruslar gerek Avrupa'daki ve gerek Sibiryâ'daki müstemlekelerinin Afganistan'dan yüzlerce fersah uzakta bulunduğu bir zamanda memleket-i mezkûrede bir siyâset-i fa'âliye ta'kîbi imkânı olmadığını epeyce anlamışlar idi. (1840) tarihinde Rusların Asya-yı Vusta'da en ileride bulunan mevaki'i (Sir Derya) ve (İrtiş) üzerinde idi. (1845) den itibâren Kırgızlar dâ'ire-i itâate idhâl ve Hive üzerine sevk-i asker edildi. Sevkiyat-ı mezkurenin duçar olduğu mağlubiyete rağmen, Ruslar 1852 tarihinde (Kohan) Hanlığına pazen-i istila oldular ve 1856'da Taşkent'i yedd-i zaptlarına geçirdiler.²⁵⁸”

Osmanlı basınına göre Rusya'nın, Hokand hanlığını ele geçirme hareketleri 1852 yılında başlamış, 1856 yılında da Taşkend'i ele geçirmişlerdir. Ancak araştırma ve inceleme eserlere göre Taşkent'in Rusların eline geçmesi 1865 tarihidir. Buradan şu sonuca varılabilir. Rusya, Kırım Harbinden önce de Turan coğrafyasına yönelmiş ve Hive ve Hokand hanlığını işgal etme girişimlerinde başarısız olmuştur. Fakat işgal girişimleri neticesinde ancak 1865 yılında Taşkent'i ele geçirmiş, 1873 yılında Hive 1876 yılında Hokand Hanlığını işgal etmiştir.

Rusya, İngiltere'nin Afganistan'ı alması üzerine Turan coğrafyasına çeşitli seferler düzenlemiş ve geçmişte Kazakistan sınırlarına yaptıkları savunma amaçlı kaleler gibi 1845 yılında Aral gölü civarında da kaleler inşa etmiştir. 1848 yılında ise Aral gölüne iki tane savaş gemisi indirmiştir.²⁵⁹ Ayrıca 1865 yılında kadar Taşkent'e kadar ilerleyerek Turan coğrafyasında önemli bir nüfuz elde etmiştir. Bu sayede Rusya, Hindistan yolu üzerinde önemli bir mevkiye bulunan Turan coğrafyası

²⁵⁷ Ali Suavi, **Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması**, Haz. M. Abdülhâlik Çay, Orkun Yayınları, İstanbul, Ekim 1977, s.26.

²⁵⁸ Nizameddin, “Asya-yı Vusta'da İngiliz-Rus Rekabeti: Mabad”, **Beyanülhak**, 5 Eylül 1910, C.3, S.76, s.1471.

²⁵⁹ Çapraz, a.g.m, s.61.

üzerinde ve İngiltere'ye karşı mücadelesinde Türkistan hanlıkları ile ittifak yapabilmek için bölgeyi hâkimiyeti altına almaya çalışmıştır. Ayrıca Rusya, Türkistan hanlıkları ile ticaretin gelişmesi için de çaba harcamıştır.

İngiltere, bu dönemde önemli bir mevkiye bulunan Herat'ı güvence altına almak istemiş, bu sebeple İran ile 1853 yılında İran'ın olası bir Herat müdahalesinde bulunmaması ve başka devletlerin müdahalesi hâlinde İran'ın Herat'ı savunması için bir antlaşma imzalamıştır. Antlaşma ile birlikte İngiltere'nin de Herat'a karşı bir müdahalesi söz konusu olmaktan çıkmıştır. İngiltere bu antlaşma ile hem İran'da yıkılan nüfuzunu tekrardan kazanmaya hem de kendi varlığını Afganistan'da garanti altına almaya çalışmıştır. Ancak İngiltere'nin Herat'ta İran'a karşı meydana gelen isyanlarda teşvikçi konumda olması İran üzerinde bir tedirginliğe sebebiyet vermiştir. Aslında İngiltere bu tarihlerde niyetini belli etmiş Herat'ı kendi hâkimiyetine almak istemiştir.²⁶⁰

Bu süreçte İngiltere, 1839-1842 Afganistan işgalinden dolayı sarsılan itibarın geri kazanılması yolunda 1855 yılında Afganistan ile bir antlaşma imzalamıştır. Ayrıca İngiltere bu antlaşma ile Afganistan'ın dostluğunu kazanarak, Herat meselesinin çözümü konusunda Afganistan ile işbirliğini amaçlamıştır. Peşaver Antlaşması olarak tarihe geçen bu antlaşma, Osmanlı basınındaki farklı kaynaklara şu şekilde yansımıştır:

"...(1855 – 30 Mart)'da imzalanan bir mu'âhede ile "Hind hükûmeti Afganistan arâzisine müdâhale etmeyecek, Emîr de Hind hükûmetinin dostlarının dostu, düşmanlarını düşmanı" olacaktır."²⁶¹

*"Muteber Hindistan kumpanyâsı ile Kâbil hâkimi fehâmetlû Emîr Dost Muhammed Han Hazretleri arasında müsâlemet-i mütemâdiye ve müveddet-i dâ'ime cârî olacaktır. Hindistan kumpanyâsı müşârun ileyhin hükûmet-i fehîmânelerine dâ'imâ ihtirâm edecek ve hiçbir veçhile müdâhalâtda bulunmayacaktır. Kendi tarafından, fehâmetlû Emîr Hazretleri de mezkûr kumpanyânın dostlarıyla dost düşmanlarıyla düşman olmayı taahhüd edecektir."*²⁶²

²⁶⁰ Uluerler, a.g.m, s.809-810.

²⁶¹ Rober, a.g.m, s.78.

²⁶² Nizameddin, a.g.m, S.75, s. 1459.

Antlaşmaya göre İngiltere, Afganistan'a bağımsız yaşama ve sınırlarına tecavüz etmeme garantisi vermiştir. Afganistan ise İngiltere'nin bu hareketine karşı Rusya ile olan rekabetinde İngiltere'nin müttefiki olmayı kabul etmiştir. Birinci İngiliz-Afgan savaşından sonra Afganistan ile arası bozulan İngiltere bu münasebet ile Afganistan'ın güvenini tekrar tazelemiş ve güvenlik koridoru düşüncesinde yine Afganistan'ı yanına almıştır. İngiltere 1857 yılında Afganistan'a gönderdiği bir heyet ile tekrar bir dostluk antlaşması imzalamıştır. Afganistan bu antlaşmalara her zaman sadık kalmıştır. Bunun örneği olarak 1857 yılında Hindistan'da İngiltere'ye karşı çıkan büyük çaplı ayaklanmaya Afganistan katılmamıştır. Afganistan, Hindistan ayaklanmasına destek vermiş olsaydı belki İngiltere Hindistan'dan çıkarılmış olabilirdi. Dostane politikasıyla Afganistan ayağına gelen fırsatı tepmiştir.²⁶³ Dost Muhammed'in bu politikası şu yönde gelişmiş olabilir. *“Eğer ki Afganistan bu ayaklanmaya destek verir de, İngiltere Hindistan'dan çıkarılmazsa İran ve Rusya'nın yanı sıra düşman kervanına İngiltere de katılabilir ve yahut İngiltere bizim müttefikimiz ve yapılan antlaşmalarla da Afganistan'ın bağımsızlık teminatını vermiş iken riske girilmemesi gibi düşünceler”* Dost Muhammed Han'ı bu ayaklanmadan alıkoymuş olabilir.

Afganistan iyi ilişkiler kurulduktan sonra Herat meselesinin çözümü için İngiltere 1855 yılında Emir Dost Muhammed Han'ı Herat'ı alması için ikna etmiştir. Herat üzerine sefere çıkan Dost Muhammed Han Herat'ı ele geçirmiştir. Fakat bu sefer, İran ile İngiltere'nin 1853 yılında yapılan antlaşmanın yok sayılması anlamına gelmiş, İran ile İngiltere'nin arası açılmıştır. İran, İngiltere'nin bu hareketini geçersiz kılmak için 1856 yılında Herat'a gelmiş ve belli muhasaralardan sonra Herat'ta hâkimiyeti sağlamıştır.²⁶⁴ Fakat İngiltere Herat ve Afganistan üzerindeki emellerinden vazgeçmemiştir. Afganistan ile dostluğunu pekiştiren İngiltere, Herat konusunda Afganistan'ı desteklemeye devam etmiştir.

*“İngiliz dostluğu ile iktisâb-ı kuvvet eden Dost Muhammed Hân 1862 de Herat'ı zabt eyledi. Vefâtından sonra da mahdûmu ve halefi olan (Şir Ali Han) da aynı müveddeti idâme eyledi ve kendisine 1869 da (Ambala?) mu'âhedeyle İngiltere hükûmeti tarafından esliha, topçu, âlât ve edevâtı üç milyon verildi.”*²⁶⁵

²⁶³ Habibe Temizsu, “1857 Hindistan Ayaklanması Dönemi İngiliz-Afgan İlişkilerine Dair Bir Değerlendirme”, **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**, Ağustos 2016, S.223, s.114-115.

²⁶⁴ Uluerler, a.g.m, s.810.

²⁶⁵ Nizameddin, a.g.m, S.75, s.1459.

Afgan Emiri Dost Muhammed Han İngiliz destekli bir hükümete sahip olmuştur. Bunun neticesi mali ve askeri yardım alarak Herat'ı ele geçirmiştir. Böylece İngiltere, Hindistan yolu üzerinde İran ile Afganistan arasında bir geçiş noktası olan Herat bölgesinde de Afganistan üzerinden nüfuzunu genişletmiştir. Dost Muhammed ve varisi Şir Ali Han İran ve Rusya'ya karşı müttefik olarak İngiltere'nin tarafını seçmeyi tercih etmiştir. İngiltere Afganistan'da zafer kazanırken Rusya yenilgiye uğramıştır.

Herat meselesi hakkında Osmanlı basınına şu satırlar yansımıştır. “*İşte Afgan Emîri İngilizlerin elinde... İran Şah'ı da Rusların elinde birer âlet-i menfaat!.. Onların tahrikiyle (1838) senesinde iki Müslüman milleti Herat üstünde birbirinde birbirinin kanını içmeye başladı!.. Afganlar Herat'tan İran muhasarasını ref' etdiler. Lâkin biraz zaman geçti yani 1856'da yine o devletlerlerin tahrikiyle Herat üzerinde Afgan ile İran boğuşmaya başladı. İşte bu târih-i İslâm'dan bir sahife-i gaflet!..*”²⁶⁶

İngiliz-Rus rekabetinin önemli dönüm noktalarından bir tanesini Rusya dış politikasının tamamen doğu üzerine aktarılmasına sebep olan 1853-1856 tarihli Kırım Harbi oluşturmuştur. Kırım Harbi'nde Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa ittifakına karşı direnemeyen Rusya'nın bu tarihten sonra Avrupa ilerleyişi son bulmuş, Rusya Balkanlardan geri püskürtülmüş fakat Kafkaslarda serbest bırakılmıştır. Bu hezimetin ardından Rusya için siyasi, iktisadi ve askeri politikalarını uygulayacağı coğrafya “*İran-Turan-Afgan*” coğrafyası olmuştur. Bu tarihten sonra Rusya, Kırım Harbi'nde kendisini mağlup eden ittifakın içerisinde yer alan İngiltere ile rekabetini sadece yukarıda zikredilen coğrafyada sürdürmeye devam etmiştir ve Rusya Kırım Harbi ile birlikte Turan coğrafyasındaki hanlıkları daha net ve sistemli bir şekilde işgal etmenin yolunu tutmuştur. Ayrıca Turan coğrafyasının zengin kaynakları ve Türkistan Hanlarının ticarete meyilli oluşu Rusya'nın Turan coğrafyasında hâkimiyet kurmak isteğinin en önemli sebeplerindendir.

Rusya'nın bu politikasına karşı “*...İngiltere'nin Kırım muhârebesinde ta'kib ettiği siyâset, o zamanlarda Afganistan'a doğru her gün bir adım daha ilerleyen Hive'de, Buhara ve Harezm'de i'tilâf zemînlerini hazırlayan ve bu anâsır ile İngiliz, İvan tahayyülâtına karşı*

²⁶⁶ Ahmed Kemal, “*Yeni Füyuzat*”, **Sırâtümüstakim**, İstanbul, 15 Aralık 1910, C.5, S.119, s.254, (Ed. Ertuğrul Düzdağ, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi Sırâtümüstakim Mecmuası 1908-1925**, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Ekim 2015, s.235).

pek müstahkem ve âhenîn bir kale bina etmeye kalkışan Rusya'yı bu kâr-ı azîminde tevkîf etmek maksadına mübtenî idi.”²⁶⁷

İngiltere 1855 yılında Afganistan ile imzaladığı dostluk antlaşmasının bir benzerini 1857 yılında İran ile de imzalayarak hem kendi güvenliğini teminat altına almış hem de Rus tehditlerine karşı önlem almıştır.²⁶⁸ İngiltere'nin bu politikaları Kırım Harbi'nde Rusya'nın hezimete uğraması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu politikalar ile İngiltere, Kırım Harbi ile birlikte Hive Hanlığı, Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı üzerinde hâkimiyetini sağlamak isteyen Rusya'nın politikalarını engellemeye çalışmıştır.

Rusya'nın Turan coğrafyasında gerçekleştirmek istediği politikaların en önemlilerinden birisi 1858 yılından çeşitli meslek gruplarından oluşmuş seksen iki kişilik heyetin İgnatiyev başkanlığında Hive'ye göndermesi olmuştur. Hive'ye ulaşan heyetler kendi alanları ile ilgili bölge üzerinde çalışmalar yapmıştır. Yapılan bu çalışmalar rapor şeklinde Rus bürokratlarına sunulmuştur. Rusya Turan coğrafyasındaki işgal hareketlerini ve politikalarını bu raporlara göre hazırlamış ve düzenlemiştir. Raporlardan çıkan sonuç, Türkistan hanlıklarının kendi içindeki çekişmelerinden istifade edilerek hanlıkların işgal edilmesi ve işgal sürecinde Rus ordusunun işgalinin yanı sıra hanlıklar arası çekişmeler tahrik ve teşvik edilerek hanlıkların birbirlerine düşmesine sağlamak olmuştur. Bunun neticesinde bu kargaşa da Rus ordusunun bölgeyi işgal edeceği düşüncesi raporda sunulmuştur.²⁶⁹

Rusya'nın yukarıda zikredilen politikasının ilk ayağını Hokand Hanlığının işgali oluşturmuştur. Rusya, 1864 yılında Hokand Hanlığı üzerine yürümüş ve 1865 yılında Taşkent ve Hocend'i alarak bölgede hâkimiyetini sağlamaya çalışmıştır. Rus yanlısı Hüdayar Han'ı tahta geçirmiştir. 1868 yılında Rusya Hokand Hanlığı ile bir ticaret anlaşması yaparak, bölgede iktisadi politikalarını arttırmayı düşünmüştür. Antlaşma'nın içeriğinde, ticaret mallarından yüzde iki buçuk oranında gümrük vergisi alınması, Rusların Hokand'da bir ticaret temsilcisi bulunması, her şehrin Ruslara açık hâle gelmesi gibi maddelere yer verilmiştir. Bu antlaşma ile Rusya

²⁶⁷ Ahmet Saki, “Kırım Muharebesinde İngiltere Siyaseti”, **Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası**, 15 Eylül 1917, C.1, S.33, s.124.

²⁶⁸ Çetin, a. g. m, s.3.

²⁶⁹ Saray, **Afganistan...**, s.88, Yalçınkaya, a.g.e, s.56-57.

Hokand'dan çok ucuza mal satın alarak, Hokand mallarını ihraç edebileceği mallar hâline getirmiştir.²⁷⁰

Rusya Hokand Hanlığı ile yaptığı antlaşma gereğince Turan coğrafyasında belli bir nüfuz elde etmiştir. Rusya, Hokand Hanlığı ele geçirme politikasında 1858 yılında İgnatiyev başkanlığında Turan coğrafyasına gönderilen heyetin sunduğu raporlar dâhilinde Buhara Hanlığı ile Hokand Hanlığı mücadelesinden yararlanarak Hokand hanlığının siyasi ve askeri olarak zayıflamasının ardından 1876 yılına kadar Hokand Hanlığına bağlı bölgeleri işgal etmiştir.²⁷¹ Rusya Turan coğrafyasında kalıcılığını temin etme amacıyla 1865 yılında Orenburg Valiliğine bağlı “*Türkistan*” vilayetini kurmuştur. Fakat Buhara ve Hokand dışındaki memleketlerin Rusya'nın eline geçmesiyle birlikte 1867 yılında bir kanun ile Türkistan vilayeti, içerisine Semerkant, Seyhun ve Yedisu şehirlerini alarak “*Türkistan Genel Valiliği*” şeklinde adlandırılmıştır.²⁷²

Hokand Hanlığı üzerinde kurduğu hâkimiyetten sonra Rus yayılcılığının diğer bir adımını Buhara ve Hive Hanlıklarını işgal safhası oluşturmuştur. Rusya'nın bölgedeki düşünceleri, hanlıkların durumu, İngiltere'nin Rus politikasına karşı tutumu ve Hanlıkların işgali karşısında Rusya'ya karşı bir ittifak düşüncesinin yetersizliği Osmanlı basınında şu şekilde yer almıştır:

“Rus gazetelerinden birinin yazdığına bakılırsa, Rusya hükûmeti, kendisine karşı icrâ idilen tahrikâne mukabil, Buhara ve Hive emâretlerinin bir sözden ibâret olan istiklâllerine hatme vermeye ve bu iki hanlığı bir vilâyet şekline koymaya karar vermiştir. İngiltere'nin bu bâbda melhûz olan itirâzâtını def' için dahî, onun zarfından Afganistan'ın işgâline Rusya'ca muvâfakat edilecekmiş. Bu mes'eleyi iki noktadan muhâkeme icâb ider.

Buhara ve Hive'nin işgâli İngiltere için yeni bir darbe olur, lâkin İngiltere esbab şu son günlerde İslav istilâsını tervîc eder gibi görünüyor, benâberîn Rusya'nın zâhiren lehinde bir hareket etmiş olmak ve hakikat de ise Rusya'nın içinde boğulmakda olduğu ummân-ı ihtilâfa biraz daha sermâye ilâve ile kabartmak fikriyle Buhara ve Hive'nin ilhâkına muvâfakat etmesi ihtimâlınden ba'îd değildir.

²⁷⁰ Suavi, a.g.e, s.33-35.

²⁷¹ Yalçinkaya, a.g.e, s.57.

²⁷² Hayit, a.g.e, s.158.

Zavallı Buhara ve Hive Türkleri Rusya'ya karşı kendilerini müdâfa'a edecek iktidâr ve vaz'iyetde değildirler. Hükümetimizin şu hengâm-ı nakahetinde Asya-yı Vusta'nın ilhâkı aleyhinde bir gûnâ teşebbüs ve müdâhalede bulunmaması gayr-i kabildir. Asya-yı Vusta ile Almanya gibi devletlerin siyâsî ve iktisadî hiçbir münâsebeti olmadığından bu mes'eleye müdâhaleleri imkânı da hatıra gelemez. Şu halde İngiltere muvâfakat ederse ilhâk için hiçbir ciddi mânia kalmaz.”²⁷³

Rus basınından çıkan haberlere göre Rusya'nın Hive ve Buhara Hanlıklarını işgal etmesi hâlinde İngiltere'nin bu işgale karşı hamlesinin engellenmesi için Rusya, Afganistan'ın İngiltere tarafından işgaline müsamaha gösterileceği belirtilmiştir. Türk Aydını Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre, Aslında Hive ve Buhara'nın işgali Rusya'nın Turan coğrafyasında hâkimiyet sağlaması anlamına gelmekte ve bu İngiltere için tehlike arz etmektedir. Yukarıda bahsedilmiş olan Rusya'nın Turan coğrafyası işgallerine sessiz kalma sebeplerinden dolayı, İngiltere'nin Rus işgallerine razı gelmesi ihtimaller arasındadır.

İngiltere tarafından bu işgale olumlu bakılması halinde Hive ve Buhara Hanlıklarının Rusya'ya karşı koyması neredeyse imkânsız haldedir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumlar ve mesafenin uzaklığı işgale tepkisiz kalmasına yol açmaktadır. Almanya gibi bir devletinde Turan coğrafyasından bir menfaati olmayışından dolayı olası bir Rus işgali hâlinde hanlıklar ittifak yapacak devlet bulamayacaktır. Kısacası Rusya'nın hanlıkları işgal etmesi için önünde hiçbir engel kalmayacaktır.

Ayrıca Filibeli Ahmet Hilmi, “*Biz Buhara ve Hive'nin ilhakından müte'essir olmuyoruz! Asya-yı Vusta Türklerinin hâb-ı gafletten uyanmaları ve artık intibâh etmeleri için böyle bir sele adavete, böyle bir taziyane-i düşmananeye ihtiyaçları var idi. Bundan maada Buhara ve Hive Türklerinin Rusya karmançola çorbasını biraz daha karışık edecek yeni bir amil-i ihtilaf teşkil eder. Bu avamil-i ihtilaf elbette yakın bir istikbalde Rusya'nın sahte azametini sadpare edecek ve bu inkısamda kırk milyon Türk'e iyi bir pay düşecektir*”²⁷⁴ sözlerini dile getiriyor.

Nihayet Rusya Taşkent gibi şehirlerin işgalinden kısa bir süre sonra Buhara ve Hive Hanlıkların işgali için harekete geçmiştir. General Kaufmann önderliğinde Semerkant'ı ele geçiren Rusya 1868 tarihinde Buhara Hanlığını işgal etmiştir.

²⁷³ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, “*Alem-i İslam: Asya-yı Vusta ve Afganistan, İran, Turan*”, **Hikmet**, İstanbul, 15 Eylül 1910, C.1, S.22, s.6.

²⁷⁴ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, a.g.m, s.6.

Sırâtımüstakim yazarlarından Nuralizâde Gıyâseddin Hüsni'ye göre, Ruslar tarafından Buhara'nın işgalinde Şii kökenli Merv vezirlerinin önemli rol oynamışlardır. Kaufmann idaresinde bulunan Rus ordusuna destek sağlamışlar ve Emir Muzafferüddin'i korkuya ve kaçmaya sevk etmişlerdir. Ayrıca Gıyâseddin Hüsni, Buharalıların Rus toplarından kaçıp gittikleri düşüncesine karşı, “*Buharîler merddiler. Hepsi şehîd olmak için orada hazır bulunmuşlardı. Âmirlerinde bozukluk, fenalık bulunmamış olsaydı Buharîler muharebeden hiçbir vakit kaçmazlardı*” ifadelerini kullanmıştır.²⁷⁵

Rusya'nın Hokand ve Buhara hanlıklarını işgal etmesi Afganistan ve Hindistan'da endişeye sebep olmuştur. Ancak bu tarihten itibaren İngiliz kamuoyunda farklı düşünceler konuşulmaya başlanmıştır. 1842 yılında İngilizlere karşı Afganların ayaklanmalarını göz önünde bulundurarak Rusların uzun süre Turan coğrafyasında barınamayacağı, İngiltere'ye karşı Turan ve Afgan coğrafyasında bulunan Müslümanların yanı sıra Rusların daha dostça yaklaşacağı, hatta Rusya'nın Turan coğrafyasına medeniyet götüreceği gibi düşünceler Rusya'nın ilerleyişine müsamaha gösterilmesine yol açmıştır.²⁷⁶ Ayrıca bu dönemde İngiltere'nin Hindistan için önemli bir nokta olduğu düşüncesiyle Mısır'da hâkimiyet kurmak istemesi ve ilgisinin Akdeniz'e kayması ile birlikte Rus ilerleyişi karşısında İngiliz politikaları daha yumuşak hale gelmiştir.

Rusya, hanlıkların işgaliyle birlikte Afganistan'a sınır komşusu olmuştur. Bu ilerleyiş Afganistan üzerinde tedirginliğe yol açmıştır. Hanlıkların işgalinin yaratmış olduğu endişe ile Kabil'de bulunan Abdurrahman Han Hindistan'daki İngiltere hükümetine göndermek üzere bir mektup kaleme almıştır. Bu detaylı mektupta Abdurrahman Han Afganistan ile sınır komşusu hâline gelen Rusya'nın tarihi emelleri ve yayılış süreçlerindeki politikalarından, İngiltere'nin Türkistan Hanlıklarının işgali sürecinde Ruslara müsamaha gösterilmesine karşı verilen tepkilerden, Türkistan Hanlıklarının durumundan, Afganistan'ın İngiltere'ye karşı tutumundan ve İngiltere'nin yüzünü çevirdiği topraklarda Rusya'nın Hindistan'a

²⁷⁵ Nuralizade Gıyaseddin Hüsni, “*Buhara'ya Dair: Buhara'da Sünniler, Şii'ler I*”, **Sırâtımüstakim**, İstanbul, 3 Şubat 1910, C.3, S.74, s. 351, (Ed. Ertuğrul Düzdağ, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi Sırâtımüstakim Mecmuası 1908-1925**, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Ekim 2015, s.330).

²⁷⁶ Saray, “*Türkistan'da Rus-İngiliz...*”, s.411-412.

ulaşmayı hedeflediği gibi konulardan bahsetmesi İngiliz-Rus rekabeti açısından önem arz etmekte olduğundan nüshanın tamamını vermek yerinde olacaktır.

“Azametlû, dirâyetlû, kudretlû, Lord cenâbları

Vukû'a gelen musîbet (Buhara'nın İşgali) nâgeh zuhûr bilcümle memâlik-i İslâmiyeye şûriş-i efken-i dehşet oldu. Yani Rusya, Buhara-yı Şerife gâlibâne duhûl eyledi. Bu haber-i müellimin vusûlünde cümle akrabamla pîrân-ı tecerrübet dîde-i memleketi derhâl cem' ederek bir meclis-i kebîr 'akd eyledim. Birçok muhâverât ve müzâkerâtdan sonra cümle rü'esâ-yı kabâil ve emnâ-yı hükümet mâdam Rusya, Buhara'yı ele geçirmişdir bizim için yapacak şey ancak evvel devlet-i kaviyyü's-şekîmenin dostluğunu kazanmak yoluna gitmekden ibâret olduğuna bi'l-ittifâk karar verdiler ve derhâl Buhara'ya bir me'mûr irsâlini musrâne taleb eylediler. Lâkin bir karâr-ı kat'î ittihâz etmezden evvel İngiltere Devleti'nin son def'a olarak dirâyetine mürâca'atı münâsib gördüm.

Ma'lûm-ı şerifinizdir ki biz İngiltere'nin dostluğunun kıymetini pek çok kusurlardan ve uzun ve acı tecrübelerden sonra anladık ve sizin ümmetiniz devletimizin devâm-ı istiklâlîni gerçekden arzu ittiği kaviyyen mecrumumuz olduğundan böyle kuvvetli bir dostluğun mu'âvenetini idâme itmek kadar bizim için azîz ve muhterem bir şey olamaz. Ancak zâtınıza hafî değıldir ki bulunduğumuz hâl üzere adevî muzafferinizin gayzına dûçâr olmaksızın o mu'âvenetinin devâmına liyâkat hâsıl edecek bir hâlde bulunmak bizce mümkün değıldir. Çünkü sizin politikanızın tervîcine meyil ve irtibatımız ne kadar mukârin-i ihlas olsa yine kendi kendimize bırakılınca Rusya'nın ayaklarına kapanmak mecburiyetinde bulunacağımız bedîhîdir. Lakin Rusya'nın tecavüzat-ı haziresiyle bulunduğumuz mehlekede bize bâis taaccüb olan madde ta Hindistan'ın kapusunda vuku bulmakta olan şu tegayyürata karşı canibinizden gösterilen kayıtsızlıktır. O İngiltere ki elli sene kadar bunca fedakârlıklarla düşmanın gölgesini bile teb'ide çalışmıştır. Bugün nasıl mümkün oluyor da vaktiyle hükümdarları Asya'yı zapt etmiş olan bu kadar memalik-i vesiyayı yine o düşmanın istilasına müsaade gösteriyor. Acaba Rusya'nın ikdam ve hırsı mı azaldı yahud İngiltere Hindistan'da yeni kuvvetler mi buldu? İşin heyet-i umumiyesi bunların hilâfını gösteriyor.

Vakia Rusya henüz (Orenburg) da iken İngiltere'ce hiç korkacak şey yoktu. Zira Moskova'dan ordu kaldırıp Hindistan'ı zapt etmek için bizim Asya'daki memâlikimizle Rusya ikliminin arasındaki mesâfât-ı baideyi geçmek müşkülâtı olduğundan bu sûret ashab-ı ukûle asla hadşeres? eftar olamayacak bir hayal-i mahal idi. Lakin bugün de hal büsbütün başkadır. Şimdi Rusya Çarı sizin üzerinize asker sevk etmek isterse Moskova'dan göndermeye muhtaç olmayıp bir avuç Kazak'ın Rusya memâlikine ilhak eylediği memâlikte iktiza eden asakir ma esir bi'l-isti'dâd mevcuttur. Bu emsalsiz memleketlerin vüs'at ve

serveti ya'î nice mahsuldar mevâki-i hâvî olan intihâsîz sahraları ve sayılmaz at ve develeri ve hesapsız kabail-i cessar şiarı bunların ahlak ve adat ve itikatları iktizasınca her ne zaman bir Emîr-i cesur kendilerini en baîd olan yerlerin yağmasına sevk etmek dilerse her hatvede ordular mühim? bulacağı nezd-i asilanelerinde meçhul olmamak gerektir. Muhtaç ihtar olmadığı veçhile a'sâr-ı müsâlefedede cihanı istila eden akvam Asya'nın bu kıtasından zuhur etmiştir. Cengiz ve Timur zamanlarında burada insanlar ve her şey ne halde ise yine aynıyla o haldedir. Binaen aleyh zamanyıla bu kadar inkulâbât-ı müdhişenin mübde-i zuhuru olan bu memalikten yine evvel inkulâbâtı kemâl-i şa'şâ' ile tecdit etmekten Rusya'yı men' edecek bir şey görmüyoruz.

İhtimaldir siz zannedersiniz ki bu memâlikin ahâlisi Rusya'nın istilasından nahoşnuddur. Hayır, bu zan yanlıştır. Bu ahali rüesa-yı ahîrelerinin mezâlim-i mecnunanesinden o kadar su-i muamele görmüştür ki her kim olursa olsun bir ecnebi hükümetinin tâbiyetini bahtiyarane selamlarla kabul ederler. Nitekim Semerkant ahâlisi kendi emîrlerini terk ederek ne derecelerde müsareatla Rusya'yı telakki eyledikleri malumunuz olmuştur. İşte Türkistan'ın her mahalinde tebdil-i hükümet ol vechile bi's-sehule hâsıl olacağı meczumunuz olmalıdır ve bu dahi câ-yı taaccüb değildir. Rusya'nın bu memâlikte hükümetini birçok zamanlar ve belki ilelebet temin edecek şey Rusya'nın umûr-ı diniyemize müteallık olan mevad hakkında idareli ve riayetkârâne davranmayı itiyat eylemesidir. Rusya askerinde birçok Müslüman zabıt olduğunu ahâlimiz haber alarak ziyadesiyle mesrur oldular.

Kaldı ki işbu Tatar kavimleri arasında Rus namı bütün bütün ecnebi değildir. Bir dereceye kadar mücaneset-i nesliye ve münasebet-i ticariye ve civariye ve fütühat-ı mütemadiyesinden hâsıl olan şöhret-i askeriye ve politika ... maharet bu asrın bidayetinden beri bütün bu memalik-i İslamiye üzerinde tesiratını icra ederek halkın ezhanını o mertebe hazırlamıştır ki Rusya'nın istilası bugün herkese emr-i tabîi ve mümteni'd-defa zan olunduğu gibi bu halkın menafîine ve meyl-i tabîilerine ve hallerine gayet muvafık görünüyor.

Böyle istidadat ve esbab mevcut iken bu memalikin yerlisinden sizin Hint ordularından pek çok kuvvetli ve korkunç bir asker tanzim etmekten bir Avrupa devletine göre daha kolay ne olabiliyor. Sizin hemşehrilerinizin çoğu bu tehlikeden korkmamak için buud mesafe hususunda olan müşkülâtı mübalağalı tevehhüm etdiler. Vakia Kırgız sahraları orada kalsa idi bu müşkülât sahih idi. Lakin bugünkü gündeki Asyalı olan Rusya Asya'nın göbeğinde temekkün etmiştir. Türkistan'dan hareket edecek askere mani-i azimet olan mesafe neredir? Buhara'dan Belh'e beş gün zarfında sizin düşmanlarınızı [Ceyhun] götürür. Belh şehri ki bütün Afganistan'a hükmeder. Oradan sekiz günde Kabil'e gidilir. Kabil'den Pencab'ın (Pandjab) merkezi Lahor'a gitmek için kaç gün ister?

Bu mesafeler bin kere bin türlü askerle çekilip geçilmiştir ve o hareketi ki a 'sar-ı kadimedeki vahşi fatihler ve küçük fırka serkerdeleri lüzumu üzere icra etmişlerdir. Rusya zabitanı neden dolayı daha ziyade muvaffakiyetle füle çıkaramasın hususuyla bu misillü mesafatın geçilmesi mümteniattan olmadığını düşmanınıza siz kendiniz öğrettiniz.

Afganîlerin, Rusya askerini hudutlarından geçmeye müsaade etmeyecekleri gazetelerinizde yazılıyor. Bu misillü hayalatın hala devamına teessüf olunur. Biz ki Afganîleriz memleketimizi fetih ve istila edecek kavimleri sevmeyiz. Lakin bizim kabailimiz ahir bir memleketi fetih ve teshîr edecek olan ordulara mülhak olmak için her gün hazır dırlar hususuyla Rusya'nın bu kadar vesaitine karşı biz ne yapabiliriz. Bütün Asya'nın malumudur ki yeryüzünün en kuvvetli devletleri Rusya'nın aleyhine ittifak ettiler ve senelerce muharebelerden sonra güçle yalnız bir memleketi alabildiler. Bu halde size açıktan itiraf etmeyi lazımeden 'ad ederiz ki eğer Rusya Tatarlardan bir ordu tanzîm edipte Hindistan'a gitmek için görünecek olsa bizim ahalimizin meclûbiyetten men'i kâbil olamaz. Zira serseri geşt ve güzâr ile kısmet aramaya bizim kabilelerimiz gayet haris oldukları gibi Hindistan'daki servetinizin hikâyâtı ile kulakları dolu olduğundan oraları fethetmek isteyenlerin en hahişli muavini olurlar.

Belki zannedersiniz ki Asya ahalisinden toplanmış böyle bir asker sizin Hindistan askerine mukabele edemez. İşte bir teessüf olunacak hayal-i batulda budur. Biz sizin sipahi dediğiniz askerinizi pekâlâ biliyoruz ve size ilan ederiz ki bu asker memalik-i İslamiyemizdeki kabail cenk-i ordu teşkil olunacak cenuda asla karşı duramaz. Ama sizin Avrupalılardan müretteb taburlarınıza gelince biz onları Kabil sahralarında gördük. Bunların şecaatleri müsellemler olduğu halde süvariyan-ı İslam'ın adedine ve hücumuna karşı dayanamayıp ezileceklerini muhakkak biliniz.

Bir de sizin Hindistan'daki hükümetinizi tehlikeye koymak için mutlaka Rusya'nın muharebe etmek mecburiyetinde bulunması itikadında değiliz. Yalnız istila şâyiası azdan az size bir ordu asker kaybetmek kadar mazarrat verir. Hatırınızdadır ki İran Devleti ile bir küçük muharebeniz Hindistan'da malum olan koca isyanın zuhuruna bâdî oldu. Az kaldı ki orada hükümetinizi bütün bütün mahvedecek idi. Şimdi tekrar taht-ı hükümete alınmış ve gayet şedid cezalar görmüş olan tebanızın hallerinden daha ziyade hoşnut olmaları kabil midir ve onların ye's ve kini zulema şimdi de olmuş. Bir kavmin intikamını almak ve hürriyetini istihsal etmek için gelmiş surette görünecek olan düşmanınızın tekarrübünde daha az mı heyecan eder?

Ya bu kadar ihtimalat-ı haile arasında siz hükümetinizin emniyetini ne üzerine bina ediyorsunuz? Belki İran'ın ittifakına güvenirsiniz. Lakin sebkât eden yoktur. Tecrübelerden

sonra bu hususça en cüz'î bir tasavvurda bulunmanız nasıl mümkün olabiliyor? Kim bilmez ki İran'ın hükümet-i haziresi mücerret Rusya'nın masnuudur. Gerek şah ve gerek erkan-ı devleti Rusya Çar'ına ibadet ve mütavaat terbiyesinde yetişmişlerdir. Ba husus kemal-i zaafa düşmüş ve hassa-i merdanegiden mahrum olarak günâ gün zemayim ve maayibe ve her türlü şuriş ve fakra müstağrik olmuş bir hükümet-i İran'ın, göğüs tahtasına oturmuş olan bir kudret-i 'uzamâya karşı neye teşebbüs edebilir. İranca olan politikanızda ne kadar maharet gösterseniz Tahran'da ne derece müsaadeli davransanız yine İran şahı ve devleti Rusya'nın eğer ki müttefik-i hâlisi olmazlar. Lakin daima elinde en alçak bir alet icra hükmünde bulunurlar. Rusya politikasının dilediği her arbedeye İran'ın atılması için yalnız Petersburg'dan bir emrin vürudu ve Bağdat'ın kendilerine verilebilmesi ihtimaline dair mübhem bir vaadin? süduru kâfidir. Bu halde o cihetten size bir memul yoktur. Meğerki senet cihetindeki memleketlerinizin üzerine salmak için Rusya zabitanı kumandasında olarak şahın hasbe'l-memuriye tertip edeceği yüz bin neferden mürekkeb bir ordu ola.

Malum-ı asilaneleri olduğu üzere şu mütalaat abes ihtimalat değildir. Bizim Herat beldemizden İran şahının hücumunu tahvil için ne kadar telaşlar ve ne himmetler ile iki defa gelişiniz herkesin hatırladadır. Evvel zaman şah-ı İran bu hareketi yalnız kendi vesail-i zaifesiyle icra ettiği ve kuvvet ve kabiliyet-i kâfiyesi olduğu halde size o derece mucib endişe ve telaş olmuş iken bugünkü gündeki bütün İran, Rusya'nın ikinci mertebede asâkir-i muâvenesi ve Rusya çarı bunca harp azma? kavimlerin hükümdar-ı sahib istiklalidir. Üzerinize deryalar gibi asker dökmeye hazırlanmakta iken sizin basiretinizin bu kadar muğşa ve muğfil olmasında sebep nedir? Bu hal-i garibin esbabı her ne olursa olsun hâlisâne dostunuz ve önünüzde karakolunuz olduğumuz haşyetle ihtar ve ilam ederiz ki hükümetinizin önündeki muhafaza istihkâmâtı bilcümle yıkılmış ve en büyük istila muhatıraları kapınızın önünde ordu kurmuş olduğundan eğer kendinizi kavi züüm etmekle böyle rahat davranıyorsanız yakında mağlup olacağınızı muhakkak biliniz.

Bu hâlât-ı küduret peyma arasında bizi en ziyade müteessif eden bir madde dahi İstanbul'da taht-ı nişîn hükümet olan Devlet-i Azime-i İslamiye'nin halidir ki o dahi aynıyla sizin Hindistan'daki memâlikinizin giriftar olduğu tehlike içindedir. Malumumuzdur ki bizim halifemiz orada İngiltere ve Fransa'nın silah ve nüfuzları kuvvetiyle durmaktadır. Lakin herhangi gün Rusya, Türkistan'da askerini tanzim ederse İngiltere'nin İstanbul cihetine dair kuvve-i hareketi derhal mefluç olacağına hiç iştibah etmeyiz. Zira Hindistan tehlikesi Rusya ile hüsn-ü muamele için İngiltere'yi icbar edipte bir kere İstanbul hükümetini tutan kuvve-i müttehede-i garbiyeden İngiltere'nin sekulu zâil olursa şimdiye kadar halife-i İslami muhafaza eden ittifakına zaaf külli gelerek bu hal hem Devlet-i Aliyye'ye gayet muzır olur ve hemde bütün Avrupa'yı tehlikede bırakır.

İşte bunlardan dolayı biz zannediyoruz ki eğer muahharan Ceyhun sevahilinde zuhura gelen tebeddülâtın hakayıkına Avrupa tamamıyla vâkıf olsa şüphesiz ufak tefek münazaat-ı mahalliyelerini unutup hürriyetlerini tehlikeye koyan böyle bir haile ile iştigal ederlerdi. Çünkü burada mesele bir eyaleti şuraya ve yahut buraya vermek veya bir beldeyi fethetmek gibi kazıyyeler olmayıp belki Asya'daki kabail ve ahşamın bir kuvve-i nafize altına alınması meselesidir ve bu ise a'sâr-ı salifede manend-i seyl taşıp rû-yı arza yayılan ve hala tahatturu Asya ve Avrupa'da dehşet efkâr olan tecavüzat cihangirane vadisini hakimane ve üstadane tecdit demektir.

Eğer bazı bu ihtimalata imkan vücud vermekte tereddüt ederlerse bu da bize bâis taaccüp olmaz. Çünkü Büyük Petro birinci sandalını vaz'-ı destgâh-ı amâl eylediği zaman bir gün gelipte Rusya donanması Kronstad tersanesinden hareket ve Akdeniz'e muvasealetle Devlet-i Osmaniye'nin donanmasını yakacağı kimsenin hatırına gelmezdi ve asr-ı sabıkta ne Petersburg şehri bina olunmasından ve ne Lehistan'ın taksiminden ve ne de Rusya'nın Çerkesistan'a medd-i pay tahatti etmesinden asla Avrupa müteessir olmamıştı. Bugünkü basiretsizlik bize daha ziyade görünüyor. Zira sizin vükela-yı devletiniz Avrupa'da Lüksemburg, Roma, Karadağ meselelerini müzakere ile meşgul iken Rusya imparatoru sessizce Petersburg şehri değil belki Asya'nın ortasında bir yeni Rusya Devleti tesis ve bina etti. İşbu devlet gayr-i medeniyeye Avrupa nazar-ı ehemmiyetle bakmayacaktır. Ta evvel zamana kadar ki bu devlet bütün Asya kuvvetini cem' edip esbab-ı medeniyetle müsella ve garb ahalisinin rehabet-i mülabesesıyla yüz sene müddet taksir ve tereddütten sonra güçle anlayabildikleri meşhur Büyük Petro vasiyetnamesinin icrasına memur olanın kumandası altında olarak milyonlarca askeriyle Avrupa'ya arz-ı vücud ede.

İşbu mütalaat-ı mükedderen muzdaribü'l-efkâr olarak Biraderzade muhteremimiz besaletli Allah yar hanın serian tarafınıza irsalini münasip gördük. Muma ileyh bizim işlerimizin ne merkezde olduğunu bilir ve kendine ezher cihet emniyetimiz vardır ve bundan başka hamil olduğu bir layiha-i mahsusanın dahi yedd-i aleyhlerine teslimine memurdur. Bu layihada cümlemizi birden korkudan mehlekenin belki def'ine medar olabilmek için ahali-i İslamiye'nin Avrupa devletlerinden bazısıyla bi'l-ittifak politikaca ve teşebbüsât-ı askeriyece mevki-i icraya koymaları lazım gelen tedbirler tafsilatını suret-i muharremanede arz eyledim. İran şahına dahi bu babda bir mufassal mektup yazdık ve ondan daha tafsilli bir mektup dahi Devlet-i Osmaniye padişahına gönderdik. Mümkün görmeyiz ki Devlet-i Osmaniye vükelası şu bizim müşteriken bulunduğumuz muhatıra-i azimenin ağırlığından müteessir olmasın. Lakin şüpheden azade olduğu üzere eğer İngiltere Devleti mecmu' kuvvet ve tamamı-i kasd ve azimetini pişeva-yı hareket etmezse işte bir şey yapılmak gayri mümkündür.

Biz ki Afgan ahalisiyiz. Bir kavm-i İslamın ve bir müttelik-i halisü'l-meramın vazifesine muvafık gördüğümüz şeyi hep yaptık ve hem de söyledik. Eğer cenab-ı faal murad-ı ezelişi Avrupa akvamının ezilmesine taalluk etmemiş ise vazife-i atiyemizde suret-i hareketimizin tayini onlara ve hususuyla İngiltere devlet koyasına aittir.

İngiltere Devleti'nin benim ve teb'amın hakkında meşhûd olan mürüvveti kadar mazhar ikbal ve azamet olmasını temenni ederim."²⁷⁷

Abdurrahman Han'ın bu uyarılarından ve İngiltere'ye olan bağlılığını belirtmesinden sonra Afganistan, Rusya'ya karşı sınırlarının korunması ve bölgeye asker sevk etme konusunda İngiltere'ye müracaat etmiştir. İngiltere, Rusya ile görüşerek sınırların tayini için bir antlaşma imzalamışsa da Afganistan'ın Rusya'ya karşı bölge savunmasındaki istekleri İngiltere tarafından gerçekleştirilmemiştir.

"Birçok fütûhatdan sonra (1873)'de Afganistan'ın şimal hudûduyla Rus memâliki temâs etmiş bulundu. Bu sûretle ortaya bir hudûd mes'elesi çıkmıştı. Bu ta'yîn, müşkülâta uğradı. En nihâyet İngiltere'nin dilhâhına göre ta'yîn-i hudûda muvaffak olundu. Rusya, meydanı rakibine boş bırakmıştı." Yukarıda bahsedilen İngiltere, Rusya'nın Türkistan Hanlıklarını işgaline ses çıkarmaz ise Rusya da İngiltere tarafından Afganistan'ın işgalinin yolunu açması fikri bu dönemde faal duruma geçmeye başlamıştır.

*"Bu münâsebetle bir def'a daha anlaşıldı ki Afganistan Hind İmparatorluğu'nun merkez sikketidir. Fi'l-hakîka evvelce de söylediğimiz vechile tarihin muhtelif devirlerindeki Hind istilâları hep bu tarîkden vukû' bulmuştur. Afgan Emîri vaz'iyetinin her sûretle İngiltere'yi alâkadar edeceğini anlayarak Hind İmparatorluğuyla eyi geçinmek lüzûmu teslim etdi. (1873)'de dâhilî, haricî tesâdüf edeceği bi'l-cümle müşkülâta karşı İngiltere'nin müzâheretini iltimâs etdi. Hind vâli-i umûmiyesi (Furanc-Ofis)'den bu talebin tervîcini istedi. Bu sûretle Afganistan mes'elesi hal olunacaktı. Fakat makam-ı iktidârda bulunan (Gladstone) bu talebin tedkik ve mes'elenin halini daha münâsib bir zamana te'hir olunması arzusunu izhar etdi. Bu sırada Rus – İngiliz mu'âhedesini tanzîm etmekle meşgûl idi."*²⁷⁸

"...İ'tilâf-ı tarâfeyn ile mün'akid mu'ahede mucebince Afganistan şimal hudûdu (Sarah) dan başlayarak (Hoca Salih) e, Buhara-Belh hattı üzerindeki (Okus) ma'berine kadar gidiyor ve ba'de (Amu Derya) istikametinde (Kokha) mansıbına kadar yükselerek bu sûretle (Vakhan) ı

²⁷⁷ Namık Kemal, "Kabil Emiri Abdurrahman Han Tarafından Buhara'nın Muehhiyen İstilasını Münasebetiyle Rusya'nın Asya-yı Şarki Cihetindeki Tecavüzatından Dolayı Hindistanca ve Avrupaca Melhuz Olan Muhataraya ve Asya Devletlerinin Ahval-i Hazırasına Dair Hint'te Bulunan İngiliz Hükümetine Gönderilen Mektubun Fransızcadan Tercümesi", **Hürriyet**, Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Londra, 25 Ocak 1869, S. 31, s.1-2.

²⁷⁸ Rober, a. g. m, s.78.

dâhil dâ'ire-i hudûd ediyordu.” Bu sınır antlaşması ile Turan coğrafyası Rusya'nın elinde kalırken Afganistan İngiltere'nin elinde kalmış ve Afganistan tampon bölge olarak tarihe geçmiştir.

*“...İşte bu sûretle Afganistan'ın, Hint İmparatorluğu muhassalasını teşkil eden hey'et-i mecmû'a-i kuvâye dâhil hükûmâtdan olduğu zımnen tanılıyor ve kendisi için pek muhteşem ve şanlı olan bu netîceyi İngiltere hiçbir asker fedâ etmeyerek ve bir para bile sarf etmeyerek elde ediyordu.”*²⁷⁹

1873 tarihli İngiltere-Rusya sınır antlaşmasına göre İngiliz-Rus rekabetinin boyutu değişmiştir. Rusya'ya göre Hindistan'a ulaşma ve İngiltere'ye göre Hindistan'da varlığını sürdürme düşünceleri politik bir boyutla Hindistan meselesinden ziyade “*Turan-Afgan*” coğrafyasının iki devlet arasında paylaşımı olarak değiştirilmiştir. Afganistan 1828 Türkmençay Antlaşmasında olduğu gibi İran'da yaşayan Türklerin durumuna düşmüş, sınırların belirlenmesinde Afganistan söz sahibi olamamıştır.

1873 antlaşmasından sonra Rusya'nın Hive'ye asker sevk ederek²⁸⁰ Hive'yi ele geçirmesi ve 1876 yılında Hokand Hanlığını ele geçirmesi ile birlikte Türkistan Hanlıklarının işgalini tamamlanmıştır. Rus işgalleri ile birlikte İngiliz kamuoyunda Hindistan'a yaklaşan bir Rus tehdidi tekrar kendini hissettirmeye başlamış, bu işgal hareketi tekrardan İngiliz-Rus rekabetine yeni bir boyut kazandırmıştır.²⁸¹ Ancak Türk aydını Ali Suavi Hive'nin işgalinin Hindistan meselesi ile alakalı olmadığını ve İngiltere ve Rusya'nın bu zengin toprakları paylaşımı konusunda şu şekilde dile getiriyor: “*Nerde Hive, Nerde Hindistan? Rusya ve İngiltere birkaç yıldan beri Orta Asya Müslümanlarına ait toprakları kendi düşüncelerine göre, planlarına göre aralarında taksim etmişlerdi. İngiltere daha yakın zamanlarda Nepal, Keşmir, Pencap, Pişaver bölgelerini istila eyledi. Rusya Devleti de Seyhun boyunca ve Zereşan vadilerini Taşkent'i, Hocend'i, Semerkant'ı istila ederek Bedehşan'a doğru indi. Şimdi ise İngiltere'nin arzusu üzerine Hindistan dağlarının kuzeyinde aralarındaki sınırı çizdiler. Böylece Rusya Devleti Asya kıtasını İngiltere ile bölüşerek İslâm'ı parçalamış olacaktır.*”²⁸²

²⁷⁹ Nizameddin, a.g.m, S.76, s.1472.

²⁸⁰ Nizameddin, a.g.m, S.76, s. 1472.

²⁸¹ Masato Toriya, “*Afghanistan As A Buffer State Between Regional Powers In The Late Nineteenth Century*”, **Regional Routes, Regional Roots? Cross-Border Patterns Of Human Mobility In Eurasia**, Ed. So Yamane, Norihiro Naganawa, Hokkaido Slavic-Eurasian Research Center, 2017, s. 49.

²⁸² Suavi, a. g. e, s.32.

Ceditçilik Hareketi'nin²⁸³ savunucularından olan Türk Aydını Troyskili Ahmet Tacettin Rusya'nın işgal hareketleri ve işgal sonrası uygulamalarını şu şekilde dile getiriyor: “*Büyük Petro'nun düşündüğü bir fikri bıraktığı bir vasiyeti vardı: Dünyaya mâlik olmak için zayıf ve nâtüvân milletler üzerine yürüyüb etrâfı istilâ etmek. Fakat koca Çarın bu fikri, bu vasiyeti aradan iki asır kadar bir müddetin geçmesiyle bugün öyle adileşiyor ve öyle sûrette 'adîmü'l-îmkân derecesine iniyor ki olur şey değil.*

Bugün medîd tecrübeler bize 'iyânen gösteriyor ki dünyaya mâlik, arzullaha vâris olabilmek için yalnız istilâ kıfyet etmiyor. Her şeyden ziyâde ele geçen yerleri hüsn-i idâre ve istifâde edebilmek isti'dâdını iktisab etmek lâzımdır. İşte bu bir hakîkât ki bunun hakîkât olduğunu Ruslar acı acı tecrübelerle gördüler.

Tekrara ne hacet! Artık herkes biliyor. Rusların iki asırdan beri tuttuğu politika, taşıdığı hülyâ hep tevsi'den, hep etrâf ve civârdaki zayıf hükûmetleri zirâ idâresine geçirib koca Rus hükûmeti te'sîs etmekden ve bu sûretle bütün dünyâya mâlik olmaktan ibâretti. Memleketin ne kadar varidâtı ve ne kadar servet ve sââmânı varsa hep bu yola sarf olunuyordu. Amma ele geçen memleketlerin ma'mûriyetine kendine fayda getirebilecek derecede terakkî ve tekâmülüne çalışmak kat'iyen hatırdan geçmediği gibi aksi takdîrde, yani bu müstemlekât harâb ve vîrân bir halde bulunduğu takdîrde bunların Petersburg kürsilerini sarsacağına da hiçbir ihtimâl verilmiyordu. Binâen aleyh varına kanâ'at az yerle çok ve sağlam iş görmek fikri Ruslarda kellâ mefkûd idi. Gözleri dâi'ma zayıf ve nâtüvân milletler üzerine mensûb, fikirleri de onları ezmenin tarîki düşünmekle meşgûl!”²⁸⁴

Rusya Çar I. Petro'dan beri işgal hareketlerinden vazgeçmemiş, küçük ve zayıf milletleri ele geçirmeye çalışmış ve bu suretle dünyaya hâkim olma emeli gütmüştür. Rusya'nın “*İran-Turan-Afgan*” coğrafyasındaki faaliyetleri buna örnek teşkil etmektedir. Rusya hiçbir zaman var olan ile yetinme ve var olanı iyileştirme politikası güdülmemiştir. Rusya'ya göre küçük ve zayıf milletlerin ellerindeki mallar ile ekonomisini güçlendirme, iktisat politikasında önemli bir yer tutmuştur. Troyskili Ahmet Tacettin'e göre dünyaya hâkim olmanın yolu “*Sadece küçük ve zayıf memleketlerin ele geçirilmesi değil, onların iyi bir yönetim şekli ile imar ve iskânına fayda*” sağlamaktan geçer.

²⁸³ Rusya'nın işgal ettikleri Türk memleketlerinde, Rus işgallerine ve uygulamalarına karşı tepki ve Türk memleketlerinin ıslahı mahiyetinde farklı zamanlarda meydana gelmiş Türk Aydın Hareketidir. Ceditçilik Hareketinin tarihleri, mahiyeti, uygulamaları ve hareket hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, TTK, Ankara, 2014.

²⁸⁴ Troyskili Ahmed Taceddin, “*Maverâtinnehir'de İngiltere*”, **Tearûf-i Müslimin**, İstanbul, 13 Ekim 1910, C.1, S.17, s.275.

Rusya'nın Türkistan Hanlıklarını işgali ile birlikte Rusya'nın Afganistan dayanmasının akabinde İngiltere devlet adamlarından Arthur Balfour Afganistan'ın işgal zeminini şu nutkuyla gerekli göstermeye çalışmıştır:

“...(Pamir) İngiltere ile Rusya arasında taksim olunurken Hindistan'ın şimali garbi hududuna Rusya'nın münasebet almaz surette sokulmasına müsaade edilmiştir. Şayet İngiltere ile Rusya arasında bir harp hadis olursa İngiltere (Pamir) in yukarlarla mestur hududuna vesait-i tarassudiye bulundurmadiğundan Rus keşif kolları (Pamir) in bize ait arazisini çiğneyip bu yaylanın nevahi-i mürtefasından aşağıda Sind vadisinde ne olup bittiğini sehuletle müşahedeye muktedir olacaklardır. Hâlbuki (Keşmir) hattası üzerindeki tesirat-ı maneviyesi dahi vahim olabilir.”²⁸⁵

1873 tarihli İngiliz-Rus antlaşması ve hemen sonrasında Afganistan, İngiltere'den yeterli destek görememiştir. Bu tarihte İngiltere'de hükümette bulunan Liberal parti lideri Gladstone, Rus yayılması karşısında gerekli etkinliği gösterememiştir. İngiliz kamuoyunda tepkilere yol açan bu sebeplerden dolayı Rus politikalarında daha aktif politika izlenilmesi düşüncesiyle 1874 yılında yapılan yeni seçimle Muhafazakâr parti lideri Disraeli'ye hükümeti kurma yetkisi verilmiştir.²⁸⁶ Disraeli'nin ilk yıllarında Afganistan ile ilişkilerin geliştirilmesi ve ordularının ıslahı konusunda önemli adımlar atılmıştır. 3 Mart 1877 yılında İngiltere, Afganistan ile Peşaver'de bir konferans gerçekleştirmiş, konferansta İngiltere, Rus yayılmasına karşı iki devletin birlikte hareket etmesi ve İngilizlerin gerekli gördüğü yerlere askeri üs olarak kale inşa etmeleri ve İngiliz askerleri bulundurmaları gibi tekliflerde bulunmuş fakat konferansta Afganistan adına bulunan Seyyid Nur Muhammed bu teklifleri kabul etmemiştir. Fakat 26 Mart tarihinde Seyyid Nur Muhammed'in ölümü sebebiyle konferansa dair bir antlaşma imzalanmamıştır. Konferansın ardından Hindistan Genel Valisi Lytton, aynı yıl içerisinde Afganistan dış siyasetini İngilizlerin tayin etmesi ve sınırlara asker sevki teklifini Emir Şir Ali Han'a sunduysa da Han tarafından bu teklif reddedilmiştir. Konferans ve ardından Lord Lytton'un bizzat Emir ile görüşmesinin olumsuz sonuçları İngiltere'de Afganistan'ın Rusya ile ilişkilerinin düzeltildiği düşüncesini oluşturmuştur. Ayrıca 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı- Rus savaşının patlak vermesi İngiltere'nin tüm ilgisinin bu

²⁸⁵ Ali Rıza Seyfî, “İngiltere-Rusya-Afganistan-Cihad-ı Ekber”, **Donanma**, 29 Nisan 1915, C.6, S.43, Poz 265.

²⁸⁶ Saray, **Afganistan...**, s.100.

bölgeye yönelmesine sebep olmuştur.²⁸⁷ Rusya Osmanlı Devleti ile giriştiği savaş sonrası imzaladığı antlaşma ile Osmanlı topraklarını kendi menfaatleri doğrultusunda halletmek isteyince başta İngiltere olmak üzere Batılı devletler hemen harekete geçmiş ve 1878 yılında Berlin’de tekrar bir antlaşma imzalamışlardır.²⁸⁸

Berlin Antlaşması sonucunda batıda istediğini alamayan Rusya, yönünü doğuya çevirmiş, Afgan sınırlarına dayanarak İngilizleri Hindistan’dan atmayı amaçlamıştır. Bu sebeple 1878 yılında ordularını olası bir İngiliz savaşına karşı Afganistan sınırına yerleştirmiştir. Asker sevkiyatından sonra İngilizlere karşı ittifak yapmak için Afganistan’a bir heyet göndermiştir.²⁸⁹ Gönderilen heyet tarafından Emir Şir Ali’ye akçeler ve hediyeler takdim edilmiştir. Heyetin Afganistan’a ulaştığını öğrenen İngiltere, Hindistan’dan Afganistan’ın çeşitli bölgelerine Rusya’nın amaçlarını ve niyetlerini anlatmak için memurlar tayin etme teklifini Emir Şir Ali’ye sundularsa da teklif emir tarafından reddedilmiş ve İngiltere’nin Afganistan’ı tahakkümü altına alma tavırları sebebiyle İngiltere’ye karşı cihat ilan edilmiştir. Fakat cihat bölgedeki harı sayılır ümera ve ulema tarafından kabul görmemiş, daha sonra Emir tarafından vazgeçilmiştir.²⁹⁰ Emir Şir Ali’nin bu tavrına karşılık İngiltere’nin Afganistan’a karşı politikasında değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır. İngiltere, masraftan kaçındığı için işgalden ziyade daha önce imzalanılan antlaşmaları İngiltere menfaatli bir esasa bağlamaya çalışmıştır.²⁹¹ Fakat daha sonraki gelişmeler, Afganistan’da Rus nüfuzunun genişlediğini ve Afganistan’ın İngiltere dış politikasına göre şekillenmesini düşüncesiyle Afganistan’ın işgaline giden süreci açmıştır.

Afganistan’ın İngilizler tarafından işgali Beyanülhak ve Servet-i Fünun dergilerine şu şekilde yansımıştır:

“Her ne olursa olsun, teşebbüs etdiği muhaberâtında muvaffak olamamasından dolayı dûcâr-ı tehevür olan (Sıhr Ali) bu def’a yine Rusya’ya tevcîh rev-yi râğbet etdi.

17 Temmuz 1878 de ceneral (Sitolietof) un taht-ı riyâsetinde Kabil’e i’zâm olunan Rus hey’et-i Murahhasını kabûl ve Hindistan hidivinin gönderdiği (Sir Nevil Bovel) hey’etini istikbâlden istinkâf eyledi:

²⁸⁷ Yazıcı, a.g.e, s.80-81.

²⁸⁸ Kurat, **Rusya Tarihi...**, s.374-375.

²⁸⁹ Yazıcı, a.g.e, s.82.

²⁹⁰ BOA. İ..HR.. 276-16642.

²⁹¹ BOA. Y..EE. 0044-075-002.

Derhal ilan-ı harb olundu!

Muharebe, 26 Mayıs 1879 tarihinde (Gündamak)²⁹² mu'ahedesiyle netîce-i pezîr oldu, bu mu'ahede mucibince (Şir Ali) nin mahdûmu olan Emîr-i cedîd (Yakub Han) Kabil'de İngiltere nâmına bir mukim elçinin, (Kavanyari?) nin bulunmasını kabûl ediyor ve memâlikini Büyük Britanya'nın haricî kontrolü altına vaz' ediyordu.

Lâkin 1839 da Kabil şehrini hûnâlûd eden feci' sahnelerine tekerrür etti, Kavanyari, selefi olan (Burn?) gibi bütün itba' ve asâkiriyle beraber katl olundu. İngiliz ordusu dördüncü def'a olmak üzere, Kabil yolunu tutdu ve şehr-i mezkûru işgâl eyledi. 22 Temmuz (1880) de Abdurrahman Büyük Britanya nâmına resmen emîr i'lân olundu ve kendisine teklif olunan şerâi't-i âtiye müşârun ileyh tarafından kabul edildi: (Emîr, İngiltere'den başka hiçbir devlet ile münâsebât-ı siyâsiye de bulunmayacak ve mu'amelât-ı hariciyesinde İngiltere hükûmetinin fikrine mütâba'at edecektir.)²⁹³

"Yeni Emîr'in Rusya'ya meclûyeti yine İngilizleri kuşkulandırdı. İngilizler tekrar Afgan'a girdiler, Kandehar'a kadar gitdiler. (1879) muahedesiyle Peşaver ve Hayber geçidlerini elde ettiler... Tekrar Afganistan'da İngilizler katl olunmakla ceneral Robrens kumandasında sevk olunan İngiliz ordusu Kâbil'e kadar yürüdü. Dost Muhammed'in hafidi Abdurrahman Han'ı iclâs etdi. Çıkan ihtilâl teskîn olundu."²⁹⁴

Gladstone hükümetinin Rus ilerleyişine karşı izlediği pasif siyaset sonrası hükümeti eline alan Disraeli, Rusya'nın Hindistan'dan İngiltere'yi atma emellerine karşı aktif politika gütmeye başlamıştır. Her ne kadar 1873 yılında Rusya ile yapılan bir sınır antlaşması mevcut ise de Rusya'ya pek güvenilmemiş ve bu ilerleyişe karşı Disraeli'nin aktif politikasının ilk icraatı Afganistan'ın işgali olmuştur. İngiltere birinci Afgan işgalinde olduğu gibi ilk işgal girişiminde Afgan orduları tarafından mağlup edilmiştir. Ancak tekrar harekete geçen İngiliz işgal ordusu Kabil'i ele geçirmiştir. Savaştan sonra imzalanan Gandamak antlaşmasıyla birlikte Afganistan'ın dış politikası İngiliz dış politikasının menfaatleri doğrultusunda şekillendirilmiştir. Politikanın uygulayıcısı olarak başa Abdurrahman Han geçirilmiştir. Bu tarihten sonra Afganistan'da İngiliz nüfuzu etkin bir şekilde görülmeye başlanmıştır. İngiltere Afganistan'ı işgal ederek olası bir Rus tehdidine karşı önemli bir hamle gerçekleştirmiştir.

²⁹² Araştırma ve inceleme eserlerde Gandamak olarak geçmektedir. Afganistan'ın doğusunda bir şehirdir.

²⁹³ Nizameddin, a. g. m, S.76, s.1473-1474.

²⁹⁴ "Afganistan" **Servet-i Funun**, s.128.

Türk aydını Filibeli Ahmed Hilmi, Afganistan işgal ve ilhakına karşı “*Hayber geçidi, ölüm çeşidi! Kûh-ı Süleyman, mevt bî aman*” ifadelerini kullanıyor ki Afganistan bu tarihten sonra emperyalist politikaların kurbanı olarak kapalı bir toplum hâline gelmiş, sonraki yıllarda siyaset, ordu, iktisat, eğitim gibi vs. alanlarda pek bir gelişme sağlayamamıştır.

Türkistan hanlıklarını ele geçirdikten sonra Turan coğrafyasında önemli ölçüde nüfuzunu arttıran Rusya, hem yayılmacı politikasına devam etmek hem de İran ile Turan coğrafyasının bağlantısını sağlamak için Türkmen memleketlerini özellikle Merv’i ele geçirmek istemiştir. Ayrıca İngiltere’nin Afganistan politikasına karşı Rusya da Turan coğrafyasında aktif siyaset gütmeyi amaçlamıştır. Bu sebeple Rusya, 1879 yılı itibariyle İngiltere’nin Afganistan politikasına misilleme yaparak aktif olarak Türkmen memleketlerini işgale koyulmuştur.²⁹⁵ 1877 yılında harekete geçen Rusya, Türkmenlerden direniş hareketleri görse de 1879 yılından 1885 yılına Türkmen memleketleri işgal hareketlerine devam etmiştir. Önemli noktada gördüğü Merv şehrini ise 1884 yılında işgal etmiştir. Rusya’nın Turan coğrafyasında işgal ettiği yerler Osmanlı basınına şu şekilde yansımıştır.

“...Kırgız kırlarını, Türkmen çöllerini aşarak, Merv, Semerkand, Hokand gibi en mühim Türk merâkizini zabtederek, Hive ve Buhara Hanlıklarına ribka-i rıkkıyyetine geçirir. Ve böylece muzaffer Islavlık, Türklüğün menbaı olan dağlara kadar ilerlemiş olur.”²⁹⁶

Türkmen toprakları üzerinden Afganistan sınırlarına yaklaşan Rusya, Afganistan’ı tedirginliğe düşürmüştür.²⁹⁷ Bunun üzerine 1884 yılında Afganistan öncülerinden oluşan bir birlik ile Rus ordularının karşı karşıya gelmesi an meselesi olmuştur.

“Asya-yı Vusta’da ki İngiliz ve Rus rekabetinin Londra – Petersburg arasında bir suizan tevlîd etmekden hali kalmadığı müşâhede olunuyor. İngilizler bi’l-hassa şimâl-i garbî hududından vukû’ bulacak bir hücumdan korkuyorlardı. Bu endişe bazen bir muhasemeye sebebiyet verebilecek devrelere dâhil oldu. (1884)’de Afgan pîşdârlarının (Pencap) kurbunda ceneral (Komarof) tarafından dúcâr-ı hücum olmaları az kaldı bir muharebeye

²⁹⁵ BOA. Y.EE. 0044-075-002.

²⁹⁶ Yusuf Akçura, “*Türkler ve İslavlar*”, **Sıratımüstakim**, İstanbul, 1 Eylül 1910, C.4, S.104, s.455, (Ed. Ertuğrul Düzdağ, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi Sıratımüstakim Mecmuası 1908-1925**, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Ekim 2015, s.451).

²⁹⁷ Çapraz, a.g.m, s. 63-64.

sebebiyet veriyordu. Eğer her iki hükümetinde irâe ettiği ihtiyât ve âkılâne hareket mes'elenin halline yetişmeseydi netice pek vahim olacaktı."²⁹⁸

Bazı Afganistan birliklerinin ve Rusya'nı General Kamarov'un karşı karşıya gelme teşebbüsü Afganistan'ın bağımsızlık mücadelesine verdiği önemden, Ruslar için ise Afganistan'ın Rus yayılmasının önündeki engel oluşundan ibaretti. Ancak bir savaş hâlinin hem Afganistan'ı tehlikeye atma olasılığı yüksekti. Bu sebeple Afgan Emiri ihtiyatlı davranarak İngiltere'den yardım talep etmiştir. Olası bir savaşın İngiltere'nin de Hindistan'daki varlığını tehlikeye atacağı endişelerinden ve Rusya'nın Turan coğrafyasındaki ilerleyiş ve nüfuzunu sekteye uğratacağından dolayı bu meselenin 1873 yılı sınır antlaşmasında yapıldığı gibi bir antlaşma ile çözülmesinin gerekliliği İngiltere tarafından kabullenilmiş ve Rusya ile sınırların taahhüdü için bir antlaşma yapılması söz konusu olmuştur.

*"22 Temmuz 1887'de akd olunan Rus – İngiliz muahedesiyle Asya-yı Vusta Rus memâlikiyle Afganistan hududu tefrik olundu. Bu muahede İngiltere'nin Afganistan'da ki hukukunu ve mevki'ini tasdik etdi."*²⁹⁹ İmzalanan antlaşmaya göre Rusya ve Afganistan sınırları kararlaştırılmış, Rusya'nın Turan coğrafyasındaki sınırı Afganistan kuzeyi ile sınırlandırılmıştır. İngiltere'nin Afganistan üzerindeki nüfuzu devam ettirilmiştir.

Ayrıca Osmanlı basınında Rus bürokrat ve diplomatlarının bazı politikaların uygulanmasında ve İngiliz nüfuzunun olduğu bölgelerde ihtiyatlı davrandıkları şu şekilde yer almıştır: *"Petersburg diplomatları kendilerine müfrit ihtirâsları atfolunduğu halde on dokuzuncu asır imtidâdınca sâbit bir i'tidâl irâ'e etmişlerdir. Bu i'tidâl ile ki Petersburg kabinesi İran'ın tamamıyet-i mülkiyesini muhafazaya muvafakat, Belucistan'ın İngiltere'ye ilhakına Afganistan'a İngiliz nüfuzunun teşmiline ve en nihâyet Hind hududlarının (Kun – Lun)'un³⁰⁰ öbür taraflarına kadar uzanmasına razı olmak arzusu izhar etdi. Bununla beraber bir muhaseme-i meslahaya dâhil olmakdan her iki tarafda ictinâb ettiği halde mesâil-i muallakanın kat'i bir suret-i hale iktiran etmemiş bulunması hududlarda tesirâtını göstermekden hali kalmıyordu. Ceneral (Komarof) hadisesinin tekrarından her zaman korkuluyordu. Ruhlarda bir endişe bâkî idi. Yer itimâd mütekâbilin her iki hükümet arasında da tesisi pek güçlülükle mümkün olabiliyordu. Bu kararsızlık tarafeyn için de*

²⁹⁸ Rober, a. g. m, s.79.

²⁹⁹ Rober, a. g. m, s.78.

³⁰⁰ Çin'de bulunan bir dağ silsilesidir.

zararî-i bâdî idi. Bu suretle iki hükümet Avrupa'da kuvve-i siyasiyelerini meflûh bir halde bulundurmağa mecbur idiler."³⁰¹

İngiltere'nin Afganistan'da, Rusya'nın Turan'da nüfuzunu arttırmasıya birlikte, İran'ın bir kısmı Rusya diğer bir kısmı İngiltere ile kuşatılmış anlamına gelmiştir. Bu sebeple İran'ın idaresi İngiltere ve Rusya'nın eline geçmediği halde iç ve dış işlerine karışması ve İran'ın da ilerleme ve medeniyet adı altında emperyalizme kurban gitmesi aşikârdır.³⁰²

Bu tarihlere kadar İngiliz-Rus rekabetinin boyutu Osmanlı basınında kısaca şu şekilde değerlendirilmiştir. "... (Büyük Petro) ihlafına karşı yazdığı vasiyetnamesinin bir fıkrasında der ki: "Rus Devleti daima zahire ve servet mahzenini ele geçirmeye çalışmalıdır ki o da Hindistan kıtasıdır. Zira oraya sahip olan küre-i arza hâkim olur.

Petro'nun ihlafi ise bu vasiyetnamenin çizdiği hatt-ı hareketi takip ederler ve her bir hareketlerinde büyük babalarının bu vasiyetini yerine getirmeye çalıştıklarını ihsas ederler.

Hindistan kıtasının sahibi İngiliz Devleti ise rakibinin bu tasavvuratına vâkıf olduğundan onun istila yollarına set çekti. İran ve Afgan gibi büyük ve metin iki kaleyi kendine siper yaptı. Elli altmış seneden beri mütemadiyen bu kalelerin termim ve tahkimine sarf-ı gayret etti. Hatta bu uğurda maddeten bir masarıfta ihtiyar etti. Kendisi de bu iki hükümetin istiklal ve mevcudiyetini can ü gönülden arzu ediyordu.

Lakin bu son zamanlarda Ruslar siyaset ve politikalarının İngilizlere galebe ettiği zâhîr oluyor. Zira Rus Devleti ordular sevk ederek çarpışmadan ise siyaset ve hikmet ameli yani nüfuz-ı iktisadi ile Afganistan'a dokunmayarak şimalden cenuba doğru seyl-i istila için iki mecra açıyor. Biri Kafkasya'dan Haliç-i Farsa kadar demiryolu temdidi diğeri Horasan'dan Sistan ve Belucistan tarikiylede başka bir demir yolu yapmak istiyor."³⁰³

Rusya'nın Kafkasya ve Basra Körfezi arası ve İran üzerinden Afgan sınırına demiryolları inşası düşüncesine karşı Osmanlı basını şu değerlendirmelerde bulunmuştur:

"Mavera-yı İran şimendiferinin temdidi şimdilik gayr-i mümkün ad edilmektedir. İngiltere siyasetinin, Âlem-i İslam tarafından İngiltere'ye gösterilecek adavetin ne gibi netayic-i mesume husule getireceğini takdir neticesinde tahavvül ettiğini Rusların pek az bir kısmı

³⁰¹ Rober, a. g. m, s.79.

³⁰² BOA. Y..EE. 0044-075-002.

³⁰³ "Alem-i Şark...", s.2946.

*anlamaktadır. Rusya hükümeti bu son aylar zarfında İslamiyete karşı pek hasımane hareket etmiş olduğundan İngiltere bu tarikte kendisiyle hem efkâr olamaz. Hatta İngiltere siyasetinin tebeddülü Rusya hükümeti için bir ihtar suretinde telakki olunmalıdır. Binaen aleyh Rusya Hariciye Nazırı tarafından bu son zamanlarda kabul olunan tarz-ı siyaseti terk ile bir takım esassız hayalata kapılmaksızın diğer bir tarik takibine başlamalıdır.”*³⁰⁴

Basından anlaşılacağı üzere İngiltere, tarihi düşmanı ve rekabet hâlinde olduğu Rusya'nın demir yolları politikasına izin vermemelidir. Çünkü Rusya'nın demiryolu siyaseti, İngiltere'nin “İran-Turan-Afgan” coğrafyasındaki aktif siyasetine bir darbe indirebilir.

Rusya'nın Afgan coğrafyasındaki ilerleyişini durdurmak için İngiltere, çeşitli politikalar uygulamaya başlamıştır. İlk olarak İngiltere, Rusya ile devam eden bu zıtlığa karşı Almanya ile yakınlaşmaya başlamıştır.³⁰⁵ Daha sonra İran ve Afganistan üzerinden politikalarına tarihsel süreç içerisinde devam etmiştir. Rusya, İngiltere'nin Afganistan'daki ve özellikle Basra Körfezi'ndeki etkin ticaretine karşı “İran-Turan-Afgan” coğrafyasında demiryolları inşa ederek nüfuzunu sağlamlaştırma politikası gütmüştür. Rusya, İngiltere tehlikesine karşı demir yollarının bölgeye asker sevkini kolaylaştıracağını düşünmüştür.³⁰⁶ Ayrıca demiryolları sayesinde Rusya, ticari faaliyetlerinin de daha hızlı ve gelişmiş olmasını planlamıştır. 1890'lı yıllarda yukarıda bahsedilen coğrafyaya seyahat eden Belçikalı Jules Joseph Leclerq demiryollarında çalışan kadro hakkında şu bilgileri aktarmaktadır. “*Tren hattının inşasında çalışanlar, haricinde işletenler, kondüktörler, telgraf görevlileri, hizmetliler ve sayamayacağım diğer bütün görevli personelin hepsi de Rus ordusunun çeşitli branşlarında görev yapan askerlerdi... İlk baştan itibaren iki katlı bir işçi treni kullanılmış ve yaklaşık 1500 asker işçi bu trende barındırılmıştı... Bunlar çoğunlukla yaşlı Türkmenler, İranlılar ve Buharahlardan oluşmaktaydı. İranlılar oldukça tembel ama Türkmenler onların eksiklerini kapatacak kadar çalışkandı. Fakat önemli zaafı vardı. Çalışırken kullandıkları malzemeler çok ilkeldi ve yenilerini istemiyorlardı... Bir demiryolunun inşa edilmesi her zaman için pahalı bir iş olmasına rağmen burada eski tekniklerin kullanılması nedeniyle inşa maliyetleri az tutmaktaydı.*”³⁰⁷

³⁰⁴ “Şarkda Rusya ve İngiltere”, **Tearüf-i Müslimin**, İstanbul, 12 Ocak 1911, C.2, S.29, s.80.

³⁰⁵ BOA. Y.PRK.BŞK.00009.00031.001.

³⁰⁶ BOA. Y.PRK. AZJ.00049.00037.001.

³⁰⁷ Jules Joseph Leclerq, **Avrupalı Gözüyle Kafkaslar ve Orta Asya**, Çev. Dr. Haktan Birsnel, IQ Kültür Sanat, İstanbul, 2015, s.53-54.

Ayrıca bu dönemde Osmanlı Devleti tarafından, Rusya'nın Türkistan'da inşa ettirmiş olduğu demir yolunun tamamlanışına dair bilgi alınması için Hendesehane-i Berr-i Hümayun Şimendüferi muallimi ve Erkân-ı Harbiye de Binbaşı olan Bahaeddin Bey'i masrafları için verdiği iki yüz elli lira ile ilk Petersburg'a gönderilmiştir.³⁰⁸ Daha sonra Bahaeddin Bey, bölgedeki izlenimlerini, gözlemlerini ve demiryolu hakkında öğrendikleri bilgileri aktarması için inşaat mevkisi olan Aşkabad'a gönderilmiştir.³⁰⁹

“İran-Turan-Afgan” coğrafyasında İngiltere ve Rusya'nın rekabeti devam ederken, bir yandan İngiltere, Afganistan ile aralarında çıkan aşiret meseleleri için çözüm arayışına girmiştir. 1879 Gandamak Antlaşması ile Afganistan'ın bazı geçitlerini ele geçiren İngilizler, bölgedeki nüfuzunu teminat altına almak için harekete geçmiştir. Bu sebeple 1893 yılında İngiltere Hindistan'ı ile Afganistan'ın sınırların taahhüt edilmesi için “Durand Antlaşması” ya da “1893 Kabil Konvansiyonu” olarak adlandırılan antlaşma imzalanmıştır. Aslında bu antlaşma ile İngiltere olası bir tehdiye karşı Afganistan'ı işgal edebilme yolunu hazırlamıştır. Antlaşma neticesinde Afganistan'ın güney sınırları çizilmiş ve günümüz Afganistan'ının aşağı yukarı sınırları belirlenmiştir.³¹⁰

Rusya, Türkmen memleketlerinin işgali sonrasında yayılma politikasından vazgeçmemiş, 1873 ve 1887 sınır antlaşmalarını ihlal ederek 1895 yılında Pamir³¹¹ üzerine yürümüştür. Fakat İngiltere ve Çin tarafından itiraz ile karşılaşınca antlaşma yapılmasına karar verilmiştir.

*“11 Mayıs'da 1895 muahdesiyle Rusya Küçük Pamir mıntkasını Afganistan'a terk ediyordu. Burada bir sual sormamız icâb eder. Acaba Rusya'yi bu fedakârlığa sevk eden şey nedir? ...Diğer taraftan aynı muahede ile “Vakhan” bîtaraf bir mıntka haline konuldu.”*³¹²

1895 Pamir Antlaşmasıyla birlikte Afganistan'ın kuzeydoğusunda bulunan Vakhan'ın tarafsızlığı kabul edilerek, Rusya'nın yayılmacı politikası yine İngiltere tarafından engellenmiştir. İngiliz-Rus rekabetinde Rusya, “Afgan” coğrafyasında

³⁰⁸ BOA. İ.DH. 1274.100159.

³⁰⁹ BOA. İ.DH. 1274.100213.

³¹⁰ Yazıcı, a.g.e, s.151-153.

³¹¹ Pamir meselesine İngiltere'nin yanı sıra Çin'de dâhil olmuştur. Pamir'in Afganistan'dan sıradağ olarak Çin'e kadar uzanması Çin'inde bu meselenin çözümünde yer almasına sebep olmuştur.

³¹² Rober, a.g.m, s.78-79.

kaybeden taraf olmuştur. İngiltere ise tarihsel süreç içerisinde siyasi olarak “Afgan” coğrafyasında, iktisadi olarak “İran” coğrafyasında nüfuzunu arttırmıştır. Bu ilerleyişe karşı Rusya, İran üzerinde tekrar ticari faaliyetlere başlayarak tekrar İngiliz-Rus rekabetinin iktisadi ayağını başlatmıştır.

“Bu suretle görülüyor ki Rus siyaseti Afganistan’da mağlûb olmuştur. Buna mukabil Rusyanın İran’da ki mevki’i daha iyi idi. Evvelce (1833)’de Rus – İngiliz kabineleri İran mes’elesinde anlaşmışlardır. İngiltere bi’l-hassa cenûba ehemmiyet veriyordu. (1835)’de Hind hükümeti İran’a ticarî ve ilmî heyetler i’zâm etdi. Yol ve telgraf tesisine teşebbüs olundu. Bir İran bankası teşkil olunarak (Karun) Nehri³¹³ ticarete küşâd edildi. İngiltere Basra Körfezi ticaretini inhisara almışdı. İngiliz vapur kumpanyası İran limanlarında suret-i mahsûsa da seferler tertîb etdi. İngiltere’nin her gün ilerleyen bu masalhane istilâsı karşısında Rusya siyâseti kuvvetsiz kaldı. Ve ancak son senelerdedir ki iktisad sahasında İngilizlerle mücadeleye teşebbüs olundu. 1897’de Rus bankası tesis olundu. Rusya, İran hükümetinin umûr-ı mâliyesini deruhde etdi.”³¹⁴

İngiltere uygulamış politikalar neticesinde Afganistan’ı Hindistan’daki varlığını koruyan bir coğrafya olarak görmüş, bu sebeple siyasi olarak nüfuz altına almıştır. Özellikle Afganistan’a önem veren İngiltere ticari olarak ta İran’dan el çekmemiştir. Basra Körfezinde ve Karun Nehrinde ticari faaliyetler göstermiştir. İran ile ilişkilerin geliştirilmesi için heyetler göndermiş, İran’daki heyetler ile istihbaratın sağlanması için 1860’lı yıllarda telgraf hatlarının oluşturulması girişiminde bulunmuştur. Ticari faaliyetlerin önemli ayağını oluşturan İran’da, İngiltere 1889 yılında “Bank-ı Şahensahî-i İran” adlı bir banka kurmuştur.³¹⁵

İngiltere’nin ticari etkinliğini kırmak adına Rusya, İran ve Turan üzerinde faaliyetlere başlamış, 1897³¹⁶ yılında İran’da “İran İskonto Avans Bankası” nı kurmuştur.³¹⁷ Ancak Rus iktisadi politikasının başarılı olamadığı Novoye Vremya gazetesi yazarlarından Mineşkof ve askeri mühendis Yarmalayef tarafından dile getirilmiş ve Türk Aydını Ahmet Tacettin tarafından değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Mineşkof ve Yarmalayef Turan coğrafyasındaki iktisadi başarısızlığın sebeplerini açıklamışlar hatta iktisadi olarak üstünlüğü elinde bulunduran

³¹³ İran’ın güneybatısında bulunan nehirdir.

³¹⁴ Rober, a.g.m, s.79.

³¹⁵ Doktor Fahrettin Şevket, a.g.e, s.101.

³¹⁶ 1925 yılında İran hakkında bir risale yayınlayan Varlık Gazetesi yazarı Doktor Fahrettin Şevket, banka tarihini 1890 olarak belirtmiştir. Bkz. Doktor Fahrettin Şevket, a.g.e, s.94.

³¹⁷ Doktor Fahrettin Şevket, a.g.e, s.94.

İngiltere'nin Maveraünnehir'i nüfuzu altına alacağını iddia etmişlerdir. Çünkü İngiltere, Mısır üzerinden ekonomik olarak büyük miktarda kazanç sağlaması³¹⁸ Rus kamuoyunu bu düşünceye sevk etmiştir.

“Rusya'nın Mısır'ı Mâveraünnehirdir. Nil ise Amuderyâdır. Ehl-i fen Amuderyâ'yı dâ'imâ Nil'e benzetiyorlar. Fakat bizim Nilimiz Afrika Nil'i indinde nedir? İngilizlerin Nil'de yaptıklarını biz Amuderyâ'da yapmaz mı idik? Pekâlâ yapardık. Bunun için üç şey lazımdır: say, ciddiyet, sermâye.

Askerî mühendislerden Mösyö Yarmalayef Mısır'daki İngilizlerin ıslâhâtı husûsunda tahkikâtda bulunduktan sonra Türkistan ve Amuderyâ civarına gelerek Mısır'da gördüklerini orada tatbik etmek istemiş. Yarmalayef'in bu fikir ve teşebbüsü hükûmet tarafından nazar-ı dikkate alınmışta fakat icrâsına gelince bir şeyler yok.

Yarmalayef diyor ki: “Bunu yine İngilizler yapar. Bize kalırsa işin sonuna çıkmamak ihtimâli vardır. Benim kendi fikr-i husûsimde bu merkezdedir. Amuderyâ'yı Nil'e benzetmek için herhalde işi İngilizlere vermelidir.”

İşte mütekebbir ve dâ'imâ yukarıdan uçmayı seven Mösyö Mineşkof'un itirâfâtı...! Mösyö Mineşkof burada öyle bir itirâflarda bulunuyor ki ömründe – biz bile – birinci def'a vâki' olan bu itirâfi herhalde şâyân-ı takdîr ve şâyân-ı tebrîkdir.

Burada Mösyö Mineşkof Rus hükûmetinin Mâveraünnehir'den gördüğü maddî zararları, Maveraünnehir'in Rusya'yı iflâsa doğru sürüklediğini her ne kadar itirâf etmedi ise de bunlar zikre, bahse değeri olmayan bedihâyâtdan olduğunu beyâna hacet yokdur. Elbette yirminci asrın masârifi ve bir takım israfâtı, yolsuzlukları kurûn-i vüsta usulünün âletlerinin kazandığı mini mini varidâtla telâfi olunmayacağı meydandadır.

Bugün Rus hükûmetine varidât getirecek ve onları besleyecek Mâveraünnehir ahâlisinin ziraat, bağcılıkta kullandıkları usul ve âlet babalarının babalarının babalarına, eccatlarından kalma bir usul ve aletlerdir. Bununla yekûnü milyonlara tevakkuf etmeyen hükûmetinin masârifini kapatmak pek kolay bir şey değildir. Milyonları tutan masârifi doldurmak için ahâlinin herhalde milyarlar kazanması iktiza ediyor ki bunun da öküz arkasına takılan üç beş dişli yürüdüğü yerden çıkmayacağı âşikârdır. Bunun için erbâb-ı sanâ'atın son sistemde icâd ettiği alet-i ziraiyeleri ve bunu işletebilmek için dimâğların nur-ı ma'ârifle tenevvür etmeleri lâzım gelir. Fakat hükûmet bunlara teshîlât

³¹⁸ İngiltere'nin Nil havzasındaki politikaları ve kazançlarının bir örneği olarak bkz. Sevda Özkaya, **Süveys Kanalı XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Bir Rekabet Unsuru (Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre)**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, Kasım 2015.

gösterecek yerde içerisinden bir takım siyâsetler bulup çıkarıp bil'akis saha-i vücûda çıkmasına mâni' oluyor.

İngilizler Mısır'a girdi. Milyarlar kazandı. Bu milyarlar sayesinde bu Büyük Britanya'yı ve bütün müstemlekâtını her bir tehlikeden masûn bıraktı. Yalnız bununla mı kaldı? Bugün bu milyarlar sayesinde hükmünü bu bütün dünyaya infâz etdiriyor. Aynı zamanda Ruslar Mısır'la mahsûlâtça aynı seviyede bulunan Mâverâünnehir'i istilâ ettiler. Elde edilen bazı bir yolsuz hedaya istisnâ tutulursa ne kazanabildiler?

...Eğer Ruslar Mâverâünnehir'e girdikten sonra lââkal İngilizlerin Mısır'da ta'kîb ettiği politikayı ta'kîb ederek her şeyden evvel memleketin i'mârına çalışma idiler. Ve bununla beraber ahâlinin sa'y ve gayretine, refâh ve hal-i sa'âdetine i'tinâ ve bu tarikle milyarları Petersburg'a çekmenin çaresini düşünme idiler. Kat'a bugünkü kara günler, görmeyecekler. O vakit koyunda selâmet kurt da yok olurdu. ... Çünkü burasının sekinesi İslâm'dır. Buranın ma'mûriyetine çalışmak İslamların terâkki ve te'âlisine çalışmak demektir.

İşte rehâbîn ve kilisenin nüfûzunda icrâ-yı hükûmet eden Rusların fikri bu merkezdedir, hatta Rus muharrirlerinin en büyüğünden ma'dûd olan Novoye Vremya'nın dâ'imi muharriri Mösyö Mineşkof bile yakasını bu vâhî fikrinin te'sîrinden kurtaramıyor. Mâverâünnehir hakkında bâlâdaki mütala'âtı dermeyân ettikten sonra bakınız ne diyor:

Fakat burada bir mes'ele vardır ki o da Türkistan ahâlisinin Rus olması (İslam olmasıdır). Türkistan'ı i'mâr etmekle dâhili Rusya pamuk için Amerika'ya verdiği parayı yerli Türkistan ahâlisine verecektir. Bununla ise başımıza tekrar Finlandiya, Polonya meseleleri (işgal sonrası isyanlar) kıyâm edecektir. Binâen aleyh Türkistan'ı islâh ve i'mâr etmekle beraber buralara mutlaka Rus muhacirleri yerleştirmek lazımdır. Bir de buralara Yahudi eli dokunmamasına dikkat etmelidir...”

Demek Rusların istediği şey, Türkistan ahâlisine beş para kazandırmamak şartıyla kendileri yüze yüz kazanmak, öyle mi? Lakin şurası şâyân-ı dikkatdir ki eğer bu mümkün ise fikren ve aklen Ruslardan kat kat fâ'ik olmakla beraber iktisâd bâbında da Ruslara senelerce ders verecek iktidârî ha'iz olan İngilizler yaparlardı. Her şeyden ziyâde Mısırlıları kâffe-i intikâ'-i maddîden mahrum bırakmaya ve kendilerini daima saki ve nefes alacak derecede kapalı bir esâretin tahtında tutarlardı. Fakat İngilizler bir dereceye kadar bu çürük politikayı tutmakdan ictinâb etdiler. Bir şeyi terk etmeden kazanmaktan ise biri terk edip başı çekmeyi: ve daha açıkçası Büyük Britanya'ya çekilen milyardileri Mısırlıların vesâtatıyla kazanmayı daha kârlı buldular. Böyle müsâhelekârâne davranmaları Mısırlılara merhamet ve şefkatinden ve yahud akıbet kârın İngilizler için faydalı olmayacağını

keşfedemediklerinden değildi, Rusların bugünkü hatırına gelen şey İngilizlerin de o vakit hatırına geliyordu. Fakat İngilizler, bir memleketten istifâde ahâlisinin mu'âveneti ile olacağını anladıktan dolayı bazı bir evhâmâtdan sarf-ı nazar etdiler.

Diyeceksiniz ki İngilizlerin Mısır'da tutduğu bu müsâhele politikası Mısırlıların intibâhına, terakki ve te'âlisine, istiklâliyetlerini iktisâb edecek kadar kuvvet istihsâline sebep oldu. Bu ise yakın bir zamanda İngilizlerin Mısır'dan çıkmasını müedda olacaktır. Varsın öyle olsun. Fakat bundan İngilizlerin kaybedeceği nedir? İngilizler bir gün Mısır'dan çıkacak fakat milyardileri der-i ceyb etdikten ve dünyanın en büyük bir hükûmeti olduktan sonra. Elbette herkes teslim eder ki Mısır'dan milyardiler kazanarak çıkan İngilizler, Maveraünnehir'e fakir, aç ve sefil kalan Ruslardan kat kat bahtiyârdır.

Rus hükûmetinde Mâveraünnehir'e Rus muhacirlerini iskân etmek fikri eskiden beri mevcuttu. Bunu yavaş yavaş mevki-i icrâya koymaya da başlamışdı. Hatta Orenburg Taşkent şimendüfer hattı yapıldığı vakit bu hattın en büyük fevâ'idinden birini Türkistan'a Rus muhacirleri yerleştirmek olacak diye göstermişlerdi.

...Rus mojiklerinin³¹⁹ Türkistan ve Türkmen'in o sıcak sahrâlarında yaşayabilmesi, sağlam bir vücûdla tarlaları i'mâr, memleketin hal ve refâhiyetine çalışabilmesi, mümkün mü, değil mi? İnşallah oralarını Ruslar ileride anlarlar. Fakat şimdiden nazarlarından kaçamayacak bir hakikat vardır ki o da Kırgız sahralarına yerleştiren Haholların: İstepdeki yüz destine yerden ise kendi vatanımızdaki bir destine yer bin kat hayırlıdır diye geri dönmeleridir. Bazı aylar oluyor ki Çeylabinsk istasyonunda gidenden dunanın adedi daha çok oluyor Sibiryaya vesâ'ir Kırgız sahrâlarının iklimce dâhili Rusya'ya olan tebâyünü pek cüz'î hatta avâm hissedemeyecek bir derecededir. Böyle bir yerde dikiş tutduramayan Rus mojikleri nasıl olur da cehennem-i âsâ olan o Türkmen çöllerine dayanabilirler. Ve orada sağlam vücûdla tarlaları işlerler. Bunlar Rusların nazar-ı dikkatini celb edecek haka'ikdendir. Fakat Büyük Petro'nun o eski vakti geçmiş kafası bu haka'iki anlamaya yol vermiyor, setr ediyor. Hükûmet yüz binlerce aileyi boş boşuna sefil sefil dolaştırmak istiyor. Ve bunu da kendine memleketinin en güzîde adamları tavsiye ediyor. Halbuki Ruslar için en salâhî ve en kestirmesi eski evhâm, hayâlâtları bir tarafa bırakıp yerli ahâlinin terakkisine bezl-i cehd etmekti. İşte Ruslar ancak o vakit Mâveraünnehir'den İngilizlerin Mısır'dan ettiği istifâdeleri ederler.

Muhtariyet, istiklâliyet, laf ile kuru bir hayâl ile olacak bir şey değildir. Her şeyden ziyâde zaman ve bununla beraber isti'dâd ister. Mâveraünnehirlilerin bugünkü haline bakılırsa bu isti'dâdı iktisâb edebilmek için bugünden i'tibâren çalışmak şartıyla daha ekalinde yarım

³¹⁹ Köylü.

asırlık bir vakit ister. Binâen aleyh bî tarafâne diyebiliriz ki Ruslar bugünden i'tibâren Mâveraünnehirlilerin hal ve refâhiyetlerine çalışmaya başlasalar kendilerinden bilâ endişe yarım asır kadar bir müddet sonra istifâde edebilirler. Böyle bir istifâde-i azimeyi elde ettikten sonra tabî'i Rusların Mâveraünnehir'e ihtiyâçları da kalmaz...!"³²⁰

Rusya, etkinliğini gösterdiği Turan coğrafyasında iktisat politikalarını uygulama konusunda coğrafi şartlar, halka karşı uygulanan politikalar gibi sebeplerden dolayı başarısızlığa uğramıştır. Rusya'ya nazaran İngiltere'nin iktisat politikalarında daha başarılı olduğu görülmüştür. Bu sebeple Rusya askeri politikalara daha bir önem vermeye gayret göstermiştir. 1900 yılında olası bir İngiliz tehdidine karşı askeri politikalarda başarılı olabilmek adına Turan coğrafyasında ve Afgan sınırında asker ve teçhizat sayısını arttırmak istemiş ve zikredilen coğrafyalara taburlar, bataryalar ve Petersburg ve Avrupa fabrikalarında üretilen seri ateşli toplar sevk etmişlerdir.³²¹

Rusya sadece "İran-Turan-Afgan" coğrafyasında değil Uzak Doğu'da da büyük bir güç olmayı hedeflemiştir. Fakat Tibet, Çin ve Japonya gibi devletlerin Hindistan'a sınır olması, İngiltere'nin de Uzak Doğu için temkinli olmasını gerekli kılmıştır. 1902 yılında İngiltere ile Japonya arasında imzalanan antlaşma ile İngiltere, 1904 Rus-Japon savaşına sebep olarak Rusya'nın ilerleyişini sekteye uğrattırılmıştır.

"Rusların Türkistan'a doğru tevsiinden büyük bir endişeye düşen İngilizler, kendilerinin maharet-i siyasiyeleri sayesinde Rus kervanının başını nasılsa Aksa-yı Şark tarafına çevirmeye muvaffak olduktan ve orada da Japonlardan güzelce asırlar geçmeden belini doğrultamayacak derecede dayak yedirdikten sonra İngilizler için artık endişe edilecek bir şey kalmamıştı. Artık bu vakit İngilizler, vusta, cenubi Asya'da Rusları bir rakip sıfatıyla değil belki her bir siyasetine elverişli bir refik olarak kabul edebiliyorlardı. Binaen aleyh İngilizler için Afganistan hududunda nim-i müstakbel Buhara hükümetinin vücuduna lüzum kalmadığı gibi Hindistan'ın cihet-i garbiyesini Ruslarla paylaşmakta da bir ye's yoktu. Belki taraf-ı cenubisi kendine isabet etmek şartıyla – buraların Ruslarla taksim edilmesinde büyük bir İngiliz menâfii mevcuttu."³²²

1904 Rus-Japon savaşına kadar Rusya veya İngiltere İran için bir tehlike arz etmemiş fakat bu tarihten sonra İran tekrar İngiltere, Rusya ve Almanya'nın politikalarına maruz kalmaya başlamıştır.

³²⁰ Troyskili Ahmet Tacettin, a.g.m, s.276-278.

³²¹ BOA. Y. MTV. 00198.00095.001-2.

³²² Troyskili Ahmet Tacettin, "İran'a Doğru", **Tearüf-i Müslimin**, İstanbul, 18 Ağustos 1910, C.1, S.10, s.160.

“Rus-Japon muharebesine kadar İran hükümeti Rusya’ya serfürû etmeye katiyen mahkûm, şimal devlet-i muazzamasının sehhab-ı istilası padişahlar padişahının memaliki üzerinden tevside ber devam, İran’ı Hive, Buhara ve Hokand eyaletlerinin taliinden halas edecek bir kuvvet ise hiç mutasavvir değil idi. Rus-Japon muharebesi, cenuba doğru olan bu hareketi durdurunca İran derin bir nefesi alır gibi oldu; fakat çok geçmedi, yeni bir tehlike baş gösterdi: Şimal kartalı şikârını tırnakları arasından düşürür düşürmez İngiliz arslanı fırsattan bilistifade Rusya nüfuzundan henüz kurtulmuş olan eyalâtı pençesi içinde sıkmaya başladı.

Meclis-i millinin hin-i küşadında reis, İngiltere sefirine hitaben irad eylediği nutukta bir zemin-i müsait bulup:

“Fikrimi bir misal ile izah etmemem müsaade buyurun: atın biri, kendini takip eden bir vahşi hayvanın şikârı olmak korkusundan mütevellit havl-i can ile koşarken bir adama tesadüf eder. Bu adam “istersen üzerine bineyim, seni öyle götürürüm ki hiçbir vahşi hayvan arkandan gelemes” der. At muvafakat eder, bu sayede canını kurtarır. Fakat sadhezar heyhat! Şimdi de atı halas etmiş olan insan bir türlü sırtından inemiyor, hala da inememiştir! İşte, Elçi Bey, bende zatınıza umum vatandaşlarım namına rica ediyorum, İngiliz milletini bu halden haberdar buyurun ki süvari artık atın sırtından insin demiştir.”

İran’da mevcudiyet-i milliye hissiyatı inkişafa başlayınca, tefevvuk muvakkatinin artık çok zaman payidar olamayacağını pek güzel takdir eden İngiltere hükümeti, Hindistan üzerinde hiçbir suretle kontrol kabul edemeyip, Bağdat şimendüferinin etmamı halinde de Almanya’nın Asya-yı Sağra ve Vusta’ya doğru tevsii bir emr-i tabii ve muhakkak olan (Şark’a Doğru!) politikasına bir set hail-i ikâ’ etmeyi şiddetle arzu eylediğinden Rusya’ya bir arslan payı terk ile onunla itilaf etmiş yani İran’ın en zengin ve en meskûn eyalâtı üzerine Rusya’nın hakk-ı himayesini kabul, kendi ise ehemmiyeti daha az olan yerlere iktifa eylemiştir.”³²³

1904 yılında meydana gelen Rus-Japon harbine, İngilizlerin Rus yayılmasını engellemek için Japonya’ya destek verdiği Osmanlı basınına şu şekilde dile yansımıştır. “Bazı siyasiyun zamanda diyorlar ki İngilizler 1904 muharebesinde Japonlara muavenet ve onlara takviye etmesinin sebebi Ruslar’ın bahr-i muhit-i Hindi tarafından Hindistan yolunu kesmek için idi. Bunun emsalini İran’da ve Afganistan’da da icra etmesi lazım idi. Zira bahr-i muhit tarafından melhuz olan istilayı dünyanın en birinci bahri devleti

³²³ Kemal Derviş, “İngiliz Siyaset-i Hariciyesinin Rus Nokta-i Nazarından Görünüşü”, **Servet-i Fünun**, 29 Aralık 1910, C.40, S.1021, s.147.

*olduğu hasebiyle o yolu her zaman set edebilirdi... Halbuki karada her devletin ne kadar kudreti olduğunu herkes bilir.”*³²⁴

Japon Harbinden sonra Rusya'nın Hindistan'a ilerleme gibi politika içerisine girmemesi ve Basra Körfezinde Almanya'nın İngiltere ve Rusya'nın karşısına bir tehlike olarak çıkması İngiltere ve Rusya'nın çıkarlarına aykırı düşmüştür.

*“Hindistan'ın taraf-ı garbisine tesadüf eden İran kapılarının açık bulunması İngilizler için son derecede tehlikeli idi. İşte bunun için daha kendine rekabet-i iktisadiyede bulunmak payesinden pek uzak bulunan Ruslarla İran'ı taksim ederek Afganistan'a, Hindistan'a doğru akacak Alman seyline set çekmek, İngilizlerin şarktaki siyasetinin en birincisini teşkil ediyordu.”*³²⁵

Yukarıda bahsedilen olaylar ve sebepler İngiltere ve Rusya'nın yakınlaşmasını hızlandırmış ve 31 Ağustos 1907 yılı antlaşmasına giden yolu açmıştır. Böylece İngiltere ile Rusya 1907 antlaşması ile birlikte “İran-Turan-Afgan” coğrafyasındaki rekabetlerine son vermişler ve bahsedilen coğrafyaları kendi aralarında paylaşmışlardır.

“Rus tevessü'ünün Hindistan'ı istila arzusunda olmadığı ve Hindistan'ın huzuru da Rus Türkistan'ıyla ihlâl edilemediği halde bir İngiliz – Rus i'tilâfının niçün vücûd bulmadığı cây-ı sualdir. Çok defalar böyle bir i'tilâfın lehinde söylendi. Manş'ın öbür yakasında olduğu kadar (Neva) sahillerinde de böyle bir i'tilâf eskisi kadar red olunmuyordu. İ'tilâfa karşı her iki taraftan da irâe olunan bu temâyül üzerine Rus – Japon harbinden evvel bir müzâkere başladı. Harb bu müzâkereyi kat' etdi. Fakat muharebenin hitamıyla beraber İngiltere müzâkerâta ibtidâr etmek zamanının hulûl ettiği kanaat getirdi. 30 Ağustos 1903 İngiliz – Japon i'tilâfı müzâkereye tekrar başlanması için bir fırsat oldu. Fi'l-hakika Lord “Lansdon” (Sir Şarl Harding)'e yazdığı bir mektubla bu muahedenin Rusya'ya karşı bir tehlike olduğu zehabını tashihe çalıştı. Petersburg'da bu davetin manası anlaşıldı. (Elcezire) konferansının ictimâ' fâsülaları arasında her iki hükümet Fransız murahhasının vesâtıyla temasa başladılar. Burada bidâe eden müzâkerâta her iki pâyitahtda da devam olundu. Bir sene sonra 30 Ağustos 1907 i'tilâfının akdine muvaffakiyet hâsıl oldu. Bu muahede ile İran, Tibet, Afganistan ve Basra Körfezinde İngiliz – Rus münasebet-i müstakbelesi tanzim edildi.

³²⁴ “Alem-i Şark...”, s.2946.

³²⁵ Troyskili Ahmet Tacettin, “İran...”, s.161.

Bu i'tilâfın şerâiti tarihin Rus – İngiliz rekabetine aid başlıca vekayi'ini yekdiğerine takrîb ediyor. Evvela Tibet ve Afganistan'ın icabına mesdûdiyeti ve ihtiyâcât-ı mahalliyeye muvâfık bir tarz-i idârenin tatbikini temin için tarafeynin mütezad nokta-i nazarları telîf olunmuştur. Bu suretle her ne kadar Rusya Afganistan'ın tamamîyetini ihlâl etmemeyi taahhüd ediyorsa da İngiltere'nin bu hükümet üzerindeki bir nev'i himâye-i siyasiyesini de tanış bulunuyordu. (Tibet) de bi'l-akıs her iki hükümet de (Çin)'in bu kıta üzerindeki himâyesini nazar-ı dikkate alarak (Lasa)'da ki memurlarını geriye çekmeye ve bu mıntıkada hiçbir imtiyâz taleb eylemeye muvâfakat eylemişlerdir.

Bu îzâhâtla İngiltere'nin evvelce iktisâb etmiş olduğu hukukdan mahrum kaldığı fark olunmaktadır. Fi'l-hakika Londra Hükümeti (Lasa Muahedesı) ile kazanmış olduğu tefevvukdan ferâgat etmiş bulunuyor. Ma'mâfih bu muahedenin dokuzuncu maddesi fesih ve ilga olunmuş değildir. İngiltere'nin müsaadesini almaksızın (Tibet) hükümetinin ecnebi hükümâtdan hiçbirine arazisi dâhilinde imtiyâz bahş edememesinden ibâret olan bu madde muhafaza olunmuştur. Bu i'tilâfın ref' etdiği şeyi varsa o da İngiltere'nin (Tibet)'de ki istiklâl-i iktisâdisidir. Diğer taraftan Afganistan'da Rus diplomatları tarafından kabul olunan İngiliz nüfûzuna bu muahede ile müteaddid kuyûd ve şurût ilâve edilmesine Londra hükümeti muvâfakat etmiştir. İngiltere, Rusya'ya karşı Afganistan'ı ilhâkdan ve mesâil-i dâhiliyesine müdahaleden kendini men' ediyor. Bu suretle Afganistan evvelce Türkistan-ı Rusya'ya karşı vukû' bulacak bir tecavüzde faal bir anasır olurken bu defa Türkistan-ı Rusya bir cebhe-i hücum teşkil edememek suretinde İngiltere'ye karşı bîtaraf bir hükümet haline geliyordu.

Görülüyor ki İngiltere, Rusya'ya karşı epeyce müsaadâtda bulunmuştur. Ma'mâfih Rusya'da İngiltere için müsâvî müsaadâtda bulunuyor. Bu müsaadât bi'l-hassa İran'da görülüyor. İ'tilâfdan mukaddem Tahran Sarayında Rus nüfûzu icrâ-yı hüküm etmekte idi. İstikrâzları Rusya inhisara almışdı. Mâlî ve gümrüklere kontroller yol inşaatı Rusya'nın hukukî cümlesinden idi. İşte Rusya bütün bunlardan ferâgat etmiştir. (1907) İ'tilâfıyla her iki hükümetinde mütekâbilen İran'a karşı aynı mevkide buldukları tasdik edildi. Bundan maadâ Basra Körfezinde İngiltere'nin menâfi-i esâsiyenin mâlik olduğu kabul olundu. Bununla beraber Rusya'ya İran'ın en zengin kısmı İngiltere'ye ise (Salisbury)'nin (Hafif Arazi) dediği parçası düşmüştür. Ma'mâfih (Benderabâd)'ın İngiltere'de kalması takarrür etdi. Basra Körfezine nezâret eden bulunmayan İngiltere'ye terki ile Rusya'nın körfezinde haricinde hiçbir mıntıka-i nüfûzu kalmayordu. Bu sûretle Rusya serbest yer denizde mahreclere mâlik olmak gayesine yine muvaffak olamamaktadır.

Yukarda verilen îzâhât gösteriyor ki i'tilâf suret-i umûmiyyede İngiltere ve Rus menâfi'î arasında bir nokta-i tevâzün bulabilmiştir. Rusya'nın İran'da İngiltere'ye karşı bahşettiği müsâadâta mukâbil İngiltere'de (Lasa)'da Rusya ile aynı mevkide bulunmağa muvafakat etmiştir. Diğer taraftan İngiltere'nin Basra Körfezinde ki tefevvuku Rusya'nın Afganistan'da ki İngiliz faaliyetine karşı vaz' ettiği kuyûd ve şurût ile tekabül etmektedir.

Japonya'nın düvel-i muazzama sırasına geçmesi, Çin'de müşâhede olunan teceddüdât, İran'ın intibâhı Mısır ve Türkiye'de hürriyetperverâne vekâyi'in tahaddüsü, Hind eşkâr-ı umûmiyesinde görülen uyanıklık bütün bunlar Asya'da arazi sahibi olan Avrupa hükümetleri için ciddi şâyân-ı ehemmiyet-i tezâhürâtdan ma'dûd idi. Bir taraftan sahne-i siyasetinde mevki-i mahsûs sahibi olmak diğer taraftan da, Asya yerliklerinde müşâhede olunmağa başlanan bu âsâr-ı intibaha karşı menâfi-i âliyelerini muhafaza edebilmek... İşte Rus – İngiliz i'tilâfını tevlid eden en mühim sâik bunlardır. Bu nokta-i nazardan düşünülecek olursa bu i'tilâf hem Avrupa müsâlemet-i umûmiyesi için bir zımân olmuş hem de tarafeynin menfaatlerini daha sâlim daha sulhperverâne bir tarzda muhafaza ve müdafaa edebilmesine imkân hâsıl etmiştir.”³²⁶

“...İngiliz ve Rusların i'tilâf-ı menâfi'îni ihzar ve tanzîm etdi ve bundan 31 Ağustos tarihli Rus-İngiliz mu'âhedeşi çıktı: Londra ve Petersburg hükümetleri Asya-yı Vusta memalik-i İslâmiyyesi'ni dostâne paylaşıyorlardı; İngiltere Afganistan'da, Rusya İran'da birinci mevki' tutacaktı, bir de hasm-ı müşterek aleyhine tamamen birleşiyorlardı...”³²⁷

Sıratımüstakim yazarlarından olan Türk aydını Ahmet Ağaoğlu'na göre, İran topraklarının paylaşım meselesi İngiltere'nin ikili siyasetinden meydana gelmiştir. İngiltere, hem İran'da meşrutiyet taraftarlarına destek verir gibi görünme hem de el altından Rusya ile İran'ı paylaşma politikasını uygulamıştır.

“...İran'ı tuzağa düşürdüler. Bir taraftan İngiltere hürriyete sevk etti, diğer taraftan Rusya tazyikini ziyâdeleştirdi. Hâlbuki iki devlet sefirleri de her gece görüşüyorlardı, yarın ne yapacaklarını akşamdan kararlaştırıyorlardı. İşte asıl fâcia burada idi.”³²⁸

³²⁶ Rober, a.g.m, s.79-80.

³²⁷ Yusuf Akçura, “Almanya, Türkiye ve Alem-i İslam İP”, **Sıratımüstakim**, İstanbul, 25 Ağustos 1910, C.4, S.103, s.429, (Ed. Ertuğrul Düzdağ, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi Sıratımüstakim Mecmuası 1908-1925**, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Ekim 2015, s.425).

³²⁸ Ahmed Agayef, “İngilizlerin Ültimatomu Münasebetiyle İran Hakkında”, **Sıratımüstakim**, İstanbul, 28 Ekim 1910, C.5, S.112, s.139, (Ed. Ertuğrul Düzdağ, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi Sıratımüstakim Mecmuası 1908-1925**, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Ekim 2015, s.125).

1907 yılında imzalanan antlaşma ile paylaştırılan yerlerin siyasi ve iktisadi önemlerinden ve devletlerin hangi bölgeyi ve şehri hangi amaçla paylaştığının ortaya çıkarılmasından dolayı sınırları detaylı vermek yerinde olacaktır.

“Rusya mıntıka-i nüfuzu hudud-ı cenubiyesi İran’ın şimal-i şarki hududundan, Rusya ve Afganistan hudutlarının nokta-i iltisakından başlayıp İsfahan üzerinden (Hankin – Kasrı Şirin) civarında Türkiye- İran hududuna vasıl olur. İngiltere mıntıka-i nüfuzu şimalde, Afgan hududundan Tacik, Kirmanşah üzerinden “Bender Abbas” a ve Basra Körfezi’ne mebni bir hat ile mahduttur. Bîtaraf mıntıka bu mahaller arasındadır.

İngiltere hükümeti cenub-i İran’da iğtişaş devam ettiği takdirde Bender Büşeyir – Şiraz – Dest-i Kebir tarikini İsfahan’a kadar Hint askeriyle tarassut ve lede’l-hace işgal edeceğini makam-ı tehditte beyan etmiştir. Bu tarik bîtaraf mıntıkaya dâhildir. Binaen aleyh tarik-i mezkûrun işgali evvelce münakid muahedename ahkâm-ı mündericesine tevfikân Rusya’nın muvafakati istihsal edilmeye vabestedir. Varid olan haberlere göre İngiltere Rusya’nın bu baktaki muvafakatini çoktan elde etmiştir. İngilizler “Bender Büşeyir – İsfahan” yolunu işgal etmek için “Bender Büşeyir”i elde etmiş olmalıdır. Takriben 20.000 nüfusu havi olan “Bender Büşeyir” Basra Körfezinde en mühim bir liman, “Hint Çini – Avrupa” hattının nokta-i inhayesi ve İran limanları makarıdır. Mahal-i mezkûrda bir de Alman konsoloshanesi vardır.

1907 muahedenamesince Basra Körfezindeki limanlardan yalnız “Bender Abbas” İngiltere mıntıka-i nüfuzuna düşüyor. Asar-ı salifede İran’ın Basra Körfezinde başlıca bir limanı idi lakin vukua gelen harekât-ı arziyeden hava ve ikliminin muzıru’s-saha bulunmasından dolayı ehemmiyetini çok kaybetmiştir. Buna binaen Bender Abbas’ta hiçbir Avrupalı meskeni yoktur, nüfusu 8000 kadardır. Bender Abbas’tan Dest-i Kebir’e yalnız iki yol vardır. Kervanlar 907 kilometre tulunda olan bu uzun yolu 30 günde kat’ eder. Bu yol uzun olmakla beraber Belucistan kabail-i vahşiyesinin şekavetine maruz bulunduğundan Asya merkezi ile temin-i rabıtaya pek müsait değildir.

Basra Körfezindeki “Bender Büşeyir” mevkiinden itibaren İsfahan üzerinden Tahran’a giden ve İngilizlerin şimdi işgal edeceklerini makam-ı tehditte söyledikleri kervan yolları ehemmiyet-i uzamayı haizdir. “Büşeyir – Şiraz” tariki yalnız 320 kilometre tulundadır. Kervanlar bu mesafeyi 10 ila 14 günde, ilkbahar mevsiminde olursa 20 günde kat’ ederler.

Yolda yekdiğerinden ale't-tahmin 20 ila 40 kilometre buud mesafede on muvakkıf vardır. Bu husus-ı telakkıyat ve seyahati haylice teshil eder.”³²⁹

“...(Kirmanşah) ile (Bender Büşeyir) de yeni keşfolunan petrol madenleri İngiliz zenginlerinin nazar-ı dikkatlerini celp etmiştir. Sermayedarların nüfuz-ı maddisi altında bulunan İngiliz kabinesi herhalde onları memnun etmek çarelerine tevessül edecektir. Binaen aleyh er geç – hatta şimdiden – bu mesele İngiliz parlamentosunu işgal edecektir.”³³⁰

İran’da bulunan petrol yatakları için İngiltere, 1909 yılında “Anglo-Persian Oil” adlı şirketi kurmuştur.³³¹

“...Şiraz – İsfahan” yolu 500 kilometre, İsfahan’dan Tahran’a kadar olan mesafe dahi 473 kilometredir. İngilizler geçen senelerde Büşeyir’den (Şiraz) a bir araba yolu inşa etmek istiyorlardıysa da mevani-i arziye bu tasavvurun mevki-i icrasına konmasına mani oluyordu. Fars şehrinin bir mevki-i müstahkemi olan Şiraz büyük bir mahal-i ticaret olup nüfusu 50,000 raddesindedir.

İsfahan kesret-i zayıyla İran’ın en mühim şehirlerinden biri, müteaddid kervan yollarının nokta-i iltisakı ve Tahran ile rabita-i mühimme teşkil edecek bir mahrecidir. 80,000 nüfusu vardır.

“Büşeyir – Şiraz – İsfahan” yolu İran’ın en mühim bir hatt-ı iktisadisini teşkil eder, binaen aleyh bu tarikin İngilizler tarafından işgali büyük bir ehemmiyeti haizdir, zira bu işte Alman ve Amerika ticareti menfaatidir.

Mezkûr istasyonların muhafazası için Bengale mızraklı süvarileri istihdam olunuyor. Hülasa buralarda askeri karakol ve postaları tarafından bir şebeke-i işgal teşkil olunmuştur. Kirman ile “Bender Abbas” ta kuvvetli müfrezeler ikame ve kışlalar inşa olunuyor. Şimdi de Büşeyir’e Şiraz’a mümkün olduğu takdirde İsfahan’a İngiliz askeri ikame olunacak.

Ruslar şimal-i İran’da Reşt’te kendi evlerinde imiş gibi birleşmişlerdir.

Geçen ilkbaharda dahi “Erdebil” ve “Tebriz” e girmişlerdir. Her ne kadar o zaman Petersburg hükümeti kıtaati geri çekeceğini ifade etmiş ise de bu vaat bugüne kadar icra edilmemiştir. İran’ın garbinde Türkler bulunuyorlar.

³²⁹ “İran’ın Mukasemesi Münasebetiyle”, **Tearüf-i Müslimin**, İstanbul, 27 Ekim 1910, C.1, S.19, s.310-311.

³³⁰ “İslam Havadisı: İran”, **İslam Mecmuası**, 30 Temmuz 1914, C.1, S.13, s.316.

³³¹ “Yirminci Asır Bidayetine Kadar İran Petrolünün Tarihi”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, Ocak 1939, C.17, S.17, s.197.

İngilizler bîtaraf mıntika dâhilinde “Şir” kervan yolları boyunca ilerlemek fikrinde olduklarına nazaran Ruslar da “Kazvin” e asker sevk edeceklerdir. Bu tedabir İran’ın mukasemesi için atılan ilk hatve ad ve telakki edilebilir. İran’ın suret-i meşruha vechile mukasemesi düvel-i muazzama münasebat-ı ticariyesinin haleldar olabileceğinden sarf-ı nazar Türkiye’ye de bila vasıta haiz-i tesirdir. Çünkü bu halde Türkiye İngiltere ve Rusya kuvve-i askeriyesinden uzak şark hududunda onlarla komşu olacak. Bu sebeple daha vakt-i sulhte münatık-ı mezkûrede tedabir-i tahaffuziye icrasına mecbur olacaktır.”³³²

Temel sebep olarak Rusya’nın Hindistan’ı istila etme emelleri ve İngiltere’nin Hindistan’daki varlığını koruma tedbirleri ile başlayan rekabet, 31 Ağustos 1907 yılında imzalanan antlaşma ile son bulmuştur.

³³² “İran’ın Mukasemesi...”, a.g.m, s.311.

SONUÇ

19. Yüzyılın başlarında İran coğrafyasında İngiltere ve Rusya'nın karşı karşıya gelmeleri ve politikalarının Turan ve Afgan coğrafyasına da sirayet etmesi yaklaşık bir asır devam eden “*Büyük Oyun*” ve “*Gölgeler Yarışması*” olarak adlandırılan rekabeti meydana getirmiştir. Rekabeti 31 Ağustos 1907 yılında imzalanan antlaşma sona erdirmiştir.

İngiliz-Rus rekabetinin yoğun olarak yaşandığı coğrafyalardan birisi İran'dır. Yaklaşık bir asır süren rekabette İran coğrafyasında siyasi olarak Rusya, iktisadi olarak İngiltere üstünlük sağlamıştır.

Rusya, 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları ile birlikte İran'da Rus nüfuzu büyük ölçüde kendini göstermeye başlamıştır. 1828 Gülistan Antlaşması ve 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya'nın İran'da hâkimiyet sağlamasının etkileri hala devam etmektedir. Antlaşma ile Kuzey Azerbaycan Ruslara ve Güney Azerbaycan İran'a bırakılmış ve Azerbaycan Türkleri antlaşma da söz sahibi olamamıştır. Bölgede bulunan Türklerin kaderini Ruslar ve İranlılar belirlemiştir. Günümüzde Güney Azerbaycan Türkleri'nin İran'dan ayrılma düşüncesinin temel dayanak noktası 1828 Türkmençay Antlaşmasıdır. Ayrıca bu dönemde Rusya'nın, Azerbaycan ve Osmanlı topraklarına Ermenileri göç ettirmeye başlamasıyla birlikte zikredilen coğrafyalardan bir Ermeni sorununu teşkil ettirmiştir. Bu sorun sonraki yıllara da sirayet etmiştir. I. Dünya savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin doğu topraklarından sorun çıkaran Ermeniler, Ruslar tarafından desteklenen ve göç ettirilen Ermenilerdir. Osmanlı Devleti'nin 1915 yılında uygulamak zorunda kaldığı tehcir kanunu bu sorunun bir ürünüdür. Sorunun etkileri günümüze de yansımaya devam etmiş ve Türklerin, Ermenilere soykırım yaptığı iddiaları ortaya atılmaktadır. Fakat 1991 yılında Karabağ'da 1992 yılında Hocalı'da Rus destekli Ermenilerin Azerbaycan Türklerine soykırım yapması 1828'in günümüze etkilerinden birisidir.

Rekabet döneminde İran'da ticari olarak üstünlük sağlayan İngiltere olmuştur. Basra Körfezinde ve Karun Nehrinde ticari faaliyetler göstermiştir. İran ile ilişkilerin geliştirilmesi için heyetler göndermiş, İran'daki heyetler ile istihbaratın sağlanması için 1860'lı yıllarda telgraf hatlarının oluşturulması girişiminde bulunmuştur. Ticari

faaliyetlerin önemli ayağını oluşturan İran’da, İngiltere 1889 yılında “*Bank-ı Şahensahî-i İran*” adlı bir banka kurmuştur. İngiltere’nin bu ticari faaliyetlerine karşı Rusya, 1897 yılında “*İran İskonto Avans Bankası*” nı kurmuştur. Ayrıca 20. Yüzyılın başlarında İran’ın çeşitli bölgelerinde petrolün bulunması bölgeye olan ilginin daha da artmasına neden olmuştur. Bu sebeple İngiltere, 1901 yılında İran topraklarından petrol arama çalışmaları için İran Şahı Muzaffereddin’den imtiyaz almış ve 1909 yılında “*Anglo-Persian Oil*” adlı petrol şirketini kurmuştur.

İran, her iki devlet için de büyük önem arz etmiştir. Rusya için Hindistan’a açılan kapılardan birini temsil etmiştir. İngiltere için ise Rus ilerleyişine karşı ittifak zemini düşünülen bir devleti ve ticari faaliyetlerini gerçekleştirdiği coğrafyayı ifade etmiştir. Hatta olası bir İran-Rus yakınlaşması hemen Afgan-İngiliz yakınlaşmasını da doğurmuştur. Yaklaşık bir asır devam eden İngiliz-Rus rekabetini sonlandıran 31 Ağustos 1907 Antlaşması ile kuzey sınırı Ruslara, güney sınırı İngilizlere bırakılmış, ortada kalan kısım ise tarafsız bölge kabul edilmiştir.

İngiliz-Rus rekabetinin bir diğer coğrafyası Turan’dır. 1907 Antlaşması’na göre Rusya’ya bırakılmıştır. Siyasi olarak etkinliğini arttırmasına rağmen ticari olarak pek başarılı olamamıştır.

Rus kamuoyundan bazılarına göre, Rusya’nın işgal ettiği Maverâünnehir havzası, İngiltere’nin işgal ettiği ve büyük kazançlar elde ettiği Afrika’da bulunan Nil Nehri’ne benzetilmiştir. Rusya’nın ticari kazanç elde edebilmek için elindeki fırsatı İngiltere kadar değerlendiremediği dile getirilmiştir.

Fakat Turan coğrafyasında çokça yetiştirilen pamuk, Rusya’nın dış ticaretinde önem arz etmiştir. Turan coğrafyasına hâkim olmaya başladıktan sonra Rusya, Amerika’dan aldığı pamuktan vazgeçip Turan pamuğuna yönelmiştir. 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren günümüze kadar Turan coğrafyasındaki pamuk, Rusya dış ticaretinde önemli bir yer edinmiştir.

Rusya, İngiltere’nin aktif siyasetine karşı Turan coğrafyasında nüfuzunu arttırmak ve gerektiğinde bölgeye asker ve teçhizat sevkiyatı için demir yolları yapımına önem vermiştir.

Bir diğerk rekabet coğrafyası Afganistan'dır. İngiliz-Rus rekabeti Afganistan'ı tampon bölge konumuna getirmiştir. Yayılma politikası sonucu Türkistan'a yönelen Rusya, Hindistan'daki sömürgecini koruma amacı güden İngiltere, Afganistan üzerinde politik emeller gütmüştür. Afganistan ise bu politik emeller arasında genellikle İngiltere saflarında yer almayı tercih etmiştir. İngiltere, Rus yayılmasına karşı güvenlik koridorunu genellikle Afganistan olarak belirlemiştir. Bu sebeple Afganistan üzerinden İngiltere'nin baskısı hiçbir zaman eksik olmamıştır. Stratejik konumundan dolayı günümüze kadar büyük güçler Afganistan ile meşgul olmuşlardır. Bu durum, Afganistan'ın sosyal, kültürel, siyasi, iktisadi ve eğitim alanlarına olumsuz manada tesir ettiğinden dolayı geri kalmasına sebep olmuştur.

Yaklaşık bir asır süren rekabet, "*İran-Turan-Afgan*" sınırlarının İngiltere ve Rusya tarafından menfaatleri doğrultusunda kendi aralarında tayin etmeleri ile 31 Ağustos 1907'de imzalanan bir antlaşma ile sonuçlanmıştır. Turan coğrafyasında net bir şekilde Rusya'nın üstünlüğü söz konusu olmuş, Afganistan coğrafyası tampon bölge olarak belirlenmiş, İran topraklarının güney kısmı İngiltere'ye kuzey kısmı Rusya'ya arasında bırakılmıştır. Antlaşma ile Rusya Turan coğrafyasında nüfuzunu kesinleştirmiş ve İngiltere varlığını koruma konusundaki kaygılarını gidermiştir. 1907 Antlaşması ile beraber İngiltere ve Rusya "*İran-Turan-Afgan*" coğrafyasında konumlarını sağlamlaştırmışlardır. Antlaşma İngiltere ve Rusya açısından bir çözüm mahiyetinde gözükse de bölge devletleri açısından çözüm değil sorun teşkil etmiştir. Yaklaşık bir asır süren rekabet sonucunda İran ve Afgan devletleri ve Türkistan Hanlıkları emperyalist politikaların, siyasi, iktisadi ve askeri emellerin kurbanı haline gelmiştir.

Şunu da belirtmek gerekir ki tarihi süreç içerisinde yaşanan rekabet ve zıtlıktan sonra Rusya ve İngiltere "*İtilaf Devletleri*" denen grubun içerisinde müttefik olarak yer almıştır. Rusya ve İngiltere İtilaf Devletleri grubu içerisinde yer almasına ve 31 Ağustos 1907 Antlaşmasına detaylı olarak bakılacak olursa meselenin sadece Hindistan meselesi değil zikredilen coğrafyalarda İngiltere ve Rusya'nın Türk ve İslam mefhumlarının barınmaması, zayıflatılması ve bu mefhumlara karşı bir düşmanlık meselesi olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

(1) Osmanlı Basını

- Ahmed Agayef. (28 Ekim 1910). “İngilizlerin ultiyatomu münasebetiyle iran hakkında”. *Sıratıüstakim*, 4(103), 136-140.
- Ahmed Kemal. (15 Aralık 1910). “Yeni Füyüzat”. *Sıratıüstakim*, 5(119), 254-255.
- Ahmed Saki. (15 Eylül 1917). Kırım muharebesinde ingiltere siyaseti. *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*. 2(33), 121-124.
- Ali Ruza Seyfi. (29 Nisan 1915). “İngiltere-Rusya-Afganistan-Cihad-ı Ekber”, *Donanma Mecmuası*, 6(43).
- Es-Seyyid Muhammed Et-Tahir. (28 Aralık 1911). “Mesail-i Hayatiyye”. *Sıratıüstakim*, 7(173), 269-272.
- Kara Bey. (4 Ağustos 1910). “Alem-İ İslam Ve Rusya”. *Sıratıüstakim*, 4(100), 377-379.
- Kemal Derviş. (29 Aralık 1910). İngiliz siyaset-i hariciyesinin rus nokta-i nazarından görünüşü. *Servet-i Fünun*, 40(1021), 146-148.
- Mustafa Sabri. (5 Ekim 1908). “Beyanülhakk’ın mesleği”. *Beyanülhak*, 1(1), 2-4.
- Naci. (30 Eylül 1909). “İranlılar”. *Sıratıüstakim*, 3(56), 62-63.
- Namık Kemal. (25 Ocak 1869). Kabil emiri abdurrahman han tarafından buhara’nın müehhiren istilası münasebetiyle rusya’nın asya-yı şarki cihetindeki tecavüzatından dolayı hindistanca ve avrupaca melhuz olan muhataraya ve asya devletlerinin ahval-i hazırasına dair hint’te bulunan ingiliz hükümetine gönderilen mektubun fransızcadan tercümesi, *Hürriyet*, (31), s. 1-2.
- (1 Şubat 1869). Kabil emiri abdurrahman han hazretlerinin mektubu geçen numrolu nüshamızda derc olunmuşdu biz de ol babda bazı mütalaalar beyan edelim. *Hürriyet*, (32), 1-7.
- Nizameddin. (22 Ağustos 1910). Asya-yı vusta’da ingiliz-rus rekabeti. *Beyanülhak*, 3(74), 1440-1442.
- (29 Ağustos 1910). Asya-yı vusta’da ingiliz-rus rekabeti: Mabad. *Beyanülhak*, 3(75), 1457-145.
- (5 Eylül 1910). Asya-yı vusta’da ingiliz-rus rekabeti: Mabad. *Beyanülhak*, 3(76), 1471-1474.
- Nuralizade Gıyaseddin Hüsnü. (3 Şubat 1910). “Buhara’ya Dair”: buhara’da sünniler, şiiler. *Sıratıüstakim*, 3(74), 350-352.

- Rober. (14 Mayıs 1914). Asya-i vusta'da siyaset-i ecnebiye: ingiliz-rus itilafi. (Çev. Ahmed Hamdi). *İctihad*, 5(104), s.77-80.
- Suad Muhtar. (Mayıs 1916). Muahedat-ı nükte-i nazarından iran ve iran'da ecanibin vaziyet-i ahdiyye ve hukukiyyesi. *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1(2), 121-130.
- Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi. (15 Eylül 1910). Alem-i islam: asya-yı vusta ve Afganistan, İran, Turan. *Hikmet*, 1(22), 6-7.
- Troyskili Ahmed Taceddin. (21 Temmuz 1910). Alem-i islam: afganistan-buhara. *Tearüf-i Müslimin*, 1(8), 128-132.
- (18 Ağustos 1910). İran'a doğru. *Tearüf-i Müslimin*, 1(10), 160-164.
- (13 Ekim 1910). Maveraünnehir'de ingiltere. *Tearüf-i Müslimin*, 1(17), 275-278.
- Yusuf Akçura. (25 Ağustos 1910). "Almanya, Türkiye, Ve Alem-İ İslam". *Sıratmüstakim*, 4(103), 427-430.
- (1 Eylül 1910). "Türkler ve İslavlar", *Sıratmüstakim*, 4(104). 453-456.
- (22 Eylül 1910). "Devlet-i Osmaniyye ve Fransa". *Sıratmüstakim*, 5(107), 44-46.
- Afganistan. (18 Aralık 1913). *Servet-i Fünun*, 46(1176), 128.
- "Afganistan". (7 Temmuz 1915). *Donanma Mecmuası*, 7(53).
- "Alem-İ Şark Afganistan'da İntişar Eden Serracülahbar Ceridesinden İcmali Siyasi" (15 Temmuz 1912). *Beyanülhak*, 7(167), 2945-2946.
- İran'ın mukasemesi münasebetiyle. (27 Ekim 1910). *Tearüf-i Müslimin*, 1(19), s.310-311.
- İslam havadisi: iran. (30 Temmuz 1914). *İslam Mecmuası*, 1(13), 315-316.
- Mecmuanın mesleği. (Mart 1916). *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1(1), 2-4.

(2) Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- BOA. HRT. h..0097.
- BOA. HRT. h..0118.
- BOA. İ. HR..276.16642.
- BOA. İ. DH. 1274.100159
- BOA. İ. DH. 1274.100213.
- BOA. Y. EE. 0044-075-002.

BOA. Y. MTV. 00198.00095.001-2.
 BOA. Y. PRK. AZJ. 00049.00037.001.
 BOA. Y. PRK. BŞK. 00009.00031.001.

(3) Kitap

- Acar, K. (2014). *Ortaçağ'dan sovyet devrimi'ne rusya*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akbulut, U. (Kasım 2016). *Hindistan yolu ve ingilizler*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Ali Suavi. (Ekim 1977). *Hive hanlığı ve türkistan'da rus yayılması*. (Haz. M. A. Çay). İstanbul: Orkun Yayınları.
- Armaoğlu, F. (2003). *19. yüzyıl siyasi tarihi*. Ankara: TTK.
- Arnold, D. (Nisan 1995). *Coğrafi keşifler tarihi*. (Çev. O. Bahadır). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Barthold V. V. (2104). *Orta asya (tarih ve uygarlık)*. (Çev. D. A. Batur). İstanbul: Selenge.
- Berkes, N. (Mart 2015). *Türkiye'de çağdaşlaşma* (Haz. A. Kuyaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Black, J. (2018). *Kısa ingiltere tarihi*. (Çev. E. Duru). İstanbul: Say Yayınları.
- Curtin, P. D. (Nisan 2008). *Kültürlerarası ticaret*. (Çev. Ş. Bıyıklı). İstanbul: Küre Yayınları.
- Devlet, N. (2014). *Rusya türklerinin milli mücadele tarihi (1905-1917)*. Ankara: TTK.
- Doktor Fahrettin Şevket. (2017). *İran*. (Haz. D. Örs). Ankara: TTK.
- Driault, E. (2013). *Napoleon'un şark siyaseti*. (Ter. Köprülüzade Mehmed Fuad). (Çev. S. Günaydın). Ankara: TTK.
- Ercan, R. (2011). *Osmanlı'dan cumhuriyet'e fikir dergiciliği ve sosyolojiye etkileri*. Ankara: Anı Yayınları.
- Gerson, A. J. (1912). *The organization and early history of the Muscovy Company. Studies in the history of english commerce in the tudor period*. New York.
- Grenard, F. (1992). *Asya'nın yükselişi ve düşüşü*. (Çev. O. Yüksel). İstanbul, MEB.
- Grousset, R. (2011). *Asya'nın uyanması*. (Haz. S. Gömeç). Ankara: Berikan Yayınevi.
- Gündüz, M. (Mart 2010). *Osmanlı mirası cumhuriyet'in inşası modernleşme eğitim kültür ve aydınlar*. Ankara: Lotus.

- Hadi Atlasi. (2016). *Sibir Tarihi*. (Çev. E. Havare). Ankara: TTK.
- Hanioğlu, M. Ş. (1985). *Bir siyasal örgüt olarak Osmanlı ittihad ve terakki cemiyeti ve jön türklük (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hayit, B. (1995). *Türkistan devletlerinin milli mücadele tarihi*. Ankara: TTK.
- Hobsbawm, E. (2008). *Sanayi ve imparatorluk*. (Çev. A. Ersoy). Ankara: Dost Kitabevi.
- Kabacalı, A. (Temmuz 1990). *Türkiye’de basın sansürü*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti.
- Kamalov, İ. (2011). *Rusya’nun orta asya politikaları (rapor)*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi.
- (2011). *Rus elçi raporlarına göre astrahan seferi*. Ankara: TTK.
- Karadeniz, Y. (Şubat 2006). *İran’da sömürgecilik mücadelesi ve kaçar hanedanı (1795-1925)*. İstanbul: Bakış.
- (2016). *İngilizlerin islam ülkelerini parçalama politikası ve iran*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı tarihi*. Ankara: TTK.
- (2017). *Osmanlı tarihi*. Ankara: TTK.
- Karatay, O. (Şubat 2015). *İran ile turan*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Kudret, C. (Ocak 1977). *Abdülhamit devrinde sansür*. İstanbul: Milliyet
- Kurat, A. N. (2014). *Rusya tarihi (başlangıçtan 1917’ye kadar)*. Ankara: TTK.
- (2011). *Türkiye ve rusya*. Ankara: TTK.
- Leclerq, J. J. (2015). *Avrupalı gözüyle kafkaslar ve orta asya*. (Çev. Dr. H. Birsell). İstanbul: IQ Kültür Sanat.
- Memiş, E. (2009). *Eskiçağ medeniyetleri tarihi*. Bursa: Ekin.
- Ortaylı, İ. (2015). *Batılılaşma yolunda*. İstanbul: İnkılap.
- Özkaya, S. (Kasım 2015). *Süveyş kanalı XIX. yüzyılda doğu akdeniz’de bir rekabet unsuru (osmanlı arşivi belgelerine göre)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- (Ekim 2016). *Meşrutiyet basınından örneklerle Türkistan (siyasi, iktisadi, sosyal hayatına dair)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Öztürk, M. (1999). *Tarih felsefesi*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Parmaksızoğlu, İ., Y. Çağlayan. (1976). *Genel tarih I eski çağlar ve türk tarihinin ilk dönemleri*. Ankara: Funda Yayınları.

- Perin, C. (1974). *Tarih boyunca düşünce ve basın özgürlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Jorga, N. (2009). *Osmanlı imparatorluğu tarihi*. (Çev. N. Epçeli). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Sami, Ş. (1889). *Kamusu'l-Alâm*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Saray, M. (Şubat 1997). *Afganistan ve türkler*. İstanbul: Kitabevi.
- (2006). *Türkiye ve yakın komşuları*. Ankara: ATAM.
- (2017). *Rus işgali devrinde Osmanlı devleti ile türkistan hanlıkları arasındaki siyasi münasebetler (1775-1875)*. Ankara: TTK.
- Söylemezoğlu, G. K. *Rusya tarihi*. Ankara: Ankara Kütüphanesi.
- Şehdi Osman Efendi. (2011). *Rusya sefâretnâmesi (1757-1758)*. (Haz. T. Polatçı), Ankara: TTK.
- Togan, A. Z. V. (1943). *Türkili haritası ve ona ait izahlar*. İstanbul: Alâeddin Kırıl Basımevi.
- (1981). *Bugünkü Türkili(türkistan) ve yakın tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Topsakal, İ. (2018). *Rus çarlığı ve türkler*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Topuz, H. (Mart 1973). *100 soruda türk basın tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Toriya, M. (2017). Afghanistan as a buffer state between regional powers in the late nineteenth century. S. Yamane, N. Naganawa (Ed.) *Regional routes, regional roots? cross-border patterns of human mobility in eurasia* (s.49-61). Sapporo: Hokkaido Slavic-Eurasian Research Center.
- Turan, O. (Mart 2016). *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Tütengil, C. O. (Şubat 1985). “Yeni Osmanlılar”dan bu yana ingiltere’de türk gazeteciliği (1867-1967). İstanbul: Belge.
- Uzunçarşılı, İ. H. *Osmanlı tarihi 5, kısım 6*. Ankara: TTK.
- Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye’de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Ülken.
- Yalçın, E. S., Ş. G. Berber. (2013), *Mehmet Saray Makaleler 2*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Yalçinkaya, A. (2006). *Sömürgecilik pan-islamizm ışığında türkistan*. Ankara: Lalezar.
- Yazıcı, O. (Kasım 2011). *Modern afganistan’ın kuruluşu (1834-1922)*. Malatya: Huzur Cilt Evi.
- Yıldız, M. (2015). *Modernleşme dönemi osmanlı siyasi metinleri*. Ankara: ATAM.

- Zarcone, T. (Nisan 2014). *Yasak kent buhara (1838-1888)*, (Çev. A. Berktaş). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Ziyayev, H. (2007). *Türkistan'da rus hâkimiyetine karşı mücadele*. (Çev. A. Çelikkbay). Ankara: TTK.
- Zürcher, E. J. (Ekim 1987). *Milli mücadele'de ittihatçılık*. (Çev. N. Salihoğlu). İstanbul: Bağlam.

(4) Makale

- Ahmetbeyoğlu, A. (2009). Türkistan hakkında coğrafi, siyasi, tarihi ve istatistiki malumat. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(22), 1-21.
- Akbulut, U. (2014). İngilizlerin hindistan'la olan haberleşmeyi hızlandırma çabaları. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 3(25/26), 99-124.
- Akmaz, A. (2014). Rus yayılmacılığının sistemleşme süreci. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 29-44.
- Alpargu, M. (2002). Türkistan hanlıkları. *Türkler*, 8, 957-1045.
- Bahar H. (1994). Türkistan'ın coğrafi konumu ve ilkçağ kaynaklarına göre tarihi. *SÜTAD*, (1), 233-244.
- Bakır, A., A.Altıngök. (Aralık 2011). Klasik ve çağdaş kaynaklar ışığında turan-iran kavramı ve tarihsel coğrafyası. *Tarih İncelemeler Dergisi*, (2), 361-422.
- Baykara, T. (2002). Türklüğün en eski zamanları. *Türkler*, 1, 368-421.
- Berber, O. (Haziran 2014). XVII. yüzyılda kalmukların idil-yayık bölgesindeki faaliyetleri. *Tarih Okulu Dergisi*, 7(18), 337-358.
- Boyacıoğlu, R. (1998). Beyanü'l-Hak'ta ulema, siyaset ve medrese. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2), 51-92.
- Bozkurt, N. (2000). İpek yolu. *TDVİA*, 22, 369-373.
- Çakır, H. (2001). II. meşrutiyete kadar osmanlı'da basın-iktidar ilişkileri. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 11, 95-113.
- Çapraz, H. (Aralık 2011). Çarlık rusyası'nın türkistan'da hâkimiyet kurması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (24), 51-78.
- Çelik, H. (1998). Hürriyet. *TDVİA*, 18, 505-507.
- Çelik, M. B. (2018). Meyendorf'un buhara hanlığı seyahati. *Mavi Atlas*, 6(2), 28-45.
- Çetin, H. (Güz 2000). 1863-1873 döneminde orta asya'da rus-ingiliz rekabeti. *Bilig*, (15), 1-11.

- Demir, K. (Nisan 2014). Osmanlı'da basının doğuşu ve gazeteler. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 57-88.
- Derviş, L. (2015). Artemiy volinskiy'in kazan valiliği ve başkurt raporu. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 243-250.
- Doğaner, Y. (Haziran 2012). Hürriyet ve modernleşme enstrümanı olarak osmanlı'da basın. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 29(1), 109-121.
- Erçin, A. (Kış 2017). İngiliz doğu Hindistan kumpanyası ve kumpanya'nın ticari faaliyetleri (1600-1858). *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, 4(2), 111-133.
- Güz, N. (2000). Osmanlı basını. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 1(3), 40-57.
- Karadeniz, Y. (Aralık 2009). İran ve türkistan'da ingiliz-rus mücadelesi (1856-1869). *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (20), 53-67.
- Kitapçı, Z. (2002). Orta asya'nın müslüman araplar tarafından fethi. *Türkler*, 4, 471-486.
- Köçer, M. (2004). Afganistan üzerinde ingiliz-rus rekabeti. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 63-70.
- Köse, O. (2012). Hindistan'dan İngilizleri kovma ve yeni bir sömürge kurmaya yönelik proje: fransa-rusya gizli görüşmeleri (1800). *History Studies*, 4(3), 83-94.
- Koçak, A. (2012). Bir balkan muhaciri: filibeli ahmed hilmi ve "hikmet" gazetesinde balkanlar. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 5(9), 252-273.
- Koloğlu, O. (1985). Osmanlı basını: içeriği ve rejimi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1, 68-125.
- Kurat, A. N. (Temmuz-Aralık 1965). Rus hâkimiyeti altında idil-ural ülkesi. *AÜDTCF*, 23(3-4), 91-126.
- (2002). Kazan hanlığı. *Türkler*, 8, 756-774.
- Küpeli, Ö. (2012). Safevi ülkesinin İngiliz konukları (ingiliz tacirlerin iran seyahatleri, 1562-1581). *History Studies*, 4(1), s.373-385.
- Levi, S. (2002). Ortaçağ orta asyası'nda türkistan ve turan. *Türkler*, 1, 557-569.
- Özcan, A. (2000). İngiliz doğu Hindistan şirketi. *TDVİA*, 22, 294-295.
- (2000). İngiliz sömürgeciliği. *TDVİA*, 22, 299-302.
- Özey, R. (2002). Tarihte türk devletleri ve hâkimiyet alanları. *Türkler*, 1, 349-367.
- Özgüdenli, O. G. (2000). İran. *TDVİA*, 22, 395-400.

- Parlatır, İ. (2009). Servet-i fünün. *TDVİA*, 36, 573-575.
- Sabol, S. (2002). Orta asya’da rus-ingiliz rekabeti. *Türkler*, 18, 1018-1034.
- Saray, M. (1989). Altın orda hanlığı. *TDVİA*, 2, 538-540.
- (1984). Türkistan’da rus-ingiliz rekabeti. *Tarih Dergisi*, 3(34), 397-416.
- Sarıkaya, Y. (Kasım 2012). Geçmişten günümüze iran: tarih, siyaset, toplum ve kültür. *TASAV*, (2), 1-44.
- Sarınay, Y. (2012). Turan. *TDVİA*, 41, 407-408.
- Sümer, F. (2007). Oğuzlar. *TDVİA*, 33, 325-330.
- Taşagıl, A. (2002). Göktürk kağanlığı göktürkler. *Türkler*, 2, 9-74.
- Temizsu, H. (Ağustos 2016). 1857 hindistan ayaklanması dönemi ingiliz-afgan ilişkilerine dair bir değerlendirme. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, (223), 109-118.
- Tunaya, T. Z. (1985). Osmanlı basını. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 1, 72-74.
- Uluerler, S. (2015). Herat meselesi ve iran-ingiliz savaşının (1856-1857) osmanlı devleti’ne etkileri. *History Studies*, 10(1), s.803-824.
- Varlık, B. (1985). Tanzimat ve meşrutiyet dergileri. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 1, 112-125.
- Wanner, M. (2014). Alexander bekovich cherkassky’s campaign to central asia and india in 1714-1717. *ÖT KONTINENS*, 9-32.
- Yalçın, E. (Aralık 2015). Şark meselesi ve emperyalistlerin türk politikası. *Toros Üniversitesi İktisadi, İdari, Sosyal Bilimler Dergisi*. 2(4), 75-104.
- Yeşilot, O. (2008). Türkmençay antlaşması ve sonuçları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, (36), 187-199.
- Yetişgin, M. (2006). Rusların türk toprakları üzerinde yayılmasının sebepleri üzerine bazı düşünceler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 6(16), 671-702.
- Yirminci asır bidayetine kadar iran petrolünün tarihi. (Ocak 1939). *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, 17(17), 188-197.
- The Editors of Encyclopaedia Britannica**, “*Stragonov Family*”, 20 Temmuz 1998, <https://www.britannica.com/topic/Stroganov-family#ref80306>, Erişim Tarihi, 16 Mart 2019.

(5) Tez

- Büyükay, İ. (2013). *Rusların sömürge siyasetinde orenburg'un önemi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Çetin, H. (Ocak 1997). *Çarlık rusyası'nın türkistan'ı işgali ve buhara hanlığı*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kırıkkale.
- Gök, N. (2007). *Donanma cemiyeti'nin anadolu'da örgütlenmesi*. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Emre, İ. (1993). *Edebiyat-ı umumiye mecmuası*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sivas.
- Köse, K (2017). *İngiliz seyyah alexander burnes'e göre xix. yüzyılın ilk yarısında buhara hanlığı*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Topal, K. (2014). *19. yüzyılda İngiltere'nin türkistan siyaseti*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

(6) Tüzel Kişi

- Türk Tarih Kurumu.(2010). *Birinci türk tarih kongresi*. Ankara: TTK.
- Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. (1992). *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

EKLER

EK 1: Teğmen Saffet Tarafından Yapılmış Asya Haritası

EK 2: Osmanlı Arşivinden İran-Turan-Afgan Haritası

EK 3: İran'da Keşfolunmuş Petrol Sahaları

EK 4: Beyanülhak Dergisinden Bazı Nüshalar

EK 5: İctihad Dergisinden Bazı Nüshalar

EK 6: Tearüf-i Müslimin Dergisinden Bazı Nüshalar

EK 7: Beyanülhak Dergisinden Verilen Nüshaların Çevirileri

EK 8: İctihad Dergisinden Verilen Nüshaların Çevirileri

EK 9: Tearüf-i Müslimin Dergisinden Verilen Nüshaların Çevirileri

EK 1 Teğmen Saffet Tarafından Yapılmış Asya Haritası

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

EK 3 İran'daki Keşfolunmuş Petrol Sahaları

علیه ہو مقاله نك ترجمه اولسی قیمتنی شنبیس اینز بلدکه
تزیید ایدر ظن قویسنده بم.

صرف طریق بری بی تعنیب ایدن بر آوروپا اردوسی
بو استفاتمه هندستانی استیلا ایده بیایر ..

بو تصویر قوه دن فاعله جیقارمق ، بو (بروژده) به
شکل حقیقت ویرمک ایچون نابولتون ، چار برنجی بوله
مراجعت ایتدی . وایکیسی آره سنده ، برچوق زمانلر
کیزلی طوبیلا ن وحالاً بیله پک آز معلوم اولان ، بر
طاقم مخابرات جریان ایلدی .. :

اونوزیش بیک کشی دن مرکب بر فرانسز اردوسی
روس اراضیسندن کچهرک صحرالر منطقه سنه ، (استر
آباد) . واصل اوله جق واوراده عین قوتده بولنان بر
روس اردوسی ایله برلشهرک (هرات) و (قندهار)
طریق ایله افغانستان جنوبی و (اندوس) منصبه توجه
ایده جک ایدی ..

بویوک بروژده نك ایلك اجرا آتی کورلدی ؛ حدت
و شدتی ایله معروف اولان (برنجی پول) فرانسز
اردوسنک ورودنی بکله مکسزین دون قزاقلر نك جنرالی
اولان (اورلف دونیسوف) د اردوگاهنی (اورده نبورغ) د
قتل ایلسنی وبتون قازاق طسبورلر نی محل مذکورده
تحشید ایدهرک اوراده عسکرینی هندستان اوزرپنه سوق
ایچون ویرله جک امره منتظر اوله سنی اشعار ایتدی .
(اورلف) ۱۸۰۱ سنه سی مارتنده وواقابی آشدی ،
(اورده نبورغ) د متوجهاً حرکت ایلدی . فقط
برنجی بولک وقوع ناکهانی قتل بتون بو حاضر اقلاری
هرچ ومرج ایلدی ، قزاقلر تکرار وولغانی کچدیلر ،
یعنی کری دوندیلر . آرتق هندستانک فرانسه - روسه

اسیای وسطی ده انکلیز - روس رقابتی

تمامیله معلوم اولیان ، بومسئله به عاند اوله زتی یازیلان
خصوصی کنسابلرک حتی الک بیکلری طرفدن صورت
کافیده مبدانه قونیلامان بر حادنه وارد که اوده آسیاده کی
روس - انکلیز رقابتنک مشوق بکانه سی نابولتون اولسی
ومومی ایله ک مذکور ایکی دولتی آسیاده بر برینسه
طوبیشدیرمنی ایلك دوشونن بولنسی در .

اون سکرنجی عصر میلادی اواخرنده [هندستان
قومانیسی] (بینغاله) دهو (دقحان) شبه جزیره سنده
حاکمیتی تأسیس و تقویه ایله مشغول بولنیور ، روسلر
ایسه هنوز قفقاسیه نك ، استیلا رینه قارشی بر سدا هنین
مقاومت تشکیل ایدن جبال عالیه سنی وشماله (اورال)
وایرتابش سی کچه بولردی ... ، بوانشاده ، یعنی روسارله
انکلیزلر ، واسع مسافهلرله بکدیگرندن متباعد اولدینی
برزمانده ایدی که ، مصری بامال جیوش استیلا ایدن
نابولتون ، هندستانی فتح ایتمک خیال مذهبنه دالمش ایدی .
مومی ایله اولاً استیلا ایچون ممکن و موافق بر طریق
اولق اوزره طریق بحری بی اختیار ایتمک ، و (مالابار)
یاخود (قوزو ماندهل) ساحلندن بر هجوم اجرا ایتمک
ایستبوردی ..

فرانسز فیلسنک (آبقور) ده انکلیزلر طرفندن
مغلوب ایلیم (دقحان) سه احله حقیقاً عسکر احتیال

اسیای وسطی ده انکیلز - روس رقابتی

— مابعد —

مع مافیہ انکیلز لک افغانستانده تأسیس نفوذ ایملرینه قارشی روسلر بی حرکت قالمورلردی .

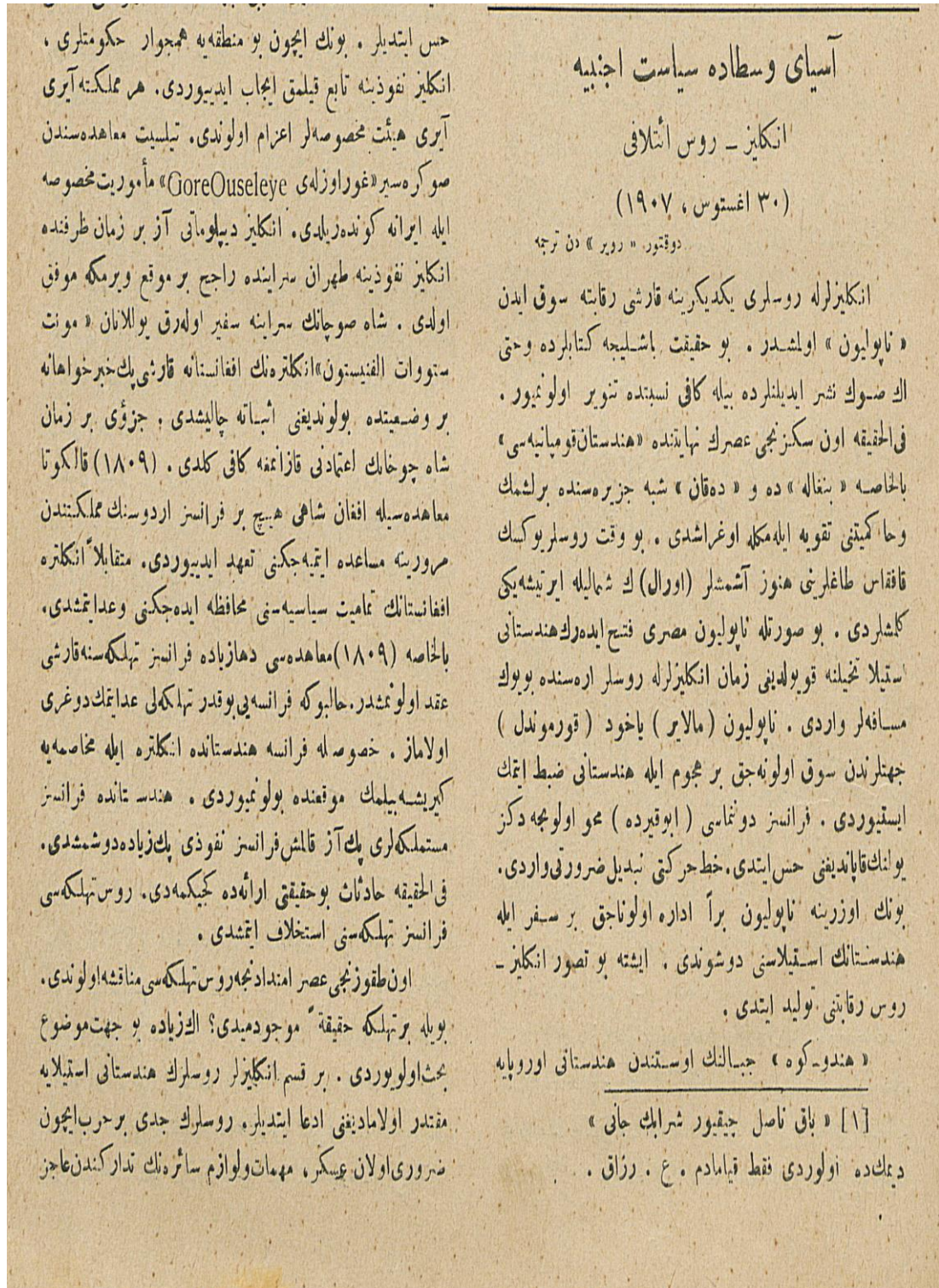
(وینسکه ویش) هیئت مرخصه سنک دوچار اولدینی مغلوبیت سیاسیہ دن صکره روسلر کرک آوروپاده کی و کرک سیریا ده کی مستملک لرینک افغانستان دن یوزلرجه فرسخ اوزاقده بولندینی بر زمانده مملکت مذکورده برسیاست فعالیت تعقیبی امکانی اولدینی ایجه آکلامشرا ایدی . (۱۸۴۰) تاریخنده روسلرک آسیای وسطی ده الکل ایلریده بولنان موافقی (سپردرپا) و (ابریش) اوزرنده ایدی . (۱۸۴۵) دن اعتباراً قیرغیزلر دأرہ اطاعته ادخال وخیوه اوزرینه سوق عسکر ایلدی . سوقبات مذکورہ رهنک دوچار اولدینی مغلوبیتہ رغماً ، روسلر ۱۸۵۲ تاریخنده (قوخان) خانلغنه پازن استیلا اولدیلر و ۱۸۵۶ ده طاشکندی ید ضبطلرینه کچیردیلر . بر قاقج آی صکره

ایشیدیکمزہ کوره ایرانک اکثر بلادنده برسنی نک سنی نامی التده سربست سربست کز مسی مشکل بر حاله کیشدر حالبوکه دین اسلام، دکل بویله بر دینده بولنوبده بعض مسائلده کی اختلافله آری بر مذهب صاحبنه حتی موسوی ، عیسوی دکل بر ایشپرسته بر پتپرسته بیله یابه جفی معامله ینه انسان معامله سیدر .

اعتقاداتک قلی وجدانی اولسی حسیله هیچ بر کسه اوتدنبیری تعقیب ایده کلدیکی اعتقادنده دینا مسؤل و معاتب اوله مز بر عیسوی ، بر موسوی ، بر پتپرست بر ایشپرست دین اسلام نظرنده انساندر ، انسان اولق حسیله حمایه اسلامده مظهر اوله بیلیر اعتقاد هیچ بر صورته دوچار تعرض اولدینی کی اعتقادی بوزندن هیچ بر حتی اضاعه ایدلر ایدلدیکی ده یوقدر .

حالبوکه: بر حقوق زماندنبیری ایران اهالی اسلامیہی آره سنده نحدث ایدن شسبیلک سنلک منازعاتی او قدر ایلری کیشمدی که : هر فرقه دیکرینی عادتاً انسان بیله طانیه جق درجه کیشیدی . فقط بوکی فکرلر هپ

EK 5: İctihad Dergisinden Bazı Nüshalar

بولایلمشدر . روسیه نك ایران ده انگلتره به قارشى بخش ایندیكى مساعدته مقابل انگلتره ده (لاسا) ده روسیه ایله عینی موقعه بولونمغه موافقت ایتمشدر . دیگر طرفدن انگلتره نك بصره کورفونده کی تفوقی روسیه نك افغانستانده کی انگلتره فعالیتنه قارشى وضع ایندیكى قیود و شروط ایله تقابل ایتکده در .

*
* *

بورایه قدر و بر دیگرین ایضاحات ایله روس - انگلتره ائتلافنك منشأ و ماهیتی ایله بوکاتقدم ایندن روس - انگلتره رقابتنك صفحه لرئ والک نهایت (۱۹۰۷) ائتلافنامه سنك مندرجاتی اساسیه سی تعین ایتمش بولونیور .

ژاپونیا نك دول معظمه صره سنه کجسی ، چین ده مشاهده اولنان تجدیدات ، ایرانك ایتدای مصر و تورکیاده حربی پروانه وقایعک تحثی ، هند افکار عمومی سنه کوروان اویانقل بوتون بونلر اسیاده اراضی ساحی اولان اورویا حکومتلری ایچون جدا شایان اهمیت تظاهرانن محدود ایدی . بر طرفدن صحنه سیاستده موقع مخصوص ساحی اولتی دیگر طرفدن ده ، آسیا یرلیارنده مشاهده اولونمغه باشلانان بو آثار انباهه قارشى منافع عالیهرنی محافظه ایده یلمک ... ایش ته روس - انگلتره ائتلافنی تولید ایننك مهم سائق بونلدر . بو نقطه نظر دن دوشونوله جک اولورسه بو ائتلاف هم اورویا مسالمت عمومی سی ایچون برضان اولش هم ده طرفینك متفعلترین ده سالم ده صلح پروانه بر طرفنده محافظه ومدافع ایده یلمسته امکان حاصل ایتمشدر .

— مارت ۱۳۳۰ — ا. صمیری

کله جک بر نسخه ضرده :

اسماعیل صفی

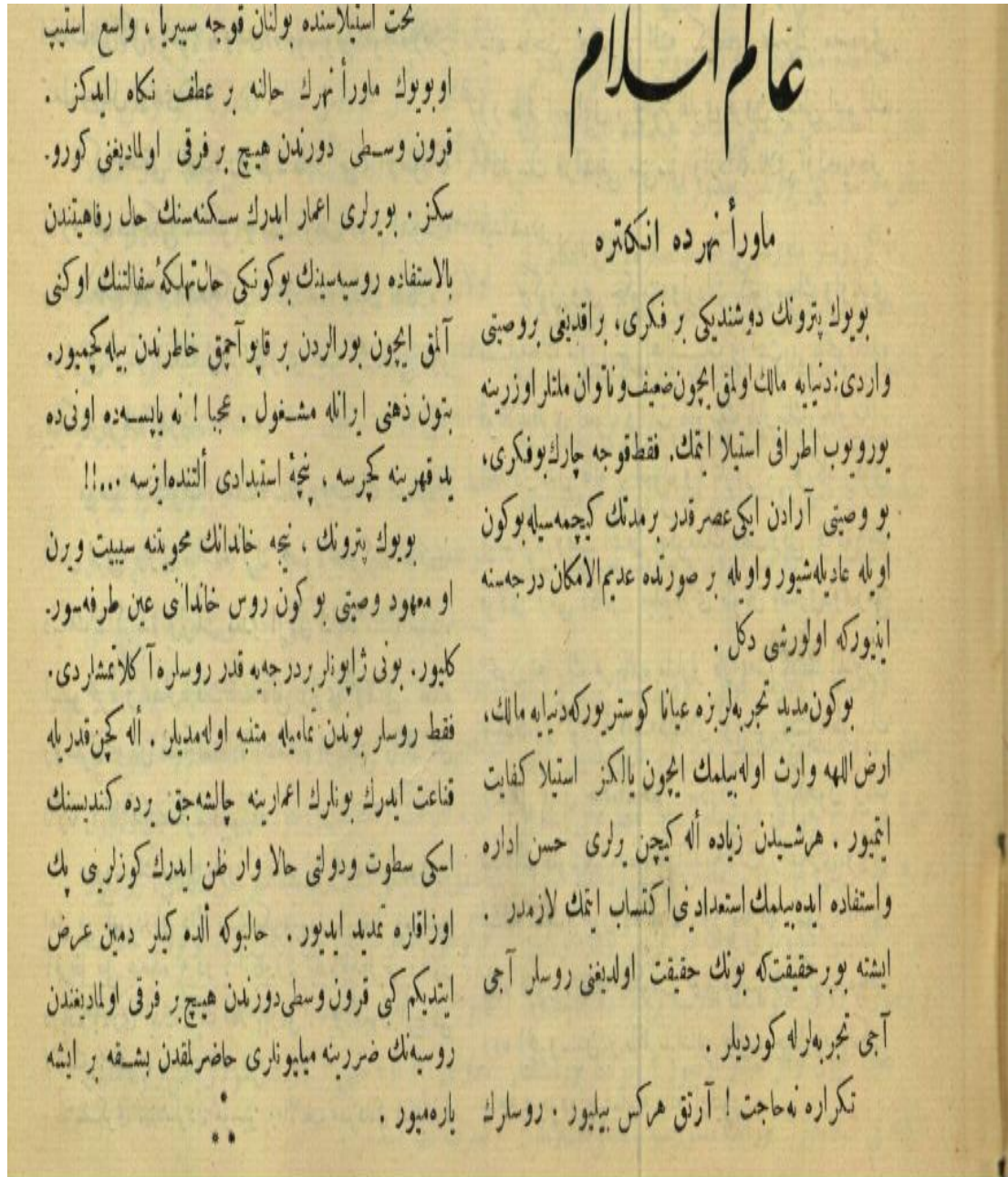
مرجومک شیمدی به قادر هیچ بر رده
نشر اولونمیش منظومه سی بولونا خا قدر .

تالیف اولونمشدر . بو صورتله هر نه قدر روسیه افغانستانک تمامیتی احلال ایتمه کی تعهد ایدیورسه ده انگلتره نك بو حکومت اوزرنده کی بر نوع حمایه سیاسی سنه ده طائیش بولونیور . (نیت) ده بالعکس هر ایکی حکومتده (چین) ک بو قطعه اوزرنده کی حمایه سی نظر دفته آلدرق (لاسا) ده کی مأمورلری کری به جکمه که بو منطقه ده هیچ بر امتیاز طلب ایله مه مکه موافقت ایتشلر در .

بو ایضاحاتله انگلتره نك اولجه اکتساب ایتمش اولدینی حقوقدن محروم قالدینی فرق اولونمده در . فی الحقیقه لوندره حکومتی (لاسا معاهده سی) ایله قزانش اولدینی توفقدن فراغت ایتمش بولونیور . مع مافیله بو معاهده نك طقوزنجی ماده سی قسح والفا اولونمش دکدر . انگلتره نك مساعدته سی آلتسزین (نیت) حکومتک اجنبی حکومتدن هیچ برینه اراضی داخنده امتیاز بخش ایده مه سننن عبارت اولان بو ماده محافظه اولونمشدر . بو ائتلافک رفع ایندیکی بر شی وارسه اوده انگلتره نك (نیت) ده کی استقلال اقتصادیسیدر . دیگر طرفدن افغانستانده روس دیپلوماتلری طرفدن قبول اولنان انگلتره نفوذینه بو معاهده ایله متعدد قیود و شروط علاوه ایدیلسته لوندره حکومتی موافقت ایتمشدر .

انگلتره روسیه به قارشى افغانستانی الحاقدن ومسائل داخلی سنه مداخله دن کنینی منع ایدیور . بو صورتله افغانستان اولجه ترکستان روسیه به قارشى وقوع بولاجق بر تجاوزده فعال بر عنصر اولورکن بودفعه ترکستان روسیه به بر جبهه هجوم تشکیل ایده مه مک صورتنده انگلتره به قارشى بیطرف بر حکومت حالنه کلیدیوردی . کورولیور که انگلتره روسیه به قارشى ایچه مساعدته بولونمشدر . مع مافیله روسیه ده انگلتره ایچون مساوی مساعدته بولونیور . بومساعدت بالخاصه ایرانده کورولیور . ائتلافدن مقدم طهران سراینده روس نفوذی اجرای حکم ایتکده ایدی . استغراضلری روسیه انحصاره آلتشدی . مالی و کمرکاره عائد قونتروللر یول انشا آتی روسیه نك حقوقی جمله سننن ایدی . ایشته روسیه بوتون بونلردن فراغت ایتمشدر . (۱۹۰۷) ائتلافیله هر ایکی حکومتده متقابلاً ایرانه قارشى عینی موقعه

EK 6 Tearüf-i Müslimin Dergisinden Bazı Nüshalar

پولیتیکسی مصر لیلرک انتباهنه ، ترقی و تعالیسنه ، استقلا .
لیتلرینی اکتساب ایدہ جک قدر قوت استحصالنه سبب
اولدی . بو ایسه یقین بر زمانده انکلز لر مصر دن
چقماسنی مؤدی اوله جقدر . وارسون اوله اولسون .
فقط بوندن انکلز لرک غائب ایدہ چکی نہدر؟ انکلز لر بر کون
مصر دن چیقاجق فقط میلیار دلری در جیب ایندکن و دنیا تک
اک بیوک بر حکومتی اولدقندن صکره . البته هر کس تسایم
ایدرکه مصر دن میلیار دلر قازانهرق چیتان انکلز لر ، ماورا
نہر ده فقیر ، آج وسفیل قالان روساردن قات قات بختیاردر .

ایدر لر .
مختاریت ، استقلالیت ، لاف ایله ، قوری بر خیال
ایله اوله جق بر شی دکلدر . هر شیدن زیاده زمان و بونکله
برابر استعداد استر . ماورا نهر لیلرک بو کونکی حالنه
باقیایرسه بواسطه تعدادی اکتساب ایدہ بیامک ایچون ،
— بو کوندن اعتباراً چالشمق شرطیله — ده اقلنده یاریم
عصر لک بروقت استر . بناءً علیہ بی طرفانه دیه بیلیرز که
روس لر بو کوندن اعتباراً ماورا نهر لیلرک حال رفاهیتلرینه
چالشمیه باشلاسلر کندیلریندن بلا اندیشه یاریم عصر قدر
بر مدت استفاده ایدہ بیلیرلر . بویله بر استفاده عظیمه بی ائده
ایتد کدنصکره طبیعی روس لارک ماورا نهره احتیاجلری ده
قلماز ... !

ترویسیکی لی احمد تاج الدین

روس حکومتنده ماورا نهره روس مهاجر لر بی اسکان
ایتمک فکری اسکینبری موجوددی . بونی یواش
یواش موقع اجزایه قومیمده باشلامشدی . حتی اورنبورغ—
ناشکندش—مندوفر خطی یاسیلدینی وقت بو خطک اک بو یوک
فواندیندن برنی ترکستانه روس مهاجر لری یرلشدرمک
اوله جق دیه کوسترمشلردی .

ممالک باردهده یشایان روس موثر یقارینک ترکستان
وترکنک اوصیجاق صحرا رینده یشایه بیلمهسی ، صاعلام

EK 7 Beyanülhak Dergisinde Verilen Nüshaların Çevirileri

Nizameddin, “*Asyayı Vustada İngiliz - Rus Rekabeti*”, **Beyanülhak**, 22 Ağustos 1910, İstanbul, C.3, S.74, s.1440-1442.

“Tamamıyla ma’lûm olmayan, bu meseleye ait olarak yazılan hususi kitapların hatta en yenileri tarafından suret-i kafiyyede meydana konulamayan bir hadise vardır ki o da Asya’daki Rus – İngiliz rekabetinin müşevvik-i yegânesi Napolyon olması ve muma ileyhin mezkûr iki devleti Asya’da birbirine tutuşturmayı ilk düşünen bulunmasıdır.

On sekizinci asr-ı miladi evahirinde [Hindistan kumpanyası] (Bingale) de ve (Dakhan) şibh-i ceziresinde hâkimiyetini tesis ve takviye ile meşgul bulunuyor, Ruslar ise henüz Kafkasya’nın, istilalarına karşı bir sedd-i ahenin mukavemet teşkil eden cibâl-i aliyesini ve şimalde (Ural ve İrtiş) i geçemiyorlardı... Bu esnada, yani Ruslarla İngilizler, vâsi’ mesafelerle yekdiğerinden mütebaid olduğu bir zamanda idi ki, pamal-ı cüyüş istila eden Napolyon, Hindistan’ı fethetmek hayal mezhebine dalmış idi. Muma ileyh evvela istila için mümkün ve muvafık bir tarik olmak üzere tarik-i bahriyi ihtiyar etmek, ve (Malabar) yahut (Kuru Mandel) sahilinden bir hücum icra etmek istiyordu...

Fransa filosunun (Ebu Kır) da İngilizler tarafından mağlup edilmesi (Dakhan) sevahiline çıkmak asker ihtimalini nez’ eylediğinden Napolyon bu suretle taarruz fikrinden vazgeçmiş idi; fakat deha-yı mübdeanesi? Ruslarla İngilizleri Asya-yı Vustada duçar-ı muhasame edecek bir istila projesini tertipte gecikmedi.

Hindistan, (Hindikuş) şahikat-ı âliyyesiyle Avrupaya, ve Türkistan fîfalarıyla şimal-i garbiye merbuttur.. Binaen aleyh sarf tarik-i berriyi takip eden bir Avrupa ordusu bu istikamette Hindistan’ı istila edebilir..

Bu tasavvuru kuvveden fiile çıkarmak, bu (proje) ye şekl-i hakikat vermek için Napolyon, Çar Birinci Pavel’e(Pavlo) müracaat etti. Ve ikisi arasında, birçok zamanlar gizli tutulan ve halen bile pek az malum olan, bir takım muhaberat cereyan eyledi...:

Otuz beş bin kişiden mürekkep bir Fransız ordusu Rus arazisinden geçerek sahralar muntikasına, (Astarabad) a vasıl olacak ve orada aynı kuvvette bulunan bir Rus

EK 7'nin Devamı

ordusu ile birleşerek (Herat) ve (Kandahar) tariki ile Afganistan cenubu ve (İndus) mansıbına teveccüh edecek idi.

Bu büyük projenin ilk icraatı görüldü; hiddet ve şiddeti ile maruf olan (Birinci Pol) Fransız ordusunun vürudunu beklemeksizin Don Kazaklarının cenerali olan (Orlof Donisof) a ordugâhını (Orenburg) a nakil eylesini ve bütün Kazak taburlarını mahal-i mezkûrda tahşid ederek orada askerini Hindistan üzerine sevk için verilecek emre muntazır olmasını işar etti.

(Orlof) 1801 senesi Mart'ında Volga'yı aştı, ve (Orenburg) a müteveccihen hareket eyledi.. Fakat Birinci Pavel'in(Pavlo) vukû'-ı nâgihâni-i katli bütün bu hazırlıkları hercümerç eyledi, Kazaklar tekrar Volga'yı geçtiler, yani geri döndüler. Artık Hindistan'ın Fransa – Rusya tarafından istilası meselesi kapanmış idi...

Fakat Napolyon ile Çar tarafından tertip edilen bu proje, İngilizler'e Hindistan şibh-i ceziresinin en ziyade maruz-ı istila olan noktası şimal-i garbi hududu olduğu öğretmiş ve onların nazar-ı dikkat ve meşguliyetlerini hudud-ı mezkure mütecaviz olan Acemistan Afganistan, Belucistan memalikine tevcih ettirmiş idi. İşte o zamandan itibaren İngilizler bu muhtelif memâlikte nüfuzlarını tesis etmeye gayret ettiler !

Fransa ile Rusya arasında bir müveddet tesis eden (Tilsit) muahedesinden sonra İngiltere hükümeti Acem şahı nezdine (Sir Gor Urseley / Gore Ouseley) heyet-i murahhasını gönderdi ve saray-ı şahide bir nüfuz-ı mütefevvik kazanmaya muvaffak oldu.

Afganistan emiri (Şah Süca) nezdine sefaretle i'zâm kılınan (Mon Stuart Elfniston) un riyasetindeki heyet ise birinci derecede bir netice-i siyasiye elde etmeye muvaffak oldu: çünkü İngiliz sefiri emirin itimadını kazanmış ve onunla memalikinin tamamıyet-i mülkiyesi İngiltere tarafından temin ve sıyanet edilmek mukabilinde bir Fransız ordusunun müruruna katıyyen muhalefet etmek taahhüdünü nâtik olan (Kalküta)muahedesini imzalamış idi. (1809). (Elfniston) heyetinden sonra (Gran), (Potinger) (Kristi) heyetleri 1800-1810 senelerinde Afganistan'ın estale-i cenubiyesi

EK 7'nin Devamı

'ad olunan Belucistan'ı teftiş ederek memleket-i mezkurenin ekâbir-i ümerası ile akd-i peyvend ittifak ve müveddet eylediler.

Napolyon'un sukûtu, İngiliz – Hindistan hükümetinin ve cebhe-i meşguliyetini Asya-i Vusta'dan çeviremedi. Yalnız İngiltere'nin korkacak düşmanı artık Fransa değildi.

(Moris) adasının 1810 tarihinde istilası alelhusus Fransa'ya Hindistan'da beş ticaretgâh beldeden başka bir şey bırakmayan (1815) muahedeleri Fransa'yı Hindistan'da tesis-i tefevvuk etmek için mücadele etmeye kudretyâb olamayacak bir hale koymuş idi.

Başka bir devlet Napolyon'un Hindistan hakkındaki projelerine iştirak eden bir devlet [Rusya] İngilizleri ihâfe hususunda Fransızların makamına kâim oldu: Fransız tehlikesini Rus tehlikesi istihlâf etdi.

On dokuzuncu asırda bu Rus tehlikesi pek ziyade münakaşaları davet etti ve İngilizler için böyle bir tehlike-i mahvufenin mevcut olup olmadığı mevzu bahis edildi.

Ba'ş? kimseler Rus tehlikesinin en hayali bir tehlike olduğunu bundan daha bî mana bir tasavvur olamayacağını ve çünkü Rusya; ciddi bir harb için lazım gelen askeri mühimmat –ı harbiyeyi, zehâiri sevk husûsunda mutlak sûretde 'aciz olduğundan ve İngilizler ile aralarında geçitleri bile (Mont Blanc) dan yüksek olan Himalaya, Hindikuş gibi mevâni'-i tabiiye ve Afganistan gibi muharip ve cengaver, müstevliyi en büyük tehlikelere duçar edebilecek bir kavim ile meskun olan kıtalar bulunduğundan böyle bir tehlikenin ihtimali olmadığını iltizam ettiler.

Eğer Rusya hükümetini böyle bir teşebbüsü icraya teşvik ve yahut icradan feragat ettirecek siyasi, iktisadi ve içtimai teemmülattan sarf-ı nazar edilerek sadece Hindistan'ın şimal-i garbiden istilası imkânı olup olmadığı düşünülecek olursa emsal-i tarihiye delaletiyle, böyle bir taarruzun kabil olduğunu tasdik mecburiyeti hâsıl olur.

Asya'nın merkezinden kopup gelen emvâc-ı hurûşân-ı istila Hindistan imparatorluğunun hudutlarını birinci defa olarak dökmeyecek idi.!

EK 7'nin Devamı

Mahmud-ı Gaznevi, Timurlenk, Babür, Nadir Şah tarafından edilen büyük istilalar hep şimal-i garbi hududundan vâki' olmuş idi.

Hindistan'da bulunan ve buranın tarihine vâkıf olan İngilizler bu noktadan böyle bu taarruzun imkânı hususunda müttefiktirler."

19. asırda Rusya'nın Hindistan istikametinde tevsii huduttan geri durmadığı malumdur. Rusların Asya-yı Vusta'daki tevsii azimi Napolyon muharebelerinin hitamı tarihinden ibtida eder. Esasen 1813 de Gülistan muahedesiyle İran'dan Dağıstan'ı, Şirvan'ı ve (Arakıs) mansıbına kadar sevahil-i Bahr-i Hazarı zapt etmiş olan Ruslar, birkaç sene sonra Birinci Nikola'nın zaman-ı idaresinde ve Türkmençay muahedesiyle nihayet bulan muharebe neticesinde (Erivan), (Nahçıvan) ı teshir ve (Arakıs) ile (Ararat) a kadar mümted olan Ermenistan-ı İranî de hâkimiyetlerini tesis eylediler.

Her muharebe neticesinde Acem şahı siyasetini Rus menafine gayr-ı muvafık bir tarzda takib edebilmek iktidarını kaybediyor ve İran'ın tamamıyla Rus nüfuzu altında kalması ve belki de memleket-i mezkurede Rus hâkimiyetinin tesis etmesi korkuları yavaş yavaş baş gösteriyor idi.

Rakibinin sevahil-i İranî'yi zir-i tahakkümüne alarak bu suretle Hürmüz Boğazı'nın medhaline hâkim olması ihtimalinden dolayı duçar-ı havf ve heras olan İngiltere, Rusya ile 1834 te bir muahede akd eyledi. Bu muahede mucibince tarafeyn-i akdeyn İran'ı bir hükümet-ı müstakile olarak muhafaza eylemeyi taahhüd ediyorlardı.

İtilaf-ı mezkûr İngiltere'nin İran cihetinden olan korkusunu izale eylemiş ve bu hususta kendisine itma'in bahş olmuş ise de Rusları Türkistan merkezi ve Hind-i şimali istikametinde (İrtiş) cenubuna doğru vâki' olan tevsilerinde serbest bırakmış idi.

Esasen, (1830) sene-i miladisinin ruzname-i şuun Rusların, birinci defa olarak (Yaksart) a pay-ı enzar-ı istila olduklarını kayd eylemiş idi.

Memalik-i meftuhanın hatt-ı Hindiye'den gayet uzak bir mesafede bulunmasına rağmen Rusların bu tevsii İngilizlere, vekayii istilzam eylediği tedabir-i lazıme

EK 7'nin Devamı

tevessül etmek. Alelhusus on dokuzuncu asır miladi evailinde Afganistan Emiri (Şah Süca / Şüca) ile Napolyon'a karşı akd eyledikleri ittifakı tecdid eylemek hususunda saik-i yegâne oldu.

...(Burn), 1830, 1837 tarihlerinde sefaretlerinde Afganistan Emiri nezdine izam olundu ve yine sene-i mezkûrede İran şahının Herat'ı muhasara eylemesi üzerine (Potinger) namındaki İngiliz zabiti mezkûr mevkiinin temin-i müdafaası zımında o tarafa gönderildi ve aynı zamanda İngiliz filosu Basra Körfezi'nde İran'a ait olan (Karraş) adalarını yedd-i zabtına geçirdi.

Gerek Londra'da ve gerek Kalküta'da Acem şahının Herat'ı muhasarası Rusya'nın telkinatı neticesinde vuku bulduğuna hükmedildiğinden tedabir-i mebsuta gayr-i kâfi görüldü ve binaen aleyh İngiltere hükümetince Afganistan'ın temin-i müzaheret ve muavenetine ve devlet-i mezkurenin bazı ihtimalata karşı İngiliz Hindistan İmparatorluğu ile teşrik-i mukadderat ve tevhid-i mesai eylemesinde katiyyen karar verildi.

Her zaman muhassel-i rahat ve emniyet bir takım şuriş ve isyanlara zemin-i zuhur olan Afganistan'da, yine böyle bir isyanı müteakip şah-ı Sücayı makam-ı hükümdariden tebid ile zemam hükümeti yedd-i iktidarına alan dost Muhammet Han Fatin, zeki ve müdebber bir prens idi.

Müşarun ileyhin maksadı İngilizlerle itilaf ederek şimal-i şarki hududunda daimi surette tecavüzatta bulunan (Sih) lerin terakkileriyle duçar-ı tehdit olan hâkimiyetini tarsin ve takviye etmek idi.

Hatta Pencap kıtasını dest-i gaspına geçiren (Sih) ... reisi (Ronce Sing) e karşı da İngiltere'nin kendisine destgir olmasını zaruri bulmakta ve bunu temenni eylemekte idi.

Bu fırsattan istifade ederek, metin ve kavi bir surette Kâbil'de İngiliz nüfuzunu tesis etmek, o zaman Hindistan-ı vali-i umumisi bulunan (Lord Okland) ın elinde idi.

Lakin bu zat, Afganistan'ın merkez sıkletini Hint İmparatorluğu'nda görmek, yani memleket-i mezkureyi İngiltere'nin daire-i nüfuz ve hâkimiyetine sokmak hayal

EK 7'nin Devamı

duraduru ile meşgul olduğundan pek faal ad eylediği böyle bir siyaseti takibe cesaret edemedi ve binaen aleyh Emir'in teklifatını ret eyledi.

Nail-i emel olamadığından dolayı munfail ve münkesir olan emir, Kalküta'da bulamadığı istinadgâhı Sen Petersburg'da aramaya kalktı ve Çar'a müracaat etti, Çar bu müracaat üzerine hemen (Viktevîş) namında birisini sefir-i fevkalade olarak Kabil'e gönderdi.

İşte bu hadise, Ruslarla İngilizler arasındaki muhasameyi işgal eyledi!

Derhal Hint hükümeti, eski istilaları, Napolyon ile Birinci Pol'un projelerini tahattur etti ve gözünün önünde Rus hâkimiyeti hayal-i muhavvefinin Kabil'de kamet ... teessüs olmakla çalıştığını gördü.

Derhal Kabil'e büyük bir ordu sevki ile Dost Muhammet Han'ın hal'i ve yerine İngiliz menafîine hadım bir emirin iclası için lazım gelen tedabir-i ittihaz edildi.

Bu muharebenin ahval ve safahat-ı muhtelifesi muasır tarihlerin cümlesinde hikâye olunmuştur. 1839 Mayısında Kandehar, Kabil bir İngiliz ordusu tarafından işgal olunur, Dost Muhammet Han firar eder, Emir-i sabık (Şah Şüca) makam-ı hükümdariye getirilir ve yukarıda ismi geçen (Burn) namındaki zatta mukim elçisi sıfatıyla yeni Emir'in nezdinde bırakılır.

Badehu 2 Teşrin-i Evvel 1841 tarihinde Kabil'de bir ihtilal zuhur ederek (Burn) katl olunur ve İngiliz askeri şehir-i mezkûru tahliye eder (Bu asker Gündamak geçidinde Afganlılar tarafından kâmil mahv ve perişan edilmiştir.)

Hindistan hükümeti Kabil'e tekrar bir ordu sevk eder (Şah Süca) vekayi-i ahirede katl edilmiş olduğundan Dost Muhammet Han İngilizlerin inzimam-ı rızalarıyla calis-i evreng hükümdarı olur.

İngiltere – Hindistan hükümeti hakkında eskiden beri ibraz eylediği asar-ı ved ve muhalasatı yeniden ezhara vesilecû olan Dost Muhammet Han hükümet-i mezkure ile (30 Mart 1855) de Pişaver /Pischaver muahedesini akd eylemiştir ki muahede-i mezkure bir vech-i ati tayin-i şerait ediyordu:

EK 7'nin Devamı

Muteber Hindistan kumpanyası ile Kabil hâkimi fehâmetlu Emir Dost Muhammet Han Hazretleri arasında müsâlemet-i mütemadiye ve müveddet-i daime cari olacaktır.

Hindistan kumpanyası müşarun ileyhin hükümet-i fehîmanelerine daima ihtiram edecek ve hiçbir veçhile müdahalatta bulunmayacaktır. Kendi tarafından, fehâmetlu Emir Hazretleri de mezkûr kumpanyanın dostlarıyla dost düşmanlarıyla düşman olmayı taahhüt edecektir.

İngiliz dostluğu ile iktisab-ı kuvvet eden Dost Muhammet Han 1862 de Herat'ı zapt eyledi. Vefatından sonrada mahdumu ve halefi olan (Şir Ali Han) da aynı müveddeti idame eyledi ve kendisine 1869 da (Ambala?) muahedesiyle İngiltere hükümeti tarafından esliha, topçu, alat ve edevatı üç milyon verildi."

Nizameddin, "Asyayı Vustada İngiliz - Rus Rekabeti: Mabad", **Beyanülhak**, 5 Eylül 1910, İstanbul, C.3, S.76, s.1471-1474.

"Mamañih İngilizlerin Afganistan'da tesis-i nüfuz etmelerine karşı Ruslar bî hareket kalmıyorlardı.

(Vitkeviş?) heyet-i murahhasasının duçar olduğu mağlubiyet-i siyasiyeden sonra Ruslar gerek Avrupa'daki ve gerek Sibiryâ'daki müstemlekelerinin Afganistan'dan yüzlerce fersah uzakta bulunduğu bir zamanda memleket-i mezkûrede bir siyaset-i faaliye takibi imkânı olmadığını epeyce anlamışlar idi. (1840) tarihinde Rusların Asya-yı Vusta'da en ileride bulunan mevakii (Sir Derya) ve (İrtiş) üzerinde idi. (1845) den itibaren Kırgızlar daire-i itaate ithal ve Hive üzerine sevk-i asker edildi. Sevkiyat-ı mezkûrenin duçar olduğu mağlubiyete rağmen, Ruslar 1852 tarihinde (Kohan) Hanlığına pazen-i istila oldular ve 1856'da Taşkent'i yedd-i zaptlarına geçirdiler. Birkaç ay sonra (Hocan), ve (1868) tarihinde ceneral Fofhan Semerkant şehrini averde-i dest-i istila ederek Buhara Hanını Rusya'nın zir-i himayesine girmeye icbar eylemiş idi. En nihayet 1873 de Hive üzerine aynı zamanda sevk olunan üç kolordu memleket-i mezkûreyi dest-i zaptına geçirerek ... zafer ve galibiyet olmuş idi.

EK 7'nin Devamı

Fütuhât-ı ahire-i mezkûre neticesinde Rusya (Amu Derya) ve (Pamir) da çehre mevcudiyet olarak Afganistan'ın cihet-i şimaliyesinde memleket-i mezkure ile tamamıyla hem hudut olmuş idi. İşte bu andan itibaren Rusya ile, Kabil'de hâkim-i mutlak olan, (Dost Muhammet Han) ve (Sıhr Ali /Şir Ali Han) ile akd eylediği muahedat müveddetkârâne mucibince haiz nüfuz ve kuvvet bulunan İngiltere arasında Rus- Afganistan hududunun tayini meselesi mevzubahis ve münakaşa oldu. (1872) de itilaf-ı tarafeyn ile münakid-i muahede mucibince Afganistan şimal hududu (Sarah) dan başlayarak (Hoca Salih) e, Buhara-Belh hattı üzerindeki (Okus) maberine kadar gidiyor ve bade (Amu Derya) istikametinde (Kokha?) mansıbına kadar yükselerek bu suretle (Vakan?) ı dâhil daire-i hudut ediyordu.

Bu muahede, Gladstone'un müstemlekat politikasındaki muvaffakiyatının en celisi ad olunmaya sezadır!

İngiltere'nin kendisiyle yalnız başına bu hudut meselesini halletmesine rıza göstermekle Rusya, o zamanda tayin edilmiş olan hududu geçmeyi taahhüt ediyor ve saha-i faaliyette rakibini serbest bırakıyordu.

İşte bu suretle Afganistan'ın, Hint İmparatorluğu muhassalasını teşkil eden heyet-i mecmua-i kuvaye dâhil hükümatan olduğu zimnen tanılıyor ve kendisi için pek muhteşem ve şanlı olan bu neticeyi İngiltere hiçbir asker feda etmeyerek ve bir para bile sarf etmeyerek elde ediyordu.

İtilafname-i mezkûrun imzalanmasını müteakip, bulunduğu hal ve mevki-i cedidi idrak eden Afgan Emiri, nazırlarından birisini; tesadüf edeceği gerek harici ve gerek dahili müşkülatta Hint hükümetinin kendisine zahir olmasını taleb-i memuriyetiyle (1873) de Simalaya? izam eyledi ve Hindistan hidivi bulunan Lord Nortiruk (Northbrook) emirin nakat-ı nazarını muvafık bulmaya hariciye nezaretine bir vech-i ati teklifatta bulundu: "Afganistan hükümeti, kâffe-i münasebat-ı hariciyesinde Büyük Britanya'nın fikir ve maksadına teb'an takib-i siyaset eylemek şartıyla, eser-i teşvik olmayan tecavüzatta İngiltere'nin gerek nakden ve gerek bilfiil muavenetine mazhar olacaktır." Eğer bu teklif kabul olunsaydı Afganistan meselesi – İngilterece – halledilmiş olacaktı lakin bütün vakit ve fetanetini 1872 İngiliz- Rus itilaf.. netice-i pezir olmasına hasr etmiş olan Gladstone; bu teklifi kabulden ihtiraz ile "İngiltere –

EK 7'nin Devamı

Hindistan ve Afganistan münasebat-ı katiyyesinin münakaşa ve halini daha münasip bir zamana tehir eylemek lazım geldiğini” cevaben beyan eyledi.

Gladstone, bu husustaki cebanet-i siyasiye ve siyaset-i mütereddidesinden dolayı bir takım itirazata hedef oldu.. Filhakika, o zamanlar İngiltere’de müstemlekat ve iktisadiyat politikası için serd edilen mütalaat ve bu babtaki efkâr-ı umumiyenin halet-i ruhiyesi nazar-ı itibara alınmadığı takdirde Gladstone’un bu tereddüdünü izah etmek pekte kabil olamaz. O zamanlar Büyük Britanya’nın müstemlekat politikası tarih hayatının üçüncü devresine giriyordu.

Hükümet-i müttehede-i Amerika’nın ilan-ı istiklalinden sonra nihayet bulan ve hükümet-i merkeziye tarafından müstemlekatın teftiş ve idaresinden ibaret olan; ve yine “Anavatan” tarafından müstemlekatın idaresi için ianat-ı seneviye verilmesi tarzında bulunan usüllerin terkinin müteakip İngiltere’nin müstemlekeleri nail-i hürriyet oluyorlar ve her biri kendi masarîf-ı dahiliyesini temin etmek vazifesiyle tevzif edildiğinden dolayı bir devr-i cedidin, yani devr-i serbesti ve muhtariyetin miladında bulunuyorlardı.

1849 da Manchester’a: “ Müstemlekata muhtariyet idare veriniz ve kendi masraflarını kendilerine tahmil ediniz!” demiş idi. Muma ileyh bu nazariyesine bir netice-i zaruriye olarak, müstemlekatın hükümet-i merkeziyeye olan irtibatın müveddet ve şefkat ile kaim olacağını ve her müstemlekenin kıymetini, ticaret-i merkeziyeye bahş eylediği küşyiş ve faaliyet ile takdir etmek lazım geleceğini ilave ediyordu. Artık müstemlekeler için ne bir para sarf etmek, ne de bir asker feda etmek arzu ediliyordu, memalik-i baidedeki müşkülattan, karışıklıklardan bahş etmeyi kimse istemiyordu, yalnız merkezin terakkiyat-ı iktisadiyesini teshil çareleri taharri olunuyordu.. İngiltere Hariciye Nezareti, bu mesleği ihtiyar etmiş idi. Hakikat-i halde İngiltere’nin bu husustaki saik harekâtı fikr-i ati idi: (Müstemlekat-ı Berriye’nin ehemmiyeti pek azdır, şu kadar ki onların “Açık kapı” politikasına tâbi tutulmaları ve eşhas ve eşyanın huzur ve asayişini bir miktar taht-ı temine almaları lazımdır. Her şeyden evvel düşünülecek şey, serbesti-i mübadeledir.) Muahharan Manchester Mektebinin meslek-i siyasisi bu olduğunu yani müstemlekeleri berbar-ı sakil ad eylemekten ibaret bulunduğunu söyleyebilmiştir.

EK 7'nin Devamı

Gladstone daha ileri vararak: “Bir hükümetin duçar olduğu mesaibin en bedteri müstemlekata malik olmasıdır” yolunda idare-i kelam eylemiştir.

Gladstone o zaman bütün memleketine hâkim olan bu gibi efkarın taht-ı tesirinde olduğu halde nasıl olur da emirin arzusunda muvafakat ederek İngiltere'yi, Kabil'de bila fasıla zuhur eden teşevvüsat için müdahale sevk edebilirdi?

İngiliz siyasisi memleketinin ananat-ı tarihiyesine müstenit olan ve “ Hindistan Müdafaası'nı” icap eden siyasetin ilca-i atile 1872 muahedesini akd etmiş ve bu suretle Rusları “İndus-ı Aliyya” hududundan tebid etmiş idi. Fakat Manchester mesleğinden taraftar-ı kani' ve mülzemi olan Gladstone daha ileri gidemez ve kendi mesleğine muhalif olarak Afganistan'ın peşinden koşamaz idi.

Her ne olursa olsun, teşebbüs ettiği muhaberatında muvaffak olamamasından dolayı duçar-ı tehevür olan (Şîr Ali / Şîr Ali Han) bu defa yine Rusya'ya tevcih rev-i râğbet etti.

17 Temmuz 1878 de ceneral (Sitoliyenof) un taht-ı riyasetinde Kabil'e izam olunan Rus heyet-i murahhasını kabul ve Hindistan hıdivinin gönderdiği (Sir Nevil Bovel) heyetini istikbalden istinkâf eyledi:

Derhal ilan-ı harp olundu!

Muharebe, 26 Mayıs 1879 tarihinde (Gandamak) muahedesıyla netice pezir oldu, bu muahede mucibince (Şîr Ali) nin mahdumu olan emir-i cedid (Yakup Han) Kabil'de İngiltere namına bir mukim elçinin, (Kavanyari?) nin bulunmasını kabul ediyor ve memalikini Büyük Britanya'nın harici kontrolü altına vaz' ediyordu.

Lâkin 1839 da Kabil şehrini hûnâlûd eden feci sahnelerine tekerrür etti, Kavanyari, selefi olan (Burn?) gibi bütün itba' ve asakiriyle beraber katl olundu. İngiliz ordusu dördüncü defa olmak üzere, Kabil yolunu tuttu ve şehr-i mezkûru işgal eyledi. 22 Temmuz (1880) de Abdurrahman Büyük Britanya namına resmen emir ilan olundu ve kendisine teklif olunan şerait-i atiyeye müşarun ileyh tarafından kabul edildi: (Emir, İngiltere'den başka hiçbir devlet ile münasebat-ı siyasiye de bulunmayacak ve muamelat-ı hariciyesinde İngiltere hükümetinin fikrine mütabaat edecektir.

EK 7'nin Devamı

Son Rus, İngiliz itilafından mukaddem birçok itilafnameler İngiltere, Afganistan ve Rusya'nın vaziyat-ı mütekabelelerini tayin ettiler.

Birincisi 22 Temmuz 1887 Rus- İngiliz itilafnamesidir ki “ Zülfikar?” hadisesini müteakip Asya-yı Vusta Rus ile Afganistan hududunu tayin ve İngiltere'nin mukarrerat-ı sabıka ile, Afganistan'da kazanmış olduğu mevki tasdik eyledi.

İkincisi 11 Mayıs 1895 itilafnamesidir ki mezkûr itilafname mucibince Rusya, Afganistan'a “Küçük Pamir” kıtasını terk etmiş ve “ Vakhan?” ın bî taraflığı ilan olunmuştur. En nihayet (1905 deki Rus – İngiliz itilafnamesine teban Abdurrahman'ın halefi olan han-ı cedid “ Habibullah” (pederinin, Afganistan'ın muamelat-ı hariciye ve dâhiliyesi hususunda İngiltere ile akd eylemiş olduğu itilafnameler ahkâmını ifa etmeyi ve hiçbir surette hiçbir vesile ile bunlara muhalif hareket etmemeyi taahhüt etmiştir.)

İşte bu tabirattanda anlaşılıyor ki hin-i cülusunda İngiltere ile akd eylediği itilafnameler mucibince yeni emir olan “ Habibullah” Han İngiltere'den başka bir devlet-i ecnebiye ile tesis münasebetten katiyyen feragat etmiştir.”

EK 8 İctihad Dergisinden Verilen Nüshaların Çevirileri

Rober, “Asya-i Vusta’da Siyaset-i Ecnebiye: İngiliz-Rus İtilaflı”, **İctihad**, Çev. Ahmed Hamdi, İstanbul, 14 Mayıs 1914, C.5, S.104, s.77-80.

“İngilizlerle Rusları yekdiğerine karşı rekabete sevk eden “Napolyon” olmuştur. Bu hakikat başlıca kitaplarda ve hatta en son neşr edilenlerde bile kâfi nisbetde tenvîr olunmuyor. Fi’l-hakika on sekizinci asrın nihâyetinde “Hindistan Kumpanyası” bi’l-hassa “Bingale” de ve “Dakhan” şibhe ceziresinde birleşmek ve hâkimiyetini takviye eylemekle uğraşdı. Bu vakit Ruslar yüksek Kafkas dağlarını henüz aşmışlar (Ural) in şimaliyle İrtiş’e yeni gelmişlerdi. Bu suretle Napolyon Mısır’ı fethederek Hindistan’ı istîlâ tahayyülüne koyulduğu zaman İngilizlerle Ruslar arasında büyük mesafeler vardı. Napolyon (Malayer) yahud (Karmandel) cihetlerinden sevk olunacak bir hücum ile Hindistan’ı zapt etmek istiyordu. Fransız donanması (Ebu Kır’da) mahvolunca deniz yolunun kapandığı hissetti. Hatt-ı hareketi tebdil-i zarûreti vardı. Bunun üzerine Napolyon berren idâre olunacak bir sefer ile Hindistan’ın istîlâsını düşündü. İşte bu tasavvur İngiliz Rus rekabetini tevlid etdi.

“Hindu – Kuş” cibâlinin üstesinden Hindistan’ı Avrupa’ya rabt eden yollar Türkistan’dan geçer. Bu tarikle bir tecavüz Hindistan’ı istîlâyâ müsâ’iddir. Napolyon bu tarika mürâcaat etdi. Halbuki bunun için Rusya ile anlaşmak lâzım geliyordu. Bu takarrüp vukû’ buldu. 45 bin kişilik bir Fransız ordusu Rusya’nın ortasından geçerek Astarabad’da bir Rus ordusuyla birleşecekti.

Astarabad’da ictimâ’ edecek olan tarafeyn kuvvetleri “Herat” ve “Kandehar” tarikiyle Afganistan’a ve oradan da Hindistan hududlarına gececekti. Diğer taraftan bir Rus ordusu daha Hive, Buhara ve Afganistan cihetlerinden Hindistan’ın şimâline yürüyecekti. Bu büyük proje icraya başlandı. Rus cenerali (Orlof) Orenburg’da karargâhını kurdu. Çar Pol Fransız ordusuna intizâr etmek istemiyordu.. (1801)’de (Orlof) Volga’yı geçmişti. Birinci Pol’ün katli bu ihzarâtı kat’ etdi. Kazaklar tekrar “Volga” yı mürûr etdiler. Artık Hindistan’ın bir Rus – Fransız istîlâsına ma’rûz kılması mevzû’ bahis olmadı.

Bu suretle tatbîk olunamayan Fransız planı İngiltere’de bazı endişeler uyandırmaktan hâli kalmamışdı. İngilizler bütün ehemmiyetin Hindistan’ın şimâl-i garbı cihetine i’tâ olunması lüzumunu hissetdiler. Bunun için bu mıntıkaya hemcivar

EK 8'in Devamı

hükümetleri İngiliz nüfûzuna tâbi kılmak icâb ediyordu. Her memlekete ayrı ayrı hey'et-i hususalar i'zâm olundu. Tilsit muahedesinden sonra Sir "Gore Ouseley" me'mûriyet-i mahsûsa ile İran'a gönderildi. İngiliz diplomatı az bir zaman zarfında İngiliz nüfûzuna Tahran sarayında racih bir mevki vermeye muvaffak oldu. Şah Suça sarayına sefir olarak yollanan Mont Stuart Elfniston İngiltere'nin Afganistan'a karşı pek haber hahana bir vaziyetde bulunduğu isbata çalışdı. Cüz'i bir zaman Şah Çohan'ın itimadını kazanmağa kâfi geldi. (1809) Kalküta muahedesıyla Afgan şahı hiçbir Fransız ordusunun memleketinden mürruruna müsaade etmeyeceğini taahhüd ediyordu. Müteakiben İngiltere Afganistan'ın tamamıyet-i siyasiyesini muhafaza edeceğini vaad etmişdi. Bi'l-hassa (1809) muahedesi daha ziyâde Fransız tehlikesine karşı akd olunmuşdur. Halbuki Fransa'yı bu kadar tehlikeli ad etmek doğru olamaz. Hususla Fransa Hindistan'da İngiltere ile muhasemeye girişebilmek mevki'inde bulunmuyordu. Hindistan'da Fransız müstemlekeleri pek az kalmış Fransız nüfûzu pek ziyâde düşmüşdü. Fi'l-hakika hadisat bu hakikiyeti irâede gecikmedi. Rus tehlikesi Fransız tehlikesini istihlâf etmişdi.

On dokuzuncu asır imtidâdınca Rus tehlikesi münâkaşa olundu. Böyle bir tehlike hakikaten mevcut muydu? En ziyâde bu cihet mevzu' bahis oluyordu. Bir kısım İngilizler Rusların Hindistan'ı istilâyâ muktedir olmadığının iddia etdiler. Rusların ciddi bir harb için zarûri olan asker, mühimmat ve levâzım-ı sairenin tedârikinden aciz buldukları söyleniyordu. Acaba Ruslar siyasî ve iktisadî bazı sevâifin tesiriyle Hindistanı istilaya cidden muktedir değil midir? Bu cihetin tedkîkini bir tarafa bırakalım. Şurası muhakkaktır ki böyle bir hücum mümkündür. Rusların hücumlarını sevk etmek istedikleri tarik pek tanınmış bir yoldur. Timurlenk, Babür, Nadir Şah Hindistan'ı bu yoldan zabt etmişlerdir.

On dokuzuncu asır imtidâdınca Rusya hududlarını Hindistan'a doğru tevsî'den feragat etmedi. Esasen Asya-yı Vusta'da ki Rus istilası Napolyon muharebelerinin hitamından sonra başlamışdır. Bu istila yavaş yavaş İngilizleri endişeye düşürecek bir dereceye geldi. İran havâlisi gitdikce Rus dâire-i nüfûzuna dâhil oluyordu. Bir gün Rusları İran'a hâkim görmekten korkan İngilizler acil çare ile Rus tehlikesinin önüne geçmek lüzûmunu hissetdiler. Akdine muvaffak oldukları (1834) muahedesıyla her iki hükümetde müteakiben İran'ın istihlâleti tekeffül etdi.

EK 8'in Devamı

Bu mu'âhede ile te'sîs eden ve mevki'-i İngiltere'yi Îrân cihetinden temîn etdiyse de Hindistan'ın marûz bulunduğu Rus tehlikesinin bütün geçidlerini tersîn lüzûmu vardı. Fi'l-hakîka (1830)'da birinci defa olarak Ruslar "Yaksaret" e gelmişlerdi. İngiliz – Hind hükümeti tehlikenin, mesafenin ba'idiyetine rağmen, yakınlaştığını hissetti. On dokuzuncu asır bidayetlerinde "Şah Süçâ" ile Fransa aleyhine akd edilmiş olan muahedenin tecdîdi me'mûriyetiyle "Burne" Afganistan'a i'zâm olundu. Badehu (1837) de bu memuriyet tecdîd edildi. Bu sırada İran Şahı (Herat) ı muhasara etmişti. İngiltere (Pottinger) i müdafaaya memur etdi. Bir İngiliz filosu Basra Körfezinde İran aleyhine nümâyişde bulundu. Londra hükümeti müracaat olunan bütün bu vesâit gayri kâfi görüyordu. İran şahının Rusya'ya teşvik bir müteşebbisden başka bir şeyi olmadığı mevzu' - Hind İmparatorluğunda siyaset-i umumiye icâbâtından olarak Afganistan'a mazharat edilmeye firar verildi.

Bu vekâyi'in tahaddüsü sırasında emir "Dost Muhammed" idi. Zeki olan emir, memleketini tecâvüzât-ı harbiyeden masûn kılmak üzere İngilizler ile anlaşılmaq istedi. Esasen pek anî ve sür'atle idâre olunan bir kıyam ile tahta geçmişti. Ferdi-i mevki'in kesb-i kuvvet edebilmesi içinde böyle bir anlaşmaya lüzûm vardı. Hind vali-i umûmiyesi Lord Okland emirin teklifâtını kabûle cesaret edemedi. Emir (Pencab)'ın bir kısmına hâkim olan "Ronçe Sing" e karşı kendisine müzâheret olunmasını da talep ediyordu. Dost Mehmed muzdarib ve mahzûn kendisine Petersburg'da bir istinâdgâh aramağa teşebbüs etdi. (Vikteviç) memuriyet fevka'l-ade ile Kâbil Sarayına i'zâm olundu. Bu hâdise küil altındaki ateşi göstermişti. Hind hükümeti hemen eski Napolyon projesini tahattur etdi. Kâbil'de vücûd bulan Rus nüfûzu yıkılmak zorundaydı.

Dost Muhammed'i hal' ile İngiltere tarafdârı bir emîri tahta geçirmek üzere Afganistan'a bir sefer icrâsına başlandı. (1839)'da Kandehar, Kâbil işgal edildi. Firara muvaffak olan dost Muhammed mahlû' ad edilerek (Şah Şüca) tekrar tahta is'ad olundu. (Burn) İngiliz elçisi olarak Kâbil'de kaldı. 1841, teşrîn-i evvelinde Kâbil'de bir kıyam baş gösterdi. "Burn" katl olundu. İngiliz heyet-i askeriyesi Kâbil'i terk etmek mecbûriyetinde kaldı. Hind hükümeti asîler üzerine sevk olunmak için bir heyet-i askeriye teşkil etdi. İngilizler az zaman zarfında tekrar Kâbil'e hâkim

EK 8'in Devamı

oldular, kıyamda şah Soça maktul düşmüştü. Hind hükümetinin muvaffakiyetle “Muhammed Dost” tekrar geçirildi. (1855 – 30 Mart)’da imzalanan bir muahede ile “Hind hükümeti Afganistan arazisine müdâhele etmeyecek, emîrde Hind hükümetinin dostlarının dostu, düşmanlarını düşmanı” olacaktı.

İngilizler bu suretle Afganistan’da ihrâz-ı muvaffakiyet ederlerken Ruslar’da faaliyetlerinde devam ediyorlardı. Birçok fütûhatdan sonra (1873)’de Afganistan’ın şimâl hududuyla Rus memaliki temas etmiş bulundu. Bu suretle ortaya bir hudud mes’alesi çıkmıştı. Bunu tayin-i müşkilâta uğradı. En nihâyet İngiltere’nin dilhahına göre tayin-i hududa muvaffak olundu. Rusya meydanı rakibine boş bırakmıştı.

Bu münasebetle bir defa daha anlaşıldı ki Afganistan Hind İmparatorluğu’nun merkez sıkletidir. Fi’l-hakîka evvelce de söylediğimiz vechile tarihin muhtelif devirlerindeki Hind istilaları hep bu tarîkden vukû’ bulmuştur. Afgan emîri vaziyetinin her suretle İngiltere’yi alakadar edeceğini anlayarak Hind İmparatorluğuyla eyi geçinmek lüzûmu teslim etdi. (1873)’de dâhilî, haricî tesâdüf edeceği bi’l-cümle müşkilâta karşı İngiltere’nin müzâheretini iltimas etdi. Hind vâli-i umûmiyesi (Furang-Ofis)’den bu talebin tervîcini istedi. Bu suretle Afganistan mes’alesi hal olunacaktı. Fakat makam-ı iktidârda bulunan (Gladstone) bu talebin tedkîk ve mes’elenin halini daha münâsib bir zamana te’hir olunması arzusunu izhar etdi. Bu sırada Rus – İngiliz muahedesini tanzîm etmekle meşgûl idi.

22 Temmuz 1887’de akd olunan Rus – İngiliz muahedesıyla Asya-yı Vusta Rus memâlikiyle Afganistan hududu tefrik olundu. Bu muahede İngiltere’nin Afganistan’da ki hukukunu ve mevki’ini tasdîk etdi. 11 Mayıs’da 1895 muahedesıyla Rusya Küçük Pamir muntikasını Afganistan’a terk ediyordu. Burada bir sual sormamız icâb eder. Acaba Rusya’yı bu fedakârlığa sevk eden şey nedir? Şimdilik bu ciheti îzâha lüzûm yoktur. İleri de bu noktanın tenevvürüne kâfi malûmât i’ta etmek fırsatını bulacağız. Diğer taraftan aynı muahede ile “ Vakhan” bitaraf bir muntika haline konuldu. En nihâyet Habibullah Han ile İngiltere arasında in’ikad eden (1905 – Mart) muahedesıyla emîr pederi Abdurrahman Han’ın bi’l-cümle taahhüdâtını kabul etdi. “Hiçbir vesile tahtında hiç hareketle Afganistan’ın mesâil-i hariciye ve dâhiliyesini İngiliz arzusunun hilâfında idâre etmeyeceğini” taahhüd ediyordu.

EK 8'in Devamı

Bu suretle görülüyor ki Rus siyaseti Afganistan'da mağlûb olmuştur. Buna mukabil Rusyanın İran'da ki mevki'i daha iyi idi. Evvelce (1833)'de Rus – İngiliz kabineleri İran mes'elesinde anlaşmışlardır. İngiltere bi'l-hassa cenûba ehemmiyet veriyordu. (1835)'de Hind hükümeti İran'a ticarî ve ilmî heyetler i'zâm etdi. Yol ve telgraf tesisine teşebbüs olundu. Bir İran bankası teşkil olunarak (Karun) nehri ticarete küşâd edildi. İngiltere Basra Körfezi ticaretini inhisara almışdı. İngiliz vapur kumpanyası İran limanlarında suret-i mahsûsa da seferler tertîb etdi. İngiltere'nin her gün ilerleyen bu masalhane istilâsı karşısında Rusya siyâseti kuvvetsiz kaldı. Ve ancak son senelerdedir ki iktisad sahasında İngilizlerle mücadeleye teşebbüs olundu.

1897'de Rus bankası tesis olundu. Rusya, İran hükümetinin umûr-ı mâliyesini deruhde etdi. Rus nüfûzu, Rus faaliyeti yalnız İran sahasında münhasır kalmıyordu, bu faaliyet tâ "Tibet" e kadar da uzanıyordu.

Fakat Rus hükümetinin (Tibet)'de ki bu faaliyeti Hind hükümetinin nazar-ı dikkatini celbeden hali kalamazdı. Esasen (Tibet)'liler hudud mesâiliyle münâzi-i fih diğer bazı mesâilin hali için İngilizlerle münasebete girişmeyi red etdiler. Bu hadise (Tibet) seferine sebebiyet verdi. Petersburg tarafından teyîd olunan müteaddid müracaatlara rağmen İngilizler (Tibet)'i istilâ etdiler. (Dalay – Lama) firara muvaffak oldu. Halefi (1904) Ağustos'un da Hind hükümetiyle bir muahede akd etdi. Bu muahede (Tibet)'de İngiliz nüfuzuna dâir müteaddid vesâiti tazammün ediyordu, asırlardan beri, (Tibet)'i taht-ı hâkimiyetinde bulunduran Çin hükümeti vaziyet-i cedîdeyi kabulde gecikmedi.

Asya-yı Vusta'da ki İngiliz ve Rus rekabetinin Londra – Petersburg arasında bir suizan tevlid etmekden hali kalmadığı müşâhede olunuyor. İngilizler bi'l-hassa şimâl-i garbî hududından vukû' bulacak bir hücumdan korkuyorlardı. Bu endişe bazen bir muhasemeye sebebiyet verebilecek devrelere dâhil oldu. (1884)'de Afgan pîşdârlarının (Pencap) kurbunda ceneral (Komarof) tarafından dûçâr-ı hücum olmaları az kaldı bir muharebeye sebebiyet veriyordu. Eğer her iki hükümetinde irâe ettiği ihtiyât ve âkılâne hareket mes'elenin halline yetişmeseydi netice pek vahim olacaktı. Burada galibiyetin temin edeceği menâfi'in muhasemeye girişmek

EK 8'in Devamı

tehlikesine diğeri bir şeyi olup olmadığını cây-ı suâl görüyoruz. Bu mühim ve nâzik noktanın tahlil olunması iktizâ eder.

Petersburg diplomatları kendilerine müfrit ihtirâsları atfolunduğu halde on dokuzuncu asır imtidâdınca sâbit bir i'tidâl irâ'e etmişlerdir. Bu i'tidâl iledir ki Petersburg kabinesi İran'ın tamamıyet-i mülkiyesini muhafazaya muvafakat, Belucistan'ın İngiltere'ye ilhakına Afganistan'a İngiliz nüfûzunun teşmiline ve en nihâyet Hind hududlarının (Kun – Lun)'un öbür taraflarına kadar uzanmasına razı olmak arzusu izhar etdi. Bununla beraber bir muhaseme-i meslahaya dâhil olmakdan her iki tarafda ictinâb etdiği halde mesâil-i muallakanın kat'i bir suret-i hale iktiran etmemiş bulunması hududlarda tesirâtını göstermekden hali kalmıyordu. Ceneral (Komarof) hadisesinin tekrarından her zaman korkuluyordu. Ruhlarda bir endişe bâkî idi. Yer itimâd mütekâbilin her iki hükümet arasında da tesisi pek güçlükle mümkün olabiliyordu. Bu kararsızlık tarafeyn için de zararî-i bâdî idi. Bu suretle iki hükümet Avrupa'da kuvve-i siyasiyelerini meflûh bir halde bulundurmağa mecbur idiler. Nitekim Petersburg hükümeti Japon harbinde hakiki mahalli Mançurî sahraları olan ordularını “Transkokaz” ve “Transkaspiye”de tutmak zaruretini hissetti. Harekât-ı askeriyesinde serbestisinin tahdîd olunduğunu müşâhede ediyordu.

Rus tevessü'ünün Hindistan'ı istila arzusunda olmadığı ve Hindistan'ın huzuru da Rus Türkistan'ıyla ihlâl edilemediği halde bir İngiliz – Rus i'tilâfının niçün vücûd bulmadığı cây-ı sualdir. Çok defalar böyle bir i'tilâfın lehinde söylendi. Manş'ın öbür yakasında olduğu kadar (Neva) sahillerinde de böyle bir i'tilâf eskisi kadar red olunmuyordu. İ'tilâfa karşı her iki taraftan da irâe olunan bu temâyül üzerine Rus – Japon harbinden evvel bir müzâkere başladı. Harb bu müzâkereyi kat' etdi. Fakat muharebenin hitamıyla beraber İngiltere müzâkerâta ibtidâr etmek zamanının hulûl etdiğine kanaat getirdi. 30 Ağustos 1903 İngiliz – Japon i'tilâfı müzâkereye tekrar başlanması için bir fırsat oldu. Fi'l-hakika Lord “Lansdon” (Sir Şarl Harding)'e yazdığı bir mektubla bu muahedenin Rusya'ya karşı bir tehlike olduğu zehabını tashihe çalışdı. Petersburg'da bu davetin manası anlaşıldı. (Elcezire) konferansının ictimâ' fâsılaları arasında her iki hükümet Fransız murahhasının vesâtiyle temasa başladılar. Burada bidâe eden müzâkerâta her iki pâyitahtda da devam olundu. Bir

EK 8'in Devamı

sene sonra 30 Ağustos 1907 i'tilâfinin akdine muvaffakiyet hasıl oldu. Bu muahede ile İran, Tibet, Afganistan ve Basra Körfezinde İngiliz – Rus münasebet-i müstakbelesi tanzim edildi. (79-80).

Bu i'tilâfın şerâiti tarihin Rus – İngiliz rekabetine aid başlıca vekayi'ini yekdiğerine takrîb ediyor. Evvela Tibet ve Afganistan'ın icabına mesdûdiyetini ve ihtiyâcât-ı mahalliyeye muvâfık bir tarz-i idârenin tatbikini temin için tarafeynin mütezed nokta-i nazarları telîf olunmuşdur. Bu suretle her ne kadar Rusya Afganistan'ın tamamîyetini ihlâl etmemeyi taahhüd ediyorsa da İngiltere'nin bu hükümet üzerindeki bir nev'i himâye-i siyasiyesini de tanış bulunuyordu. (Tibet) de bi'l-akis her iki hükümet de (Çin)'in bu kıta üzerindeki himâyesini nazar-ı dikkate alarak (Lasa)'da ki memurlarını geriye çekmeye ve bu muntıkada hiçbir imtiyâz talep eylemeye muvâfakat eylemişlerdir.

Bu îzâhâtle İngiltere'nin evvelce iktisâb etmiş olduğu hukukdan mahrum kaldığı fark olunmaktadır. Fi'l-hakika Londra Hükümeti (Lasa Muahedesini) ile kazanmış olduğu tefevvukdan ferâgat etmiş bulunuyor. Ma'mâfih bu muahedenin dokuzuncu maddesi fesih ve ilga olunmuş değildir. İngiltere'nin müsaadesini almaksızın (Tibet) hükümetinin ecnebi hükümâtdan hiçbirine arazisi dâhilinde imtiyâz bahş edememesinden ibâret olan bu madde muhafaza olunmuşdur. Bu i'tilâfın ref' ettiği şeyi varsa o da İngiltere'nin (Tibet)'de ki istiklâl-i iktisâdisidir. Diğer taraftan Afganistan'da Rus diplomatları tarafından kabul olunan İngiliz nüfûzuna bu muahede ile müteaddid kuyûd ve şurût ilâve edilmesine Londra hükümeti muvâfakat etmişdir. İngiltere, Rusya'ya karşı Afganistan'ı ilhâkdan ve mesâil-i dâhiliyesine müdahaleden kendini men' ediyor. Bu suretle Afganistan evvelce Türkistan-ı Rusya'ya karşı vukû' bulacak bir tecavüzde faal bir anasır olurken bu defa Türkistan-ı Rusya bir cebhe-i hücum teşkil edememek suretinde İngiltere'ye karşı bîtaraf bir hükümet haline geliyordu.

Görülüyor ki İngiltere, Rusya'ya karşı epeyce müsaadâtda bulunmuşdur. Ma'mâfih Rusya'da İngiltere için müsâvî müsaadâtda bulunuyor. Bu müsaadât bi'l-hassa İran'da görülüyor. İ'tilâfdan mukaddem Tahran Sarayında Rus nüfûzu icrâ-yı hüküm etmekte idi. İstikrâzları Rusya inhisara almışdı. Mâlî ve gümrüklere kontroller yol

EK 8'in Devamı

inşaatı Rusya'nın hukukî cümlesinden idi. İşte Rusya bütün bunlardan ferâgat etmiştir. (1907) İ'tilâfıyla her iki hükümetinde mütekâbilen İran'a karşı aynı mevkide buldukları tasdik edildi. Bundan maadâ Basra Körfezinde İngiltere'nin menâfi-i esâsiyenin mâlik olduğu kabul olundu. Bununla beraber Rusya'ya İran'ın en zengin kısmı İngiltere'ye ise (Salisbury)'nin (Hafif Arazi) dediği parçası düşmüştür. Ma'mâfih (Benderabâd)'ın İngiltere'de kalması takarrür etdi. Basra Körfezine nezâret eden bulunmayanın İngiltere'ye terki ile Rusya'nın körfezinde haricinde hiçbir mıntika-i nüfûzu kalmayordu. Bu sûretle Rusya serbest yer denizde mahreclere mâlik olmak gayesine yine muvaffak olamamaktır.

Yukarda verilen izâhât gösteriyor ki i'tilâf suret-i umûmiyyede İngiltere ve Rus menâfi'i arasında bir nokta-i tevâzün bulabilmiştir. Rusya'nın İran'da İngiltere'ye karşı bahşettiği müsâidâta mukâbil İngiltere'de (Lasa)'da Rusya ile aynı mevkide bulunmağa muvafakat etmiştir. Diğer taraftan İngiltere'nin Basra Körfezinde ki tefevvuku Rusya'nın Afganistan'da ki İngiliz faaliyetine karşı vaz' ettiği kuyûd ve şurût ile tekabül etmektedir.

Buraya kadar verdiğimiz izâhât ile Rus – İngiliz i'tilâfının menşe' ve mâhiyeti ile buna tekaddüm eden Rus – İngiliz rekabetinin safhaları ve en nihayet (1907) i'tilâfnamesinin mündericât-ı esâsiyesi tayin etmiş bulunuyor.

Japonya'nın düvel-i muazzama sırasına geçmesi, Çin'de müşâhede olunan teceddüdât, İran'ın intibâhı Mısır ve Türkiye'de hürriyetperverâne vekâyi'in tahaddüsü, Hind efkâr-ı umûmiyesinde görülen uyanıklık bütün bunlar Asya'da arazi sahibi olan Avrupa hükümetleri için cidden şâyân-ı ehemmiyet-i tezâhürâtdan ma'dûd idi. Bir taraftan sahne-i siyasetinde mevki-i mahsûs sahibi olmak diğer taraftan da, Asya yerliklerinde müşâhede olunmağa başlanan bu âsâr-ı intibaha karşı menâfi-i âliyelerini muhafaza edebilmek... İşte Rus – İngiliz i'tilâfını tevlid eden en mühim sâik bunlardır. Bu nokta-i nazardan düşünülecek olursa bu i'tilâf hem Avrupa müsâlemet-i umûmiyesi için bir zımân olmuş hem de tarafeynin menfaatlerini daha sâlim daha sulhperverâne bir tarzda muhafaza ve müdafaa edebilmesine imkân hasıl etmiştir.”

EK 9: Tearüf-i Müslimin Dergisinden Verilen Nüshaların Çevirileri

Troyskili Ahmed Taceddin, “Maveraiinnehir’de İngiltere”, 13 Ekim 1910, İstanbul, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.17, s.275-278.

“Büyük Petro’nun düşündüğü bir fikri bıraktığı bir vasiyeti vardı: Dünyaya malik olmak için zayıf ve nâtüvân milletler üzerine yürüyüp etrafı istila etmek. Fakat koca Çarın bu fikri, bu vaziyeti aradan iki asır kadar bir müddetin geçmesiyle bugün öyle adileşiyor ve öyle surette adîmü’l-imkan derecesine iniyor ki olur şey değil.

Bugün medid tecrübeler bize iyanen gösteriyor ki dünyaya malik, arzullaha varis olabilmek için yalnız istila kifayet etmiyor. Her şeyden ziyade ele geçen yerleri hüsn-i idare ve istifade edebilmek istidadını iktisap etmek lazımdır. İşte bu bir hakikat ki bunun hakikat olduğunu Ruslar acı acı tecrübelerle gördüler.

Tekrara ne hacet! Artık herkes biliyor. Rusların iki asırdan beri tuttuğu politika, taşıdığı hülya hep tevsi’den, hep etraf ve civardaki zayıf hükümetleri zira idaresine geçirip koca Rus hükümeti tesis etmekten ve bu suretle bütün dünyaya malik olmaktan ibaretti. Memleketin ne kadar varidatı ve ne kadar servet ve sâmanı varsa hep bu yola sarf olunuyordu. Amma ele geçen memleketlerin mamuriyetine kendine fayda getirebilecek derecede terakki ve tekâmülüne çalışmak katiyen hatırandan geçmediği gibi aksi takdirde, yani bu müstemlekat harap ve viran bir halde bulunduğu takdirde bunların Petersburg kürsîlerini sarsacağına da hiçbir ihtimal verilmiyordu. Binaen aleyh varına kanaat az yerle çok ve sağlam iş görmek fikri Ruslarda kella mefkud idi. Gözleri daima zayıf ve nâtüvân milletler üzerine mensub, fikirleri de onları ezmenin tariki düşünmekle meşgul!

Bugün Kırımın varidat, masarıfat defterine bakınız, neler görürsünüz. Almanlara icareye verileceğine dair söylenen sözler üç dört seneden beri devran ediyor.

Taht-ı istilasında bulunan Koca Sibiryâ, vâsi ‘ o büyük Maveraiinnehirin haline bir atıf nîgah ediniz. Kurun-i Vüsta devrinden hiçbir farkı olmadığını görürsünüz. Bu yerleri imar ederek sekinesinin hal-i refahiyetinden bi’l-istifade Rusyasının bugünkü hal-i tehlike-i sefaletinin önünü almak için buralardan bir kapı açmak hatırandan bile geçmiyor. Bütün zihni İranla meşgul. Acaba! Ne yapsa da onu da yedd-i kahırına geçirse, pençe-i istibdadı altında ezse...!!

EK 9'un Devamı

Büyük Petro'nun nice hanedanın mahviyetine sebebiyet veren o mahud vasiyeti bugün Rus hanedanını aynı tarafa sürüklüyor. Bunu Japonlar bir dereceye kadar Ruslara anlatmışlardı. Fakat Ruslar bundan tamamıyla mütenebbih olamadılar. Ele geçen kadarıyla kanaat ederek bunların imarına çalışacak yerde kendisinin eski satvet ve devleti hala var zannederek gözlerini pek uzaklara temdid ediyor. Hâlbuki eldekiler demin arz ettiğim gibi kurun-i vusta devrinden hiçbir farkı olmadığından Rusya'nın zararına milyonları hazırlamaktan başka bir işe yaramıyor.

Kar'in-i kiram makalesinin ser levhasını "Maveraünnehir'de İngiltere" diye okuduktan sonra belki İngilizlerin Rus dostlarına ederek Hindistan tarikiyle Maveraünnehir'e girdiklerine zahib olmuşlardır. Fakat şimdilik iş daha o dereceye varmamıştır. Mamafih pek yakın bir zamanda bütün Maveraünnehir, koca Hindistan'ı istila eden İngiliz ticareti ve İngiliz sermayesi nüfuzu altında kalacağını Neviye? ve Remiya? muharriri Mösyö Mineşkoftan işitiyoruz. Ve yazdıklarından duyuyoruz.

Daima Rusluk kibir ve gururuyla sermest ve daima rüyasında Rusya'nın ecnebiler nüfuzu altında kalacağını görerek odalığı ve Louleye? vermekle inlenen bu muharrer şehir, bugün pek sakitane bir surette Maveraünnehirin imtiyazlarını İngilizlere vermek hususunda hükümete tavsiyede bulunuyor.

Daha dün bir maden ocağının imtiyazı Almanlara verildiği için coşarak eğer bu gidişle gidilirse yakın bir zamanda Petersburg'un Almanlar tarafından istila olunacağını söylüyordu. Doğrusu bu kızgın muharririn fikrindeki bugünkü tebeddül hayret etmemek kabil değil, yahu! Ne oldu da Mösyö Mineşkofta bu kadar tebeddül hasıl oldu.

Eğer hakikati: evet, Rusların Maveraünnehiri bu suretle idare edemeyeceğini, eğer bu hal- tevakkuf devam ederse Rusya'nın iflas edeceğini anladı da tebdil-i efkara, hararetini biraz teskine lüzum gördü ise kendisine devir tebrik ederiz.

Mösyö Mineşkof, makalesinde Rusya'nın İslamlar elinden aldığı yerleri meyanında gerek mahsulatınca ve gerek letafetçe dünyanın en güzide yerlerinden madud olan Kanada, İtalya, İspanya, İsviçre ve Mısır'a kat kat faik yerleri olduğu halde Rusların

EK 9'un Devamı

bundan kat'an istifade etmemekte olduğunu bir lisan-ı teessürle anlattıktan sonra diyor ki: "Rusya'nın Mısır'ı Maveraiünnehirdir. Nil ise Amuderyadır. Ehl-i fen Amuderyayı daima Nil'e benzetiyorlar. Fakat bizim Nilimiz Afrika Nil'i indinde nedir? İngilizlerin Nil'de yaptıklarını biz Amuderyada yapmaz mı idik? Pekâlâ yapardık. Bunun için üç şey lazımdır: sai, ciddiyet, sermaye.

Askeri mühendislerden Mösyö Yarmalayef Mısır'daki İngilizlerin ıslahatı hususunda tahkikatta bulduktan sonra Türkistan ve Amuderya civarına gelerek Mısır'da gördüklerini orada tatbik etmek istemiş. Yarmalayef'in bu fikir ve teşebbüsü hükümet tarafından nazar-ı dikkate alınmışta fakat icrasına gelince bir şeyler yok.

Ben bu Maveraiünnehir meselesini çoktan beri kendi kendime düşünüyordum. Buralarını ne tarikle Mısır'ın bugünkü haline ifrağ edebilmenin çarelerini arıyordum. Bu hususta mühendis Yarmalayef'in fikrini istimzaç ettim.

Yarmalayef diyor ki: "Bunu yine İngilizler yapar. Bize kalırsa işin sonuna çıkmamak ihtimali vardır. Benim kendi fikr-i hususimde bu merkezdedir. Amuderyayı Nil'e benzetmek için herhalde işi İngilizlere vermelidir."

İşte mütekebbir ve daima yukarıdan uçmayı seven Mösyö Mineşkof'un itirafatı...! Mösyö Mineşkof burada öyle bir itiraflarda bulunuyor ki ömründe – biz bile – birinci defa vâki' olan bu itirafı herhalde şayan-ı takdir ve şayan-ı tebriktir.

Burada Mösyö Mineşkof Rus hükümetinin Maveraiünnehir'den gördüğü maddi zararları, Maveraiünnehir'in Rusya'ya iflasa doğru sürüklediğini her ne kadar itiraf etmedi ise de bunlar zikre, bahse değeri olmayan bedihiyattan olduğunu beyana hacet yoktur. Elbette yirminci asrın masarifi ve bir takım israfatı, yolsuzlukları kurun-i vüsta usulünün aletlerinin kazandığı mini mini varidatla telafi olunmayacağı meydandadır.

Bugün Rus hükümetine varidat getirecek ve onları besleyecek Maveraiünnehir ahalisinin ziraat, bağcılıkta kullandıkları usul ve alet babalarının babalarının babalarına, ecdatlarından kalma bir usul ve aletlerdir. Bununla yekünü milyonlara tevakkuf etmeyen hükümetinin masarifini kapatmak pek kolay bir şey değildir. Milyonları tutan masarifi doldurmak için ahalinin herhalde milyarlar kazanması

EK 9'un Devamı

iktiza ediyor ki bunun da öküz arkasına takılan üç beş dişli yürüttüğü yerden çıkmayacağı aşikardır. Bunun için erbab-ı san'atın son sistemde icat ettiği alet-i ziraileri ve bunu işletebilmek için dimağların nur-ı ma'rifle tenevvür etmeleri lazım gelir. Fakat hükümet bunlara teshilat gösterecek yerde içerisinden bir takım siyasetler bulup çıkarıp bilakis saha-i vücuda çıkmasına mani oluyor.

İngilizler Mısır'a girdi. Milyarlar kazandı. Bu milyarlar sayesinde bu Büyük Britanya'yı ve bütün müstemlekâtını her bir tehlikeden masun bıraktı. Yalnız bununla mı kaldı? Bugün bu milyarlar sayesinde hükmünü bu bütün dünyaya infaz ettiriyor. Aynı zamanda Ruslar Mısır'la mahsulatça aynı seviyede bulunan Maverâünnehir'i istila ettiler. Elde edilen bazı bir yolsuz hedaya istisna tutulursa ne kazanabildiler?

Memleket, hükümet, Almanların taht-ı tehdidinde eziliyor. Japonların aldığı son tavır ve hareket şey değil. Karib bir buçuk asırdan beri ikbal-ı yıldızı kapanan Osmanlıların şu bir iki senelik sai ve gayretleri karşısında nöbetler geçiriyor. Son terlerini sıkıyor. Sıkıyor da kendini müdafaa için zırhlı tedarikini düşünmüyor. Fakat kasada da beş paralar yok. Milletın kese-i hamiyetleri ise büsbütün kapanmış. Çünkü etmekte olduğu mezalim ta cigergahlarına kadar işliyor. Binaen aleyh... inşası tasavvur olunan derid notların biraz tehirine karar verildiği ilan olunuyor. İşte bu mağlubiyet ve bu felaketlerin bütün esbabı, lüzumundan fazla taassupta, evrensiz yere ihtiyatta mündemiçtir. Bugün Rus hükümeti parasızlıktan, ihtiyaçtan her ne gibi azap çekmekte ise kendinin mezalimi, su-i niyeti yüzünden çekiyor.

Eğer Ruslar Maverâünnehir'e girdikten sonra lâakal İngilizlerin Mısır'da takip ettiği politikayı takip ederek her şeyden evvel memleketin imarına çalışsalar idiler. Ve bununla beraber ahalinin say ve gayretine, refah ve hal-i saadetine itina, ve bu tarikle milyarları Petersburg'a çekmenin çaresini düşünseler idiler. Kat'a bugünkü kara günler, görmeyecektiler. O vakit koyunda selamet kurtta yok olurdu.

O vakit Almanların kuvvetli ordusuna, Japonların mahud mukavelenamedeki tekliflerine Maverâünnehir'den çektiği milyardilerle? ferah ferah cevabını verebilirlerdi. Fakat bunu yapmadı ve daha doğrusu yapamadı. Milyardi getirecek Maverâünnehir, kendisi milyonları yutacak bir pisboğaz oldu. Ve bu suretle Rus hükümetinin iflasına bir kapı daha açıldı.

EK 9'un Devamı

Acaba niçin bunlar ihtiyar olunuyor? Çünkü burasının sekinesi İslamdır. Buranın mamuriyetine çalışmak İslamların terakki ve tealisine çalışmak demektir. Bu ise Rusya'nın başına bir bela çıkarmak, tekrar Finlandiya Polonya meselesi meydana getirmek demektir.

İşte reha bin ve kilisenin nüfuzunda icra-yı hükümet eden Rusların fikri bu merkezdedir, hatta Rus muharrirlerinin en büyüğünden madud olan Növiye ve Remiya'nın daimi muharriri Mösyö Mineşkof bile yakasını bu vahi fikrinin tesirinden kurtaramıyor. Maverünnehir hakkında baladaki mütalaatı dermeyan ettikten sonra bakınız ne diyor:

Fakat burada bir mesele vardır ki o da Türkistan ahalisinin Rus olması (İslam olmasıdır). Türkistan'ı imar etmekle dâhili Rusya pamuk için Amerika'ya verdiği parayı yerli Türkistan ahalisine verecektir. Bununla ise başımıza tekrar Finlandiya, Polonya meseleleri (işgal sonrası isyanlar) kıyam edecektir. Binaen aleyh Türkistan'ı ıslah ve imar etmekle beraber buralara mutlaka Rus muhacirleri yerleştirmek lazımdır. Bir de buralara Yahudi eli dokunmamasına dikkat etmelidir..."

Demek Rusların istediği şey, Türkistan ahalisine beş para kazandırmamak şartıyla kendileri yüze yüz kazanmak, öyle mi? Lakin şurası şayan-ı dikkattir ki eğer bu mümkün ise fikren ve aklen Ruslardan kat kat faik olmakla beraber iktisat babında da Ruslara senelerce ders verecek iktidarı haiz olan İngilizler yaparlardı. Her şeyden ziyade Mısırlıları kaffe-i intikâ'-i maddiden mahrum bırakmaya ve kendilerini daima sakî? ve nefes alacak derecede kapalı bir esaretin tahtında tutarlardı. Fakat İngilizler bir dereceye kadar bu çürük politikayı tutmaktan içtinap ettiler. Bir şeyi terk etmeden kazanmaktan ise biri terk edip başı çekmeyi: ve daha doğrusu Büyük Britanya'ya milyardileri? Mısırlıların vesatıyla kazanmayı daha karlı buldular. Böyle müsahalekârâne davranmaları Mısırlılara merhamet ve şefkatinden ve yahut akıbet kârın İngilizler için faydalı olmayacağını keşfedemediklerinden değildi, Rusların bugünkü hatırına gelen şey İngilizlerin de o vakit hatırına geliyordu. Fakat İngilizler, bir memleketten istifade ahalisinin muaveneti ile olacağını anladıktan dolayı bazı bir evhamatttan sarf-ı nazar ettiler.

EK 9'un Devamı

Diyeceksiniz ki İngilizlerin Mısır'da tuttuğu bu müsahele politikası Mısırın intibahın, terakki ve tealisine, istiklaliyetlerini iktisap edecek kadar kuvvet istihsaline sebep oldu. Bu ise yakın bir zamanda İngilizlerin Mısır'dan çıkmasını müedda olacaktır. Varsın öyle olsun. Fakat bundan İngilizlerin kaybedeceği nedir? İngilizler bir gün Mısır'dan çıkacak fakat milyardileri? der ceyb ettikten ve dünyanın en büyük bir hükümeti olduktan sonra. Elbette herkes teslim eder ki Mısır'dan milyardiler? kazanarak çıkan İngilizler, Maveraiünnehir'e fakir, aç ve sefil kalan Ruslardan kat kat bahtiyardır.

Rus hükümetinde Maveraiünnehir'e Rus muhacirlerini iskân etmek fikri eskiden beri mevcuttu. Bunu yavaş yavaş mevki-i icraya koymaya da başlamıştı. Hatta Orenburg Taşkent şimendifer hattı yapıldığı vakit bu hattın en büyük fevaidinden birini Türkistan'a Rus muhacirleri yerleştirmek olacak diye göstermişlerdi.

Memalik-i Bardada? yaşayan Rus mojiklerinin Türkistan ve Türkmen'in o sıcak sahralarında yaşayabilmesi, sağlam bir vücutla tarlaları imar, memleketin hal ve refahiyetine çalışabilmesi, mümkün mü, değil mi? İnşallah oralarını Ruslar ileride anlarlar. Fakat şimdiden nazarlarından kaçamayacak bir hakikat vardır ki o da Kırgız sahralarına yerleştiren Haholların: yüz destine yerden ise kendi vatanımızdaki bir destine yer bin kat hayırlıdır diye geri dönmeleridir. Bazı aylar oluyor ki Çeylabinsk? istasyonunda gidenden dunanın adedi daha çok oluyor Sibiryaya? vesair Kırgız sahralarının iklimce dâhili Rusya'ya olan tebayünü pek cüzi hatta avam hissedemeyecek bir derecededir. Böyle bir yerde dikiş tutturamayan Rus mojikleri nasıl olur da cehennem asa? olan o Türkmen çöllerine dayanabilirler. Ve orada sağlam vücutla tarlaları işlerler. Bunlar Rusların nazar-ı dikkatini celp edecek hakaiktendir. Fakat Büyük Petro'nun o eski vakti geçmiş kafası bu hakaiki anlamaya yol vermiyor, setr ediyor. Hükümet yüz binlerce aileyi boş boşuna sefil sefil dolaştırmak istiyor. Ve bunu da kendine memleketinin en güzide adamları tavsiye ediyor. Hâlbuki Ruslar için en salahi ve en kestirmesi eski evham, hayalatlari bir tarafa bırakıp yerli ahalinin terakkisine bezl-i cehd etmektir. İşte Ruslar ancak o vakit Maveraiünnehir'den İngilizlerin Mısır'dan ettiği istifadeleri ederler.

EK 9'un Devamı

EK 9'un Devamı

Muhtariyet, istiklaliyet, laf ile, kuru bir hayal ile olacak bir şey değildir. Her şeyden ziyade zaman ve bununla beraber istidad ister. Maveraiünnehirlilerin bugünkü haline bakılırsa bu istidadı iktisap edebilmek için bugünden itibaren çalışmak şartıyla daha ekalinde yarım asırlık bir vakit ister. Binaen aleyh bî tarafane diyebiliriz ki Ruslar bugünden itibaren Maveraiünnehirlilerin hal ve refahiyetlerine çalışmaya başlasalar kendilerinden bila endişe yarım asır kadar bir müddet sonra istifade edebilirler. Böyle bir istifade-i azimiyeyi elde ettikten sonra tabii Rusların Maveraiünnehir'e ihtiyaçları da kalmaz.”

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Samet ÖNATA
Doğum Yeri ve Yılı : Zonguldak/Ereğli 1992
Medeni Hali : Bekâr
Yabancı Dili : İngilizce
E-posta : sametonata92@gmail.com

Eğitim Durumu

Lise : K.d.z Ereğli Anadolu İmam Hatip Lisesi (2006-2010)
Lisans : Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (2012-2016)
Yüksek Lisans : Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı (2016...)

Yayımları

Özkaya, S., S. Önata. (2018). İstanbul üniversitesi türkiyat mecmuası'nda türk tarihi (1925-1977) (Bibliyografik İnceleme). *Alınteri Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), s.97-117.